NAPJAINK KÉRDÉSEI

A mai szociáldemokráciáról

Kossuth

Napjaink kérdései

A mai szociáldemokráciáról

Kossuth Könyvkiadó / 1986

MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

Lektorálta Bányász Rezső

Szerkesztette Havas Péter

ISBN 963 09 3025 0

ISSN 0354 2083

© Balogh László, Havas Péter, Hülvely István,
Johancsik János, G. Márkus György, Mikecz Tamás, 1986

(4277)

HAVAS PÉTER

Bevezető

A fejlett tőkés országok belső helyzetét – miként a kapitalista világrendszer kapcsolatainak egészét – az 1980-as években (a második világháború óta először) a nemzetközi méreteket öltött és rendszert képező konzervatív gazdasági, politikai és ideológiai offenzíva határozza meg. Zászlajára, mintegy a világ- és nemzetgazdasági válságokból kivezető alternatívaként, hangzatos, attraktív jelszavak kerültek, amelyek a közvélemény széles rétegeit is hatalmukba kerítették. Eszerint a haladásnak, a gazdaság strukturális megújulásának egyedüli feltétele a tőke önszabályozó funkciójának teljessé tétele. A gazdaságot, de a társadalom egészét is fel kell szabadítani az állam felesleges gyámkodása alól. A jóléti állam gúzsba köti a társadalom és az egyén kezdeményező készségét stb. Stratégiai értelemben ezek a törekvések azoknak a gazdasági és társadalmi vívmányoknak, reformoknak a revízióját célozzák meg, amelyeket a nyugat-európai társadalmak – elsősorban a szervezett munkásmozgalom fellépésének hatására – az utolsó évtizedekben vívtak ki.

A neokonzervatív hullám, a nyomában megvalósuló kormányzati gyakorlat és társadalmi hatásai méltán váltanak ki vitákat a társadalomtudósok között, anélkül, hogy teljes és végleges válaszokat adnának a felmerült problémák sokaságára. Ezek joggal irányítják a figyelmet a nyugat-európai szociáldemokráciára, mégpedig két vonatkozásban is. A második világháborút követő társadalmi-gazdasági

átalakulások közvetlenül vagy közvetve kétségtelenül a szociáldemokrata-szocialista mozgalomhoz kötődtek, amely nem véletlenül érte el legnagyobb sikereit az 1960–1970-es években, hogy azután megtorpanjon. Érthető tehát az érdeklődés a szociáldemokrácia stratégiája és eszköztára iránt. Másrészt sok jel mutat arra, hogy a jelenlegi helyzetben a nyugat-európai országok többségében a szociáldemokrata-szocialista pártok továbbra is előkelő helyet foglalnak el azok között az erők között, amelyek a leginkább alkalmasak arra, hogy visszaszorítsák a konzervatív erőket, amelyek egyébként éppen a szociáldemokrata jóléti politikát tették felelőssé a tőkés gazdaság visszásságaiért.

Indokolt tehát a korunk nyitott kérdéseire választ keresőknek az az igénye, hogy a mai szociáldemokráciáról mind átfogóbb keresztmetszetet kapjanak. E kötet szerzői és szerkesztője ennek a követelménynek a kielégítésére törekszenek. Most nem elsősorban különböző szociáldemokrata-szocialista pártokról adnak pillanatképet, hanem arra tesznek kísérletet, hogy tematikus elrendezésben, a történeti vizsgálódás eszközét is felhasználva a mai szociáldemokrácia leginkább közösnek felfogható jellemzőit vegyék számba. Ezért elemzik a szociáldemokrácia reformizmusa keletkezésének történelmi feltételeit, magának a reformizmusnak az evolúcióját és mai modern kereteit, gazdasági és szociális modelljének változását, megvalósulásának hatékonyságát és akadályait, kultúrafelfogását, különös tekintettel eszmetörténeti forrásaira, életminőség-értelmezésére és oktatáspolitikájára, viszonyát az államhoz, a szociáldemokraták (szocialisták) és a kommunisták viszonyának ideológiai, politikai és szervezeti aspektusait. Úgy látjuk, hogy egy ilyen típusú megközelítés segítségével világíthatjuk meg a szociáldemokráciát mint történelmi jelenséget, ismerhetjük meg tényleges potenciálját, tartalékait, ellentmondásait, korlátait, eredeti gondolkodásmódját, logikáját és mozgásterét.

A kötet az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében az 1980-as évek elejétől folyó kutatások eredményeit,

egy kollektív munkának első szintézisét adja közre. A munkálatokban az Intézet kutatói mellett társadalomtudósok sokasága vett részt különböző alkotóműhelyekből, tudományos intézetekből, egyetemi tanszékekről, részben tudományos értékű esettanulmányok elkészítésével, részben rendkívül tanulságos vitákhoz való aktív hozzájárulásukkal.

E kutatások érdemi mélyszántást végeztek, de nem adtak és nem is adhattak befejezett és egyértelmű válaszokat a vizsgált kérdésekre. Az elemzések különböző szemszögei, a kutatók más és más tudományágakhoz tartozása nem uniformizált, monolitikus szociáldemokrácia-képet tárnak elénk, amit a kötet tanulmányai természetesen tükröznek is. A kutatások logikája érthetően „túlvitte" a vizsgálódást a szociáldemokrácia szűken értelmezett keretein, a modern kapitalizmus gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai eszmevilágába. A szociáldemokrácia helye, viszonya e szférákhoz különböző árnyalatokban jelenik meg. A kötet tanulmányain végigvonul a kutatások egységes rendezőelve: a mai szociáldemokrácia markáns, más ideológiai és politikai áramlatoktól különböző vonásainak feltárása. Kutatásainknak minden bizonnyal legnagyobb érdeme, hogy miközben rámutatnak a találkozási pontokra, a közös eredőkre, bizonyítják a szociáldemokrácia önállóságát, autonómiáját a polgári reformista ideológiával és politikával szemben, nagy hangsúlyt helyezve a demokratikus erők, a szocialisták és kommunisták politikai egységére, együttműködésük égető szükségességére. A szerzők tudományos alapossággal dolgozták fel a forradalmi marxizmus és a szociáldemokrata ideológia közötti lényegi különbségeket.

A kötet sokoldalúan megvilágított problémái közül érdemes kettőt külön is kiemelni, mintegy azzal a céllal, hogy felhívjuk az olvasó figyelmét az elméletileg leginkább vitatott problémákra, illetve, hogy segítsünk eligazodni a bonyolult kérdésekben.

Az egyik ilyen témakör *a szociáldemokrácia viszonya a tőkés rendszerhez.* E viszonyt a szakirodalom általában úgy jellemzi, hogy a mai szociáldemokrácia igazodott a polgári politikai rendszerhez, ennek szerves része lett. Ezt a „beépülést" azonban nem egyformán értelmezi. A kötet tanulmányai sokat tesznek a jelenség tisztább megértése, pontosítása érdekében.

A mai nyugati szociáldemokrácia objektíve kettős funkciót tölt be a tőkés rendszerben. Egyfelől széles rétegek érdekeit képviseli, védi, közvetíti. Másfelől hozzájárul a tőkés rend állandó stabilizációjához, aktív tényezője politikai rendszerének. Az első funkció értelmezéséhez aligha van szükség magyarázatra. A másikhoz annál inkább. Szokássá vált ezt a viszonyt „a kapitalizmus intézője" funkciójának nevezni. Kutatásaink azonban arra utalnak, hogy ez a funkció nem egy önként és öncélúan vállalt rendszervédelem, hanem egy olyan kényszerpálya, amely a reformizmus lényegéből következik, többnyire a szociáldemokráciához kötődő azon feltételezésből, hogy a szocializmus a pluralista demokrácia keretei, szabályai között valósítható meg. A szociáldemokrácia egyik ihletője a tőkés mechanizmus modernizációjának, de nem azért, mert tökéletesnek tartja és állandósítani akarja a társadalmi rendet, hanem mert reformjai, eszményei megvalósításának forrásait, eszközeit kívánja megteremteni, illetve védelmezni a tőkés gazdaság menedzselésével, egyensúlyának biztosításával. Továbbá a szociáldemokrácia integrálódását a rendszerbe nem értelmezhetjük úgy, hogy a szociáldemokrácia vezető apparátusa formálisan beépül, azonosul a polgári elittel. Ilyen esetek is előfordultak már, de ezekkel nem lehet bizonyítani egy politikai tömegmozgalom viszonyát, lojalitását magához a rendszerhez. Inkább arról van szó, hogy amíg a monopoltőke uralja az egész gazdasági rendet, a szociáldemokráciának figyelembe kell venni a reális erőviszonyokat, alkalmazkodnia kell ezekhez. Továbbá arról, hogy a szociáldemokrácia csatlakozása a tőkés gazdasági és politikai rendszerhez sohasem volt csupán passzív, alkalmazkodó

magatartás. Ez mindig együtt járt e rendszer továbbfejlesztésével, olyan intézményi biztosítékok beépítésével, amelyek azon túl, hogy milliók törekvését tükrözik, módosítottak is a rendszeren, még ha nem is változtatták meg alapvető ellentmondásait. Végül ne feledkezzünk meg arról, hogy a szociáldemokrácia ideológiai eszköztára a polgári rendszerrel való együttélést mindig is összekötötte a kapitalizmus „meghaladásának" koncepciójával. Ennek realitását a történelmi tapasztalatok nem igazolják. Nem volna célszerű azonban figyelmen kívül hagyni egy ilyenfajta gondolkodási módot – mint reformista akaratot –, sem pedig tagadni a szociáldemokrácia reformjainak bizonyos rendszert alakító, ha nem is meghaladó tevékenységét.

A szociáldemokrácia nélkül napjainkban aligha volna elképzelhető a nyugat-európai országok politikai rendszere. Ez nem következhetett volna be, ha a mozgalom nem lenne elismert politikai tényező, s ha mögötte nem állnának milliók. Nem arról van szó, hogy a tőkés polgári intézményrendszer „bekebelezte" a szociáldemokrata-szocialista pártokat, hanem arról, hogy a munkásmozgalom e reformista szárnya betört, hídfőállásokat épített ki e rendbe azzal a céllal, hogy intézményesítse harcát a társadalom bizonyos csoportjai érdekeinek védelmében. Kétségtelen, hogy a szociáldemokrácia integrálódása e rendszerbe kedvező a monopoltőke számára is. A szociáldemokrácia – ahogy említettük – akarva-akaratlanul „gyógyítja", modernizálja a tőkés rendszert, és ehhez megnyeri választóit; konszenzust teremtő, „harmonizáló" ideológiája hozzájárul az osztálykonfliktusok tompításához. Végül, a burzsoáziának előnyös, ha a parlamenti demokrácia keretei között egy olyan mozgalom funkcionál, amely barométerként közvetíti a dolgozó milliók hangulatát. Mindezek ellenére nagyfokú leegyszerűsítés lenne a tőkés rend uralkodó köreinek és a szociáldemokráciának a viszonyát úgy felfogni, hogy az előbbi egyes szakaszokban tudatosan „előtérbe helyezi" az utóbbit. Ez a pluralista demokrácia feltételei között egyébként is nehezen képzelhető el, de nemcsak erről van

szó. Hangsúlyozni kell: a tőke sohasem szimpátiából „engedi" pozíciókhoz a szociáldemokráciát, hanem azért, mert az adott körülmények között rákényszerül erre. Akik feltételeznek egy ilyen tudatos munkamegosztást, egyes szociáldemokraták kijelentéseire hivatkoznak, akik állítják: ők jobban tudják igazgatni a kapitalizmust, mint maguk a tőkések. Csakhogy az osztályérdekeket világosan értelmező monopoltőkések számára ez abszurdum. A burzsoázia ugyanis mindig, minden helyzetben bizalmatlan a szociáldemokráciával szemben. Számára reformizmusra és opportunizmusra való hajlandósága ellenére a baloldal a tőkével objektíve szemben álló tömegek mozgalma. A vele való együttélés politikai kényszer, és az általa kivívott eredmények ugyanígy. Ha ennek bizonyítékául csak azokat a harcokat említjük, amelyek a beleszólási jog, a participáció, az ipari demokrácia szélesítése terén folytak és folynak, már ez is elegendő. Hiszen éppen a burzsoázia ellenállása következtében, a szociáldemokrácia és a szakszervezetek törekvései ellenére, egyelőre gyakorlatilag csak félmegoldásokhoz sikerült eljutni minden olyan esetben, amikor a tőke tényleges hatalmának minimális korlátozása került napirendre.

E gondolatsort követve jutunk el a polgári és a szociáldemokrata reformizmus viszonyának témaköréhez. Ennek tisztázása nem utolsósorban azért fontos, mert a reformizmus határainak összemosása, illetve a szociáldemokrácia olyan értelmezése, hogy az egyszerűen a burzsoá reformizmus válfaja, egyrészt tudománytalan, másrészt rendkívüli módon zavarja a szociáldemokrata pártok magatartásának és várható mozgásiránya feltérképezésének lehetőségét.

A polgári és a szociáldemokrata reformizmus közös vonásairól, a kapitalizmus reformok útján történő jobbításáról, modernizációjáról bőven olvashatunk e kötetben és máshol is. Ami a különbségeket illeti, célszerű kettőre külön is kitérni. Az első magából a keletkezésből, a kétféle reformizmus gyökeréből fakadt. A polgári reformizmus mint a konzervatív-liberális politikai gyakorlat evolúciója

a megváltozott társadalmi-gazdasági helyzethez való alkalmazkodás szükségességéből keletkezett. A szociáldemokrácia reformizmusa más úton alakult ki, és ez meghatározó nyomot hagy mai tartalmára is. Egy alapjában antikapitalista, a tőkés rendet radikálisan elutasító ideológiából és politikából jött létre, oly módon, hogy a változó feltételrendszerre olyan önálló választ adott, aminek következtében lemondott a tőkés rendszer megdöntéséről és a fokozatos belső reformok által történő átalakítást tűzte ki célul. A megjelenése óta eltelt közel egy évszázad arról tanúskodik, hogy stratégiája, bár nem eredménytelen, nem mentes az illúzióktól. Tagadhatatlan azonban, hogy a szociáldemokrácia reformizmusa mindig megőrizte antikapitalizmusát. Ez képezi a kétféle reformizmus egy másik gyökeres különbségének alapját: egyik sem híve a rendszer „robbantásának" – de más és más okból. A polgári reformizmus végcélja e rendszer, a tőke uralmának megerősítése, állandósítása. A szociáldemokrácia – mint láttuk – a tőkés rendszer átalakítására, „meghaladására" törekszik. Mindez jól tükröződik a szociáldemokrata és polgári-reformista (liberális) pártok programjaiban. Miközben egyaránt céljuk a tőkés mechanizmus modernizációja, szociális reformok megvalósítása, a szociáldemokrácia reformjai ennél tovább mennek és valódi társadalomátalakító elemeket is tartalmaznak. Valamilyen formában a tőke mozgásterének korlátozására is irányulnak, nagyobb gondot fordítanak az oktatás demokratizálására. A szociáldemokrácia egyértelműbben utasítja el a munkanélküliséget, konzekvens stratégiája van az ipari demokrácia fejlesztésében, a demokratikus tervezésben.

A másik problémakör, amely végigvonul a kötet szociáldemokrácia-elemzésein – de aktualitásánál fogva rászolgál a kiemelésre –, *a szociáldemokrácia általános fejlődési tendenciája, életképességének, jövőjének* kérdése.

A szociáldemokrácia-kutatások mind Magyarországon, mind külföldön egybehangzóan bizonyítják, hogy az 1970-es évtized második felétől kezdődően az új társadalmi-gaz-

dasági helyzetben a szociáldemokrácia politikája és ideológiája nem tudott adekvát válaszokat adni a tőkés gazdaság kihívásaira, és ez számottevően gyöngítette pozícióit. A berkeiben folyó vívódások, viták is jelzik, hogy a szociáldemokrata-szocialista pártok a nyugat-európai országok többségében nehéz, válságos időket élnek át. Helyzetük értékelésében persze bőven találkozhatunk szélsőségekkel; ezek különlegessége, hogy a szociáldemokrácia kilátástalanságát látó konzervatív, monetarista nézetek kísértetiesen összecsengenek az ultrabal vagy néhol csupán balos értékelésekkel. Az utóbbiak között előfordulnak olyanok is, amelyek mintha nem vennék figyelembe, hogy a munkásmozgalmat érő támadások nem csupán a reformista munkásmozgalmat sújtják.

A kötet tanulmányai jelentős terjedelemben foglalkoznak mindazokkal az objektív és szubjektív feltételekkel, amelyek befolyásolják, meghatározzák a szociáldemokrácia pozícióit, jövőjének alakulását. Mindezekhez hozzá kell tennünk: semmi sem jogosít fel bennünket arra, hogy végleges és lezárt következtetéseket vonjunk le a szociáldemokrácia lehetőségeit illetően. Mert igaz ugyan, hogy a konzervatív gazdaságpolitika elért bizonyos eredményeket a gazdaság fellendítésében, de továbbra is nyitva hagyta a kérdést, meddig lehet feszíteni a társadalom tűrőképességét. Továbbá, bár tagadhatatlan, hogy a szociáldemokrácia soraiban jelenleg erős a tanácstalanság, de ezzel együtt nem lehet észre nem venni az újraértékelésre, a megújulásra törekvés több jelét. Ez utóbbit meggyőzően bizonyítják azok a munkálatok, amelyek a programok átdolgozására, újrafogalmazására irányulnak magában a Szocialista Internacionáléban és olyan tekintélyes pártokban, mint a nyugatnémet, a finn szociáldemokrata párt, és máshol. Nem állíthatjuk, hogy ezek a kísérletek már ma kész válaszokat adnak a mozgalom buktatóira, hisz például a Szocialista Internacionálé új programdeklarációja évek óta készül; a többi szociáldemokrata-szocialista párt is csak az évtized második felére ígéri a programmódosítások befejezé-

sét. Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a készülő programok tervezetei, valamint vitairatai a szociáldemokraták számottevő alkalmazkodási képességéről, változtatni akarásáról tanúskodnak. Különösen tanulságos a szövetségesek kezelésének módja e dokumentumokban. Ezekből kiderül, hogy a szociáldemokrácia körében, az eddigiektől eltérően, ma már egyértelmű az a felismerés, hogy csak az utóbbi évtizedekben megerősödött új irányzatokkal és áramlatokkal – a nőmozgalommal, a környezetvédőkkel, a nukleáris energia alkalmazásával és a fegyverkezéssel szemben álló mozgalmakkal – szövetségben, vagy legalábbis jelentős mértékben felvállalva ezek célkitűzéseit, képes megújulni és megállítani a konzervatív előretörést. A szociáldemokrácia értékrendjének változására utal nemzetközi látókörének az aktivitásának számottevő bővülése. Így annak felismerése, hogy a világ problémái egyre inkább globálissá válnak, hogy a tőkés gazdaság válságának leküzdése elválaszthatatlan a fejlődő világ fokozódó gondjainak megoldásától és a kelet-nyugati feszültség enyhítésétől. Bár e témákat a most publikált tanulmányok csak közvetve érintik – feldolgozásukat egy külön kötet hivatott elvégezni –, ezt is figyelembe kell venni, ha reálisan akarjuk értékelni a szociáldemokrácia soraiban érlelődő változásokat.

Végül, amikor a mai szociáldemokrácia kilátásait mérlegeljük, számításba kell venni, hogy a szociáldemokrata-szocialista pártok a konzervatív erőfölény ellenére a tőkés Európa politikai térképén jelentős tényezők maradtak az 1980-as években is. Bizonyítja ezt, hogy Dél-Európában ekkor kerültek hatalomra szocialista pártok, hogy a svéd szociáldemokrata párt 1982-ben, majd 1985-ben nyerte vissza kormányalakítási jogát, hogy a finn szociáldemokraták megerősítették pozíciójukat, hogy az 1984-ben megtartott Európa-parlament választásokon a résztvevő 13 szocialista-szociáldemokrata pártból 7 növelte szavazatainak számát, hogy a választási vereséget szenvedett szociáldemokrata pártok mögött továbbra is ott áll a sza-

vazók 26-36%-a, és ezek a pártok többnyire megmaradtak az ország második, sőt egyes államokban, például Norvégiában, első pártjának. A nyugat-európai politikai mozgalmak, csoportok között a szociáldemokrácia ma is egyike a legstabilabb bázissal rendelkező, legkoherensebb és leginkább folytonosságot felmutató politikai erőnek. Egy ilyen megállapítás azonban joggal váltja ki a kérdést: hogyan ragadható meg e mozgalom társadalmi lényegének, gyökereinek, meghatározottságának problémája?

A társadalmi struktúrákban zajló korszakos változások mellett, ezek ellenére a szociáldemokrácia a legnagyobb támogatást, a legtöbb szavazatot a munkás (ezen belül jelentős részt fizikai) és az alkalmazotti rétegektől kapta. Ez azonban nem árul el mindent a mozgalom társadalmi hátteréről, mert esetükben a társadalom olyan csoportjairól van szó, amelyekből éppen a fokozódó rétegződés következtében nagy számban adnak le szavazatokat a szociáldemokráciától „jobbra" és „balra" is. Korábban, amikor a tőkés rend társadalmi struktúrája egyszerűbb volt, a szociáldemokrácia kifejezhette egyes homogén rétegek sajátos érdekeit. Ma viszont az érdekrendszerek összekuszáltabbak annál, hogy lehetséges lenne csupán egy társadalmi csoport érdekeinek következetes, teljes képviselete. Ezért úgy tűnik, ha a szociáldemokrácia sajátos bázisát kutatjuk, azt – a tőkével objektíve konfrontáló – társadalmi képződményt kell megkeresni, amely a tőkés társadalomban *többé-kevésbé azonosan ítéli meg, fejezi ki, tudatosítja érdekeit és érdekvédelme útjait, módozatait.* Az egyszerűbb áttekinthetőség kedvéért megkockáztatható az a feltételezés, hogy a mai modern nyugat-európai társadalomban legalább három ilyen érdekfelfogást lehet megkülönböztetni: egyrészt azt, amely elengedhetetlennek tartja magának a tőkés rendnek a megdöntését; másrészt azt, amely nem ismeri fel saját érdekeit a tőke érdekeivel szemben, és teljesen konform magatartást tanúsít; végül azt, amely tisztában van objektív társadalmi helyzetével és érdekeivel, de azok védelméhez nem tart szükségesnek gyökeres, radikális tár-

sadalmi átalakulást, sőt, tart a nagyobb társadalmi megrázkódtatástól. Ez az érdekértelmezés áll a legközelebb a szociáldemokrácia eszmei, politikai platformjához, és hívei képezik a szociáldemokrácia bázisát, határozzák meg társadalmi lényegét.

A második világháború utáni évtizedek fejlődése sokáig ezt az érdektudatot erősítette; generációk sokasága nőtt fel benne. Az utolsó tíz év fordulatai, a tőkés válság és annak társadalmi hatásai gyöngítették ezt az érdekértelmezést, de alapjában – legalábbis egyelőre – nem rendítették meg. Ezt jól illusztrálja, hogy a növekvő társadalmi feszültségek, bár felerősítették e tőkével szembeni tiltakozást, de egy-két kivételtől eltérően – jelentős részt éppen a munkásmozgalom által kivívott szociális garanciák eredményeként – nem vezettek számottevő tömegmegmozdulásokhoz Nyugat-Európában. Mindezt részben követte a szociáldemokrácia ideológiai, politikai arculatának változása, de az erősödő antikapitalizmusa, illetve bizonyos hangsúlyváltása a tömegek érdekei védelmében nem hoztak alapvető módosításokat ideológiájában és politikájában. Mindehhez joggal kívánkozik kiegészítésképpen, hogy az utolsó évtizedekben a szociáldemokrácia polarizálódott, differenciálódott és heterogénebb lett. Kötetünk tanulmányai inkább a szociáldemokrácia uralkodó vonásainak feltárását végezték el, és többnyire eltekintettek e jelenség mélyebb vizsgálatától. A teljesebb képhez tartozik, hogy az utóbbi időszakban a baloldali szociáldemokrácia megerősödött. Szerepe különösen az 1970–1980-as évek programjainak megfogalmazásában nőtt meg. Bár megmaradt a „demokratikus szocializmus" ideológiai platformján, alig változott szembenállása a forradalmi marxizmussal s a reális szocializmussal, de kétségtelenül kitűnt radikálisabb programjával. Olyan reformokat követelt, amelyek a politikai és gazdasági intézményrendszer gyökeres átalakulásához vezetnek. Sokan közülük eljutottak a kapitalizmus mint rendszer elvetéséig. Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a parlamenti demokrácia önmaga nem képes a dolgozók érdekeinek védelmére,

azt ki kell egészíteni a tömegharc eszközeivel. A szociáldemokrácia baloldalának hatása a pártok politikájának egészére növekedett ugyan, de ez nem vezetett döntő áttöréshez, vonalmódosításhoz a pártok egészét tekintve. Ahol pedig – mint például Nagy-Britanniában – ez a hatás az átlagnál nagyobb volt, s a Munkáspárt balra tolódott, ezt nem követte a párt tömegbefolyásának szélesedése, sőt. Ez is bizonyítja, hogy a mai szociáldemokrácia nem távolodhat el attól a bázistól, amely érdekeinek képviseletét, gazdasági és politikai jogainak garanciáját a tőkés renden belul megvalósítható reformoktól, illetve ezek védelmétől várja. A baloldali szociáldemokrácia elsősorban egyfajta önegyensúlyozó szerepet játszhat a mozgalomban, de amíg a társadalom széles rétegeinek gondolkodási módjában nem következik be alapvető változás, nem határozhatja meg a szociáldemokrácia fő trendjét.

HÜLVELY ISTVÁN

A szociáldemokrata reformizmus sajátosságairól

Ez a tanulmány[1] arra tesz kísérletet, hogy a szociáldemokráciának mint mozgalomnak a sajátosságait szociológiai és politológiai vonatkozásokban vizsgálja. Ez a megközelítési mód megköveteli, hogy a szociáldemokráciát abban a történelmi és társadalmi minőségében értelmezzük, amelyben reális társadalmi és politikai erőként jelenik meg.

A tudományos elemzésnél azonban a fogalmak tisztázatlan ideológiai stb. előítéleteket hordozó tartalmába ütközünk. Mert mit is érthetünk szociáldemokrácia alatt? Rejlik-e különbség a reformista jelző és a reformizmus között? Mérhetjük-e az „ellenmozgalom", a kommunista mozgalom történelmileg szintén változó mércéjén a szociáldemokráciát, miközben el kell ismernünk mindkét mozgalomnak ugyanabba a történelmi-társadalmi gyakorlatba ágyazottságát, amelynek jelentősége többször csak később periódusok számára válik egyértelművé a korabeli értelmezésekkel szemben?

A problémákat kétféleképpen kísérli meg megkerülni a vonatkozó irodalom egy része. Az egyik út az empíriába való beleveszés útja. Eszerint nincs szociáldemokrácia mint olyan, hanem különböző országok különböző típusú mozgalmai léteznek csupán, amelyekben a közös vonások keresése szinte reménytelen vállalkozás. A mellette felhozható érvek korántsem lebecsülendőek. A nemzetközi fejlődés kereteibe ágyazottság, a regionálisan egyenlőtlen és eltérő fejlettségi állapot, a politikai és kulturális eltérés, a karak-

terisztikum és mentalitás mind-mind olyan meghatározottság, amelyben gyakran inkább a divergencia, mintsem a konvergencia jelenik meg súlyozottabban.

A másik út egy ellentétes irányú véglethez vezet. Ez az út a rossz értelemben vett ideológiai megítélés útja, amelyben a szociáldemokrácia – „ellenséggé", konkurenssé stb. redukálódva – az „igaz úttól" való eltévelyedésként jelenik meg. Ezért csak idő kérdése, mikor vonható meg tőle a mozgástér, az egzisztenciális lehetőség. Míg az első nézet tagadja, hogy a szociáldemokrácia sokszínű jelenségvilága mögött közös – és ezért általánosítható – lényeg rejlik, addig ez a felfogás a történelem menetét kívánja „egydimenzionálni". Figyelmen kívül hagyja ugyanis azt, hogy a történelem a véletleneken és esetlegességeken keresztül érvényesíti logikáját. Márpedig a történelemnek ez a sajátossága nem engedi meg, hogy a mindenkori különösségek megfellebezhetetlen ítélettel éljenek, még mielőtt a történelmi gyakorlat teljességgel igazolná őket. És különösen igaz ez akkor, amikor nem a cél, hanem az eszközökről és módokról vallott felfogás képezi az elhatárolódás tényleges alapját. A célhoz jutás eszközeinek és módjainak a kérdése ugyanis mindig konkrét feltételekhez és körülményekhez kötődő kérdés, s ezért az ún. történelem sohasem csinál elvi kérdést belőle.

A szociáldemokrácia mint mozgalom létezési kerete – legalábbis abban az értelemben, ahogy ma a kommunista mozgalomtól való megkülönböztetésében értelmezzük – alapvetően a fejlett nyugat-európai társadalmak struktúráihoz, politikai és kulturális intézményeihez kötődik, ezekben foglal el egy később meghatározandó helyet a maga számára. Mozgástere és arculata történelmileg itt alakult ki, s innen indult meg egy olyasfajta körkörös kisugárzása, amelynek eredményeként ma már a harmadik világot is érintő jelentőség; még ha ez a hatás közvetített is, amennyiben a mai totális világhelyzettel és a harmadik világ belső problematikájával függ össze. Az erős mag azonban Nyugat-Európa, azon belül is a fejlettebb rész, külö-

nösen, ha a szociáldemokrácia belső logikáját és társadalmi feltételeinek létrejöttét (mindenekelőtt a parlamenti demokrácia kialakulását és megszilárdulását) tekintjük. Kevésbé kialakult és letisztult képződmény ott, ahol a társadalmak – mint általában a latin országokban – komoly modernizációs problémákkal küszködnek, s ahol a különböző színezetű szocialista radikalizmus maga is jelzi a demokratikus politikai intézményrendszer hegemóniájának a hiányát. Ezért is nehéz mit kezdeni az empirikus szkepszissel. A szociáldemokráciának mint mozgalomnak a problémájánál nem egyszerűen individuális alakzatok „összegezéséről" van szó, hanem egy olyan strukturális kötöttségről, amely inkább a centrum és periféria képletébe illeszthető bele, mintsem az „egyenrangúság" ettől elvonatkoztató semlegességének szemléletébe. Éretlenebb alakzatok állnak szemben politikailag és ideológiailag is kibontottabb érettebbekkel, a véleményalkotás számára is megszabva a tipikusnak, illetve atipikusnak mondható formákat. A szociáldemokrácia mint mozgalom egy *tendenciát* képvisel, s mint minden tendenciának, ennek is megvan a maga minősíthető iránya.

1. A reformizmus mint a kapitalizmus belső meghatározottsága

A kapitalizmus reformképességének megítélése, de még inkább *valósága* döntő kérdés a szociáldemokrácia reformista arculatának történelmi kiformálódása szempontjából is. Reformképesség nélkül hiányzik a reformista előrejutás konkrét eredményeket hozó lehetősége, s ezzel együtt elesik az a reális bázis is, amely alapján egy reformista szándékú munkásmozgalom eredményesen működhetne. Valójában azonban olyan „ideáltipikus" kapitalizmus, amelynek intézményrendszerét egyértelműen, reformokat kizáróan, azaz a maga nyerseségében határozná meg a tőkés árutermelés logikája, hosszú távon aligha létezhetne. A ka-

pitalizmus fejlődésének nemzeti kereteket feltételező konkrét menetében a társadalmi reprodukció többoldalú kompromisszumot feltételez, valamint sokoldalú alkalmazkodást a nemzeti fejlődést megszabó kényszerekhez, a politikai és kulturális tradícióhoz. Ezért ha a társadalom egészét, a „társadalmi totalitást" vesszük alapul, akkor azt tapasztaljuk, hogy a tőkés nemzeti fejlődésben a bérmunka–tőke viszonyt társadalmi, politikai és kulturális intézmények és kompromisszumok sora követi. Ezeknek a feladata, hogy a társadalmi integrációt biztosítsák, mégpedig lehetőleg *hegemonikus* formában, a demokratikus formát jellemző hatalmi-uralmi viszonyok sajátosságai szerint.

Egy pillanatig sem lehet kétséges ugyanakkor, hogy ez a sajátos forma – a hegemónia – nem az osztályharcot helyettesítő sajátosság, hanem az osztályharcnak, a nagy történelmi érdekek küzdelmének az általánosabb kerete és eredménye is egyben. Mégpedig olyan eredmény, amelyhez képest leegyszerűsítő elvonatkoztatásnak bizonyul minden olyan következtetés, amely a tőkés árutermelés alapján közvetlenül jut arra a következtetésre, hogy ebből a társadalmi alapviszonyokból eredően a társadalom osztályokra szakadása, ennek intézményes és tudati kifejeződése általános és egyenes vonalú fejlemény ként bontakozhat ki, megteremtve a kapitalizmuson való túljutás viszonylag gyors és egyértelmű lehetőségét. Ez a leegyszerűsítés különösen akkor fenyeget, amikor teljesen figyelmen kívül marad a társadalomformálásban megmutatkozó adaptív képesség, s amikor figyelmen kívül maradnak azok a sajátos történelmi tényezők is, amelyek a kapitalizmus számára lehetővé tették, hogy a társadalmi együttműködést és kapcsolatokat szabályozó intézményrendszer rugalmas formát öltsön, és amelyek meggátolták, hogy a különböző társadalmi erők – a magántulajdont is beleértve – kivonják magukat a politikai harcok eredményeként előálló kompromisszumok kényszerítő hatása alól. S valóban azt látjuk, hogy a kapitalizmus története – nemegyszer a kapitalizmus közeli végét jósló szocialista elméletekkel és elvárásokkal

szemben – a nagy történelmi válságok és törések ellenére mindmáig képes volt megújítani bázisát, azaz képes volt olyan belső reformokra, amelyek megóvták a teljes partikularizálódástól és tönkremenéstől. A mai helyzetet tekintve, hátunk mögött egy rendkívül ellentmondásos és gazdag történelmi tapasztalattal (amely a korábbi korszakok szocialista mozgalmai és elméletei számára még nem állott rendelkezésre), megállapíthatjuk, hogy a kapitalizmus „centrumában", a legfejlettebb tőkés országok fejlődésében a reformképesség korszakról korszakra újratermelődött, mert különböző okokból, ha nem is folyamatosan, de mégis rendelkezésre állottak a megújhodás eszközei. S ezért anélkül, hogy saját alapintézményeit radikális veszély fenyegette volna, ezek a fejlett társadalmak képeseknek bizonyultak arra, hogy ismételten tágítsák beszűkült mozgásterüket.

Az ily módon tetten érhető reformfolyamat számos, különböző előjelű törekvést foglal magában. Kezdeteihez tartoznak a konzervatív és polgári liberális erők küzdelmeként születő gyári reformok, valamint a konzervatív-paternalista állami tevékenység az olyan országokban, ahol az elmaradottságból eredően részben élesebbek voltak a belső osztályharcok, részben pedig egy nacionalista öntudatra emelt konzervatív autoritás vállalta magára a „manchesterizmus" áldatlan hatásainak megkerülését, valamint azt, hogy a kizsákmányolásnak atyáskodó, nemzeti-közösségi formát biztosítson. Fontos mozzanat volt ebben a fejlődésben az az időszak, amikor – a klasszikus liberális ideológiákkal szemben – az állami beavatkozás szükségességének a felismerése a gazdaságot is elérte. A gazdaságot is érintő beavatkozás az intézményes rögzítettség egyik legfontosabb pontját lazította fel, és gyakorlati politikai feladattá minősítette a politikai demokráciának szociális demokráciává való alakítását. Ez a gondolat – az úgynevezett szociálliberalizmus közvetítésével és a munkásmozgalom harcának eredményeképpen – fokozatosan rákényszerítette magát a polgári körök tekintélyes részére is. A modern „jó-

léti állam", sőt: az állami termelési szektorokat működtető állam *belső* elismerése radikális fordulatnak tekinthető márcsak azért is, mert oldja a kapitalizmus intézményrendszerének egyik legmerevebb kötöttségét, a gazdaság önmozgásába való állami-politikai beavatkozás tilalmát, vagy ha tetszik: a magántulajdon feltétlen autonómiájának az elvét. Mindezzel messzemenően összefügg az a részben okként, részben pedig okozatként felfogható összekapcsolódás, amely a kapitalizmust és a politikai demokráciát jellemzi. Mert minden ellentmondás és konfliktus ellenére, amely a két kategória egymáshoz való viszonyát kezdeteitől jellemzi, elképzelhetetlen lett volna e demokratikus forma nélkül a polgári hegemóniának a többségi elvhez való alkalmazkodással párosuló kiépülése. De ezzel együtt elképzelhetetlen lett volna a munkásmozgalom különböző érdekképviseleti és politikai formáinak a „befogadása" is, azaz egy olyasfajta politikai közösségiség kialakítása, amely meglehetősen masszív ellenállóerőt képes kifejteni minden rajta túlmutató radikális megoldási kísérlettel szemben.

Ebben az egész történelmi folyamatban külön kiemelendő fontos tényező volt a munkásmozgalom jelenléte, márcsak azért is, mert éppen a munkásmozgalom képezi azt a történelmi erőt, amely messzemenően gátolja a tőkeérdek nyers érvényesülését. Ennek a módosult formának éppen az a jellegzetessége, hogy megtagadva a társadalom erőitől az érdekérvényesítés nyers közvetlenségét, alacsonyabb és magasabb szintű szintézisekre, szövetségi csoportosulásokra, kompromisszumokra, politikai és jogi formák – alkotmányosság, legalitás, többségi elv, legitimációs kényszer stb. – betartására utalja őket. Olyan forma ez, amelyben a legkevésbé érhető tetten a közvetlen tőkeérdekhez kötődő akaratlagosság mint meghatározó tényező, hiszen a társadalmi-politikai küzdőtéren egyszer kialakított kompromisszum és intézményes forma kötelező keretként jelenik meg az utóbbi számára is.

Kétségtelen, hogy a nyugati fejlett kapitalizmus nap-

jainkig csak azért menekülhetett meg az egyoldalú partikularizálódástól, mert „engedményeivel" az érdekképviseletet kiemelte nyers állapotából, és egy olyan reformista tevékenység irányába terelte, amelyben a nagy társadalmi érdekellentétek feszítő hatását egy evolúciós folyamat keretén belül tudta tartani. Ezt a nyugati fejlett társadalmak által produkált és semmiféle történelemfeletti kapitalizmusfogalommal nem értelmezhető teljesítményt Dieter Senghaas még inkább kiemeli annak hangsúlyozásával, hogy egy világtörténelmileg indokolt szocialista mozgalommal szemben érte el sikereit ez a forma: „Mivel a szocialista kapitalizmuskritika – írja – valóban emberi szükségekre – a kora kapitalista fejlődés következményeire – vonatkozott, a szocialista pártok és a szakszervezetek közvetítésével történelmi jelentőségű erővé válhatott. De hosszú távú hatása mégsem a kapitalizmus meghaladásában rejlik. A tőke és a munka ellentéte azonban sehol nem vezetett a szocializmus politikai áttöréséhez a fejlett kapitalista társadalmakban. Ellenkezőleg, ki lehet mutatni, hogy éppen a tőketulajdonosok és a proletariátus között intézményesült antagonizmus járulhatott hozzá a kapitalista fejlődés dinamizmusához (és stabilizálódásához). A kapitalizmus tönkrement volna ellenpárt nélkül a bérleszorításon – a termelési költségek csökkentését szolgáló többféle módszer egyikén –, és ebből következőleg a nyomor akkumulációján!... Ha a kapitalizmus, amely egy decentralista módon organizált »anarchista« gazdasági mód, nem kíván a benne rejlő ellentmondásokon széttörni, politikailag szervezett és átütőképes ellenerőket igényel saját stabilizálódásához. Ezért nem meglepő, hogy a jól szervezett munkásmozgalommal és/vagy magas reálbérekkel rendelkező társadalmak haladták meg legkorábban a kapitalizmus szimptómáit, és éltek át egy dinamikus fejlődésfolyamatot az »érett« kapitalista gazdálkodás felé."[2]

Ebben a reformkapitalizmusban a tőke logikája sokoldalúan átpolitizálódik, s ezzel az állam megóvja magát attól, hogy teljességgel partikularizálódjék és instrumentalista

értelemben vett szélsőséges egyoldalúsággal az uralkodó osztály elnyomó szervezetévé degradálódjék. Mivel a parlamenti demokráciákban az állami beavatkozás korrigáló, redisztributív és menedzselő formáit alulról jövő mozgalom stimulálta, ezért minden, az állam közvetítésével realizálódó rendszabály egyúttal jele annak, hogy az államból nem halt ki a „közösségiség", s hogy a reformkapitalizmus keretében kialakított osztálykompromisszumnak *reálisnak* kell lennie, azaz valóságos engedményeket és juttatásokat kell tartalmaznia a munkásosztály számára. Ez még akkor is fontos, ha ezeket az engedményeket és juttatásokat történelmileg konkrét, illetve szociálpszichológiai közvetítettségű szükségletrendszerhez kötjük, s ezzel relativizáljuk őket.[3]

Mi sem tűnik logikusabbnak, mint az a következtetés, hogy ez a folyamat, s a folyamat „kiteljesedéséhez" hozzájáruló reformista munkásmozgalom magától értetődően vezet el az osztályharctól az osztályegyüttműködéshez. Csakhogy fennáll annak a veszélye, hogy egy ilyen következtetés messzemenően külső elvárásokat közvetít egy nagyon ellentmondásos, ám mégis saját belső logikával rendelkező folyamathoz. Nemcsak azért, mert az így biztosított vívmányok maguk is a munkásosztály szervezetei által vívott osztályharc eredményeiként értelmezhetőek csak, s mert ebben a minőségükben egyáltalán nem „kényszermentes" szülemények, hanem azért is, mert valójában a reformkapitalizmus mindig ki van téve annak a veszélynek, hogy az osztálykompromisszum történelmileg elért szintje ismételten válságba kerül. Ilyen válság bekövetkezhet már a tőkés gazdaság ciklikus jellegéből következőleg is, de még inkább a társadalmi termelés történelmi trendjeinek nagyobb fordulóinál (tudományos-technikai forradalom, nemzetközi hatalmi erőeltolódás, az adott trend következtében felhalmozódó globális problémák, energia- és nyersanyagszűkösség fellépte stb.), amikor is felmorzsolódik az osztálykompromisszum materiális háttere, s ezzel megkérdőjeleződik „kifizetődősége", és fellépnek a legitimációs válság

tünetei, s mindennek következtében a társadalmi polarizálódásban megmutatkoznak a marxi osztálytünetek. A helyzet ezért bonyolultabb annál, hogysem egyoldalúan ítélhetnénk az osztályharc és osztály-együttműködés ideologikusan sarkított értelmezései alapján.

Ugyanakkor ennek a reformkapitalizmusnak és említett intézményes folyamatainak a kibontakozása olyan kedvező történelmi feltételekhez kötődik, amelyek csak nagyon egyenlőtlenül jelennek meg – ha egyáltalán megjelennek – az egyes országok, illetve régiók számára. Ezek közé a feltételek közé tartozik a nemzeti tőke fejlettsége és nemzetközi versenyképessége, valamint korábban a gyarmatok által is erősített hatalma, továbbá a társadalom viszonylagos gazdagságán alapuló kompromisszumos politikai formák intézményesülése, politikai kultúrává válása – mindaz tehát, amellyel a történelemben először elsősorban az angolszász világ rendelkezett. Ezek a feltételek csak lassan, nagy történelmi megrázkódtatásokkal és kényszerhelyzetekkel, felismerésekkel párosulva terjedtek tovább Nyugat- és Közép-Európában. A fejlődés regionális jellege azonban nem szűnt meg a mai napig sem, s ez különösen azokkal a fejletlenebb társadalmakkal való összehasonlításban világos, amelyekben ez az út ma sem számít járható alternatívának. Mégis a feltételek folytonosságának kérdésessége és a regionális jellege ellenére megállapítható: a „reformkapitalizmusként" is jellemezhető fejlett nyugati társadalmakban egyszer kialakult demokratikus politikai intézményrendszer önálló és általános politikai és kulturális értékké válik, mégpedig függetlenül a mindenkori osztályhovatartozástól. Mi több, éppen a munkásosztálynak kell harcba indulni védelmére, amikor a történelmi létrejöttét és megszilárdulását támogató materiális bázist kikezdi az idő.

2. A reformkapitalizmus hatása a szocialista mozgalomra és elméletére

A reformkapitalizmus kialakulása csak egy mozzanat a kapitalizmus XIX. és XX. századi fejlődésének folyamatában. Mindenesetre a legjelentősebb mozzanat, amely a fejlődés történelmi különösségének egyéb vonásaival párosul. Közöttük olyan vonásokkal, amelyek a kapitalista fejlődés egyneműsödésével szemben az egyenlőtlen fejlődés újabb és újabb rétegeit, a regionális különbségek jelentőségét, a nemzeti keretek megerősödését, vagy éppen a sok mindent meghatározó hatalompolitikai összefüggéseket tolta előtérbe. A nemzeti és regionális nehézségek és kiúttalanságok jelentkezése az egyik oldalon, az evolúciós fejlődés lehetősége, a vezető kapitalista országok és hatalmak általános megújhodó képessége a másikon – ez jellemezte a kapitalizmus történelmi fejlődését és egymás között is megmutatkozó antagonizmusait.

Mindennek tükröződnie kellett a munkásmozgalom fejlődésében és formálódásában is. A tömegmozgalommá váló munkásmozgalom a különböző régiókban és országokban meglehetősen eltérő realitásokkal, lehetőségekkel és feltételekkel nézett szembe. A társadalomba való „integrálódásnak" esélyei nagyon különbözőek voltak. A regionális kötöttség feleselt a szocialista mozgalomnak a világkapitalizmus egészével való konfrontálásával, s nem tűnt könnyű feladatnak a nemzeti mozgalomnak a világszocializmus, illetve világkapitalizmus összkontaktusába való belehelyezése, amelyet pedig a marxizmus ideológiája eleve megkövetelt. Sem a különösség nem bizonyult teljesen az általános különösségének, sem az általános nem bizonyult teljesen a különösség általánosának. Az egyenlőtlen fejlődés, a regionalitás, s az általuk közvetített valóságos ok, a kapitalizmus ereje már Marxot is arra kényszerítette, hogy az 1848-as forradalmak kudarcát természetesnek vegye. Világosan felismerte, hogy a tőke valóságos nemzetközi hatalma és a forradalmasodó centrum különböző pólusokon he-

lyezkednek el, s éppen ezért volt eleve reménytelen az utóbbi helyzete.[4] Marx számára a szocializmus megvalósíthatóságának kérdése szorosan összefüggött a világkapitalizmus erejének a kérdésével, a centrum forradalmasodásával. A nemzeti kapitalizmus válságának tőkés világválsággá, azaz a tőke nemzetközi hatalmát megtestesítő kapitalizmus vagy kapitalizmusok válságává fejlődése, s ezzel párhuzamosan a munkásmozgalom internacionalizálódása, a nemzeti korlátokból való kilépése képezte azt a történelmi tendenciát, amelynek kibontakozásához a marxi forradalmasodás kötődött.

A marxi elmélet azonban tartalmazza a praxis elsődlegességének az elvét. A történetfilozófiai (formációelméleti) tételezések csak akkor válhatnak a praxis és így a forradalmi mozgalom kérdéseivé, ha a kapitalizmus egy-egy történelmi válságperiódusa egyúttal a kapitalizmus általános történelmi válságának, kiúttalanságának is bizonyul. Ha nem bizonyul annak – s ezt csak a tapasztalat döntheti el –, akkor a folyamat áttolódik egy következő történelmi periódusra, mindaddig, amíg a történelmi különösség a kapitalizmus ütőerét érintő általános válság különösségének meghatározottságát kapja. S ha mindennek ellenére Marxék hajlottak is arra, hogy a XIX. századi kapitalizmus válságaiban és szociológiai, közgazdaságtani tendenciáiban (proletarizálódás, abszolút elnyomorodás, túltermelési válság, profitráta csökkenő tendenciája stb.) a végső válságot pillantsák meg, a kapitalizmus század végi új szakaszba lépése nem magát az elméletet érintette, hanem csak az elvárásokat, s ezzel együtt azokat a konkrétabb stratégiai-taktikai elképzeléseket, amelyek ezekhez az elvárásokhoz fűződtek.[5]

A század végi második ipari forradalom, a kapitalizmus urbanizációs formáinak a kialakulása és az ezt kísérő átstrukturalizálódás, azaz a modern reformkapitalizmusnak az imperializmussal egybeeső kezdetei[6] azonban a stratégiai és taktikai kérdéseken keresztül elsősorban a szocialista munkásmozgalmat érintették, mégpedig több oldalról is.

A XIX. századi szocialista mozgalom kezdeteihez képest óriási változásokon ment keresztül a század végéig. Törekvéseinek és ideológiáinak pluralizmusa, társadalomjobbítási szándékainak reformizmusa és utópizmusa, sok szempontból szerves kapcsolata az említett konzervatív és polgári reformtörekvésekkel mutatja e mozgalmak viszonylag laza kapcsolatát a munkásmozgalommal, amelynek önálló arculata, saját osztály-érdekképviselete csak fokozatosan alakulhatott ki és válhatott le a nem proletár szocializmusok áramlataitól. Ugyanakkor az osztályérdek artikularizálódása sem járt automatikusan a végső következtetések levonásával. Elég Lassalle vagy Proudhon nevére utalnunk, hogy ezt érzékeltessük: a világjobbító szándékok „felül", a létező hatalmi körökben történő elismertetése gyakran fontosabb volt, mint az osztályharc. A szocialista mozgalom ideológiailag és politikailag még ezer szálon kapcsolódott a fennálló társadalomhoz. Ám a század utolsó évtizedére mégis alaposan megváltozik a helyzet. A helyzetváltozást jól jellemzi Braunthal az I. és II. Internacionálé összehasonlításával: „A II. Internacionálé periódusában kristályosodott ki az eszme tömegmozgalommá. Szemben az I. Internacionáléval, melynek alapját egyéni tagok ingatag csoportjai képezték, a II. Internacionálé megalapítása után néhány évvel már szervezett tömegpártokon alapult. A II. Internacionáléval kezdődik a szocializmusnak mint tömegmozgalomnak a története. A szocializmus eszméje marxista veretében lépett be a szocialista tömegek tudatába. A marxizmus természetesen nem volt az egyetlen szellemi áramlata az eszmének: még az anarchizmus kitaszítása után is hatalmas ellenáramlatokat képezett a revizionizmus, a reformizmus és a szindikalizmus. De a marxizmus volt a szocializmus uralkodó eszméje. A II. Internacionálé messze legtöbb pártja program szerint a marxizmus mellett kötelezte el magát; alapelv-nyilatkozataik Marx gondolatvilágán, történetfilozófiáján és gazdasági elméletein, osztályharc-elméletén, államelméletén és forradalomelméletén nyugodtak."[7]

Úgy tűnhetett tehát, hogy mindazok az irányzatok, amelyek a marxizmussal szemben polgári és egyéb gyökerekhez kötődtek, fokozatosan háttérbe szorulnak a marxizmussal szemben. Valójában azonban nem így történt. A szocialista tömegmozgalom ideológiájává, mi több: „pártideológiájává" váló marxizmus először is nem volt azonos a marxi tudományos eszmerendszerrel. Mint tömegideológia és pártideológia elveszítette azt a nyitottságát, amely a marxi elméletre még jellemző volt, s olyan hitszerűség formáját öltötte magára, amely ugyan minden ideologikus beállítottság természetes velejárója, ám egyúttal veszélye is: dogmatizálódása és mechanikussá váló determinizmusa miatt. Az elmélet világtörténelmi következtetései ebben az ideologikus formában közvetlenül a politikai gyakorlat követelményeivé válnak, s azzá válva azzal a veszéllyel találják magukat szembe, hogy kialakított taktikájukhoz és stratégiájukhoz ragaszkodva eltekintenek azoktól a korrekcióktól, amelyeket a valóság új jelenségei megkövetelnének, miközben taktikájukat és stratégiájukat a marxizmus „igazi" példájának tüntetik fel. A stratégiai és taktikai kötöttségektől való megszabadulás viszont azzal fenyeget, hogy túl nagy szabadságot biztosít a marxizmus legkülönbözőbb típusú „kiegészítései" számára. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezek mögött az átértelmezések mögött e történelmi korszaknak az új jelenségek értelmezésében mutatkozó sajátos tanácstalansága rejlett. Súlyos zavarok támadtak a kapitalizmus formaváltozása nyomán előálló új, a korábbinál nemzetközileg sokkal bonyolultabb helyzet megítélésében. S ezeknek a zavaroknak a problémája már csak azért is súlyosan esett a latba, mert a marxizmus mozgalombeli jelentőségének megnövekedése – minden válság ellenére – együtt járt a kapitalizmus fejlődési perspektíváinak kitolódásával, a várt „összeomlás" elmaradásával. Az 1890-es évekre *az elmélet és gyakorlat összekapcsolásának a korabeli marxizmusban realizálódott módja vált problematikussá.* Ez a marxizmus ugyanis a forradalom felé menetelést egyetlen lineáris vonal mentén képzelte el, s ennek követ-

keztében az elmélet történetfilozófiai tartalmait közvetlenül közvetítette a mindennapi mozgalomhoz. De ha az így értett marxizmus azt mondja ki, hogy a kapitalizmuson belül maradva (s ez jelenti a tőkés tulajdon fenntartása mellett az árutermelő struktúra, valamint munkamegosztási rendszer újratermelését is) a társadalmi egyenlőtlenség a munkásosztály rovására ismételten újratermelődik, s hogy továbbá a megszüntetés gyakorlati forradalmi folyamatának objektív feltételei adottak, akkor a forradalmi elszántságon múlik, hogy a történelmi lehetőséget kihasználja-e a mozgalom, avagy sem.

Más a helyzet akkor, ha a történetfilozófiából következő konzekvenciák nem fordíthatók át közvetlenül gyakorlati célkitűzéssé, mert a kapitalizmuson belüli megújhodási lehetőségek – az átstrukturalizálódás vagy éppen a modern kapitalizmussá válásnak az osztálystrukturálódással szembeni kontratendenciái stb. – megakadályozzák, hogy kialakuljon az a fajta forradalmi többség, amely alapján a radikális változások keresztülvihetőkké válnak. Kautsky jól jellemzi a veszélyeket, amikor a következőket írja: „Ha a viszonyok olyanok, hogy a revizionista hangoknak kedveznek, akkor nincs többé megállás, akkor a többség a revizionizmushoz megy át. És fordítva. Ez általánosan érvényes. Ha a német kormány politikáját holnap à La Lloyd George vagy à la Woldeck–Rousseau folytatná, a revizionizmus ellenállhatatlanná válna."[8] Kautsky persze egy pillanatra sem gondolt arra, hogy ez lenne a helyzet, amikor e sorokat írta.

Amiről azonban a kortárs marxizmus még nem tudhatott, az ott munkált azokban az elméleti vitákban, melyek megakasztották a marxizmus korábbi továbbterjedését, s amelyek a mozgalom valóságos dilemmáin vívódva kerestek új alternatívákat. A tömegmozgalommá vált szociáldemokráciának a szakszervezetekhez, az agrárkérdésekhez, a szövetkezetek kérdéséhez, a nemzeti kérdéshez, a háború és béke kérdéséhez, a parlamenti demokráciához stb. való viszonya ugyanazt a problémát tematizálta és hozta felszínre:

a reform és forradalom, a napi kérdésekbe és harcokba belemenni és a fennálló politikai intézménybe behatolni kényszeredő mozgalom és a végcél viszonyának problémáját. Az a zárt struktúra ugyanis, amely a II. Internacionálé marxizmusának jellegzetessége lett, s amely a politikai irányvonalat volt hivatott meghatározni, nem volt alkalmas arra, hogy a felvetődő problémákra megfelelő elméleti-ideológiai keretnek bizonyuljon. Hiányzott belőle az a fajta önreflexió, amely most már a tömegmozgalom kialakulása, de még inkább a kapitalizmus transzformációja miatt elodázhatatlanná vált. Ez az önreflexió ugyanis annak a közvetítésnek a feltárását igényelte, amely a társadalomfilozófiai megfontolásokat a gyakorlati mozgalom irányultságával, tevékenységével összeköthette. A közvetítés követelménye abból adódik, hogy a társadalom-, illetve történetfilozófiai síkon mozgó elmélet csak egy, az adott korszakra vonatkoztatott „középelmélet" közvetítésével és támogatásával fordítható át a társadalmi-politikai magatartást is érintő követelményekké. Ez a középelmélet azonban nem az elmélet filozófiai síkjából redukálódik, hanem „alulról" építkezik, azokból a tendenciákból, amelyek az adott korszakban többek között közgazdaságilag és szociológiailag is leírhatók, s amely leírás a saját autonóm síkján most már közgazdaságilag is, szociológiailag is igazolja vagy nem igazolja a filozófiai elmélet gyakorlatba való átültetésének, átfordításának elméleti vagy gyakorlati kísérletét. A korabeli marxista szemléletben ez az összefüggés a szocialista forradalom előkészítésére és végrehajtására fut ki. Mégpedig azért, mert a proletarizálódásból, a tőkekoncentráció tendenciáiból a forradalmasodás folyamatára következtettek „szaktudományosan" is. E struktúra ezért sematikusan jelezve a következőképpen nézett ki:

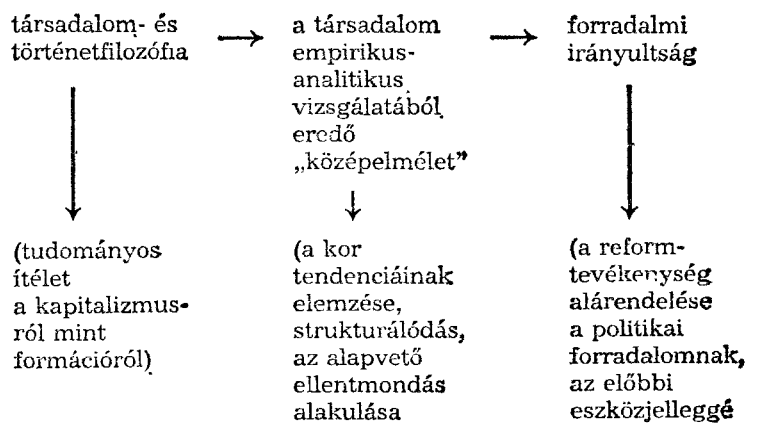

Ez a struktúra azonban megköveteli, hogy a dolgok objektív logikája, a kapitalizmus „végső" válsága támassza alá. Ellenkező esetben a struktúra elemeire bomlik, s az eredeti, radikális értelmében vett forradalmi irányultság pusztán a történetfilozófiai nézőpont alapján fenntartandó Sollen-ként jelenik meg a középelmélet által támogatott reformtevékenység permanenciájával szemben. Ez utóbbi viszont önállósodik, elszakad a forradalomtól, s most annak ellentéteként értelmezik, vagy pedig – elvitatva a történetfilozófiai tételezés egyes elemeinek tudományosságát – a társadalom forradalmasíthatóságának egyedüli gyakorlati útjaként fogják fel. Ebben a helyzetben tehát vagy ragaszkodás történik az előbbi strukturális kapcsolódáshoz, mégpedig a történetfilozófia igazságainak a felidézésével, s a valóságos trendeknek prekoncepciáltan ideologikus interpretálásával, a lineáris kapcsolat feltétlen fenntartásával, vagy pedig a történetfilozófiai sík interpretálódik át az ezzel feleselő középelméletek segítségével. Bármelyik alternatívát választja is valaki, a következő „közvetítéshiányt" kell felszámolni, vagy nyitottságot kell megszüntetni:

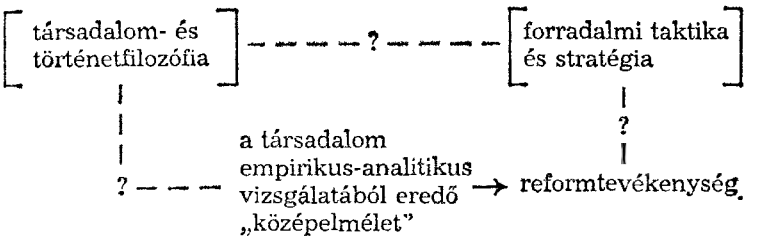

A korabeli munkásmozgalom kétirányúan reagált a kialakult helyzetre: forradalmi ortodoxiával és a marxizmus filozófiájának revíziójával.

Az ortodoxia kísérletet tett arra, hogy az elmélet és a forradalmi mozgalom egységét az eredeti értelmezésben őrizze meg. Eközben azonban arra kényszerült, hogy a valóságban mutatkozó nyitottságot ideologikusan hidalja át, aminek következménye az eredeti marxi szemlélet és intenció nagymértékű átinterpretálása lett. Sémaszerűen:

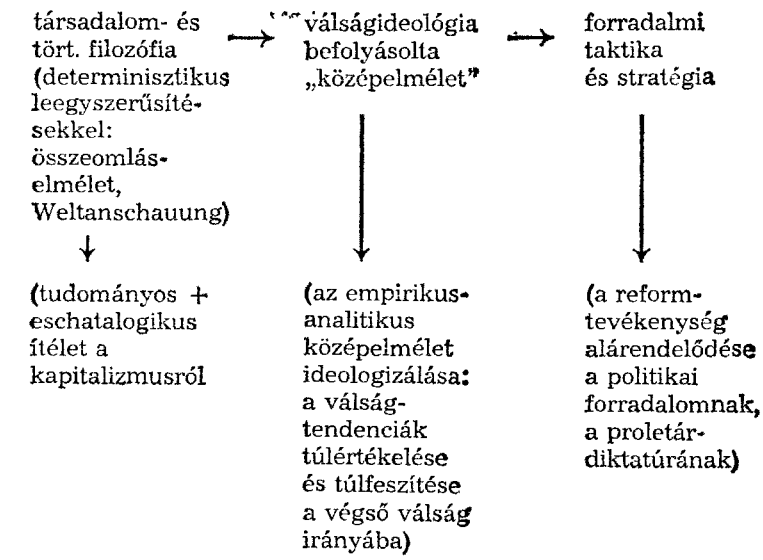

A revizionizmus, illetve a reformizmus elmélete ezzel szemben úgy keresett kiutat a problémából, hogy a működőképesnek gondolt aktuális gyakorlatra redukálta az elméletet, s mindazokat az elemeket, amelyek túlmutattak a reformista programon, negligálta:

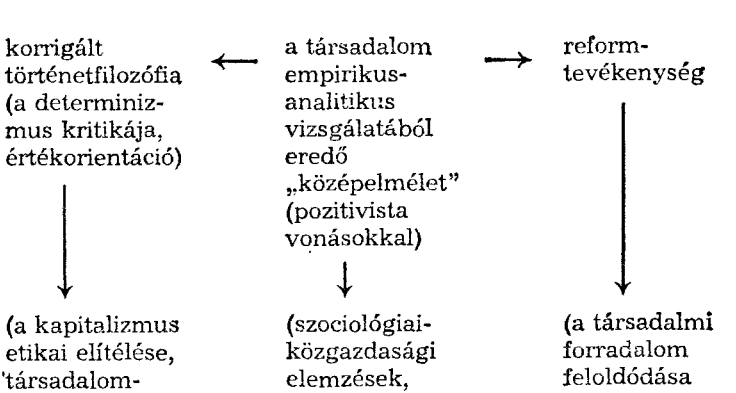

A századfordulón azonban ezek a kérdések inkább egy szűkebb „marxizáló" értelmiségi elit problémái voltak, nem pedig a mozgalomé. A mozgalmat – saját erejének növekedése által is igazoltan – mindenekelőtt a szocializmus elkerülhetetlenségének hite éltette, s minden olyan elmélet (beleértve a marxizmust is), amely e hitet erősítette, alkalmas volt arra, hogy a szocializmus ideológiájául szolgáljon. A darwinizmusnak és az evolucionizmusnak korabeli sikereit látva nem állunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a haladásba, a tökéletesedésbe, a ráció győzelmébe vetett általános hit munkált a determinista szemléletek mögött, s a marxizmus is csak annyiban jöhetett számításba, amennyiben belefért ebbe az általános beállítottságba, s amennyiben ezt a hitet erősítette meg és konkretizálta a prole-

tariátus, a társadalom elesettjeinek az érdekei szempontjából. Egy azonban bizonyos: ez a beállítottság a végcélra vett irányt, s oit, ahol uralkodott, hozzá tartozott a korabeli szociáldemokrácia indentitásához.

Ezt látta meg Bertrand Russell 1896-ban a német szociáldemokráciáról írt könyvében, egyszerre mutatva rá a sajátos beállítottság identitást formáló hatására, s egy olyan revízió problematikusságára is, amelyik nem hajlandó tekintettel lenni erre: „Azok, akik látták – írja Russell –, hogy a legnyomorúságosabb körülmények közepette a legértelmesebb munkások és asszonyok miként merítenek erőt napról napra a Szocialista Állam eljövetelének lázas és vallásos hitéből és abból a meggyőződésükből, miszerint a történelmi fejlődést olyan megfordíthatatlan törvények ellenőrzik, amelyek kezében az emberek csak bábuk, s amelyek akciója révén a kapitalista osztály hanyatlása és végső eltűnése elkerülhetetlen végzet; – azok, akik látták azt az erőt, eltökéltséget és buzgalmat, amelyet ez a vallás nyújt azoknak, akik hisznek benne, aligha fogják e hit hanyatlását úgy tekinteni, mint ami segíti a párt fejlődését. Nem, nem a marxista doktrína valamely részének a formális és kritikai elhagyásában rejlik dilemmájuk taktikai megoldása; inkább azt lehet remélni, hogy más vallásos testületekhez hasonlóan, mint ahogy a legutóbbi kongresszuson két fő vezetőjük tette, mélyebbé válnak valamelyest logikai eszességben, és olyan maximákat adaptálnak politikai tevékenységükbe, amelyek valójában inkonzisztensek fundamentális elveikkel, de amelyekre szükségük van gyakorlati okokból, és amelyek megbékíthetők a gondolkodás néhány többé vagy kevésbé megtévesztő vonalával. A két vezető, aki egyébként oly visszautasító volt ezzel kapcsolatban 1891-ben, most eljutott a gondolkodásnak ehhez az attitűdjéhez, és talán nem túl hiú remény, hogy idővel a párt tömegeit magukkal vihetik."[9]

Russell meglátásai többet tartalmaztak egy polgári radikális szemlélődő vágyálmainál. A reformkapitalizmus feltételei Angliában érlelődtek meg a leghamarabb. Anglia

mint a világ vezető tőkés hatalma – sajátos történelmi gyökerekre is támaszkodva – elsőként építette ki az osztálykompromisszumos politikai cselekvési formák és intézményrendszerek rendszerét. A konszenzus, a tolerancia, a „gentlemen's agreement"-re épülő demokratikus rendszer elsőként mutatott olyan rugalmasságot, amely fel tudta venni magába a társadalom strukturális változásai következtében újrafogalmazódó és új társadalmi bázison jelentkező tömegigényeket is. De éppen ezért a liberális politikai kultúra értékeinek akceptálása, a politikai rendszer platformján maradás az angol munkásmozgalom belső sajátosságává vált. A társadalom és az állam viszonya ily módon egészen sajátos alakzatot öltött, szerves és demokratikus kapcsolatot biztosítva a kettő között, egyúttal sajátos alternatívát teremtve az európai kontinens fejlettebb államai számára is. A valóság azonban összességében még egészen más volt. A munkásmozgalom nemzeten belüli fejlődési tendenciái eleve eltérő alakzatokat öltöttek.[10] Angliában és a kontinens demokratikus országaiban az elhatárolódás és a „tiszta" proletárarculat-öltés helyett a politikai szférában a baloldali liberalizmussal való összekapcsolódás volt a jellemző, a munkásjelleg pedig az érdekvédelmi, szakszervezeti szinten jelentkezett. Az osztályharc politikai értelmezésével és elsődlegességével szemben – ahogy erre már Guido de Ruggiero rámutatott a liberalizmus reformista politikaértelmezése kapcsán – az osztályharc ugyan a társadalmi-gazdasági élet jelensége marad továbbra is, anélkül azonban, hogy a politikai élet meghatározója lehetne. „A kortárs – írja, jelezve egyúttal az alternatív jelleg irányultságát is – és különösen a szocializmus által befolyásolt államtudomány egyik legsúlyosabb és legvégzetesebb hibája abban rejlik, hogy a társadalmat és az államot felcseréli, és az utóbbiból a társadalmi érdek puszta ágensét és intézőjét csinálja. De az állam nem a társadalom, hanem ennek politikai szervezete, s ezért egy olyan magasabb forma, amelyben a társadalmi élet egyenlőtlen és ellentmondó elemei organikus egésszé egyesülnek... Ennek a for-

mának politikai jellegzetességét a gazdasági és társadalmi vonatkozások szűkkeblű tartalmainak átformálása adja: az osztályegoizmus, amely önmagában semmiféle korlátozást sem talál terjedéséhez, ennek a formának a szuverenitásában megkapja a polgári együttéléshez szükséges tartózkodást és mértékletességet, a politikai pártok programjaiban pedig olyan, már megvilágított és általánosított kifejezést talál, amely alapján minden párt kényszerítve érzi magát, hogy önös érdekeit egy kormányzási rendszer részeként vegye tekintetbe. A pártharc és a pártok kölcsönös kritikája kifejleszti ezt a szintetizált mozgásteret, s előkészíti, hogy az állam autoritása révén végleges megerősítést kapjon. Az államszervezés ily módon nem fentről kényszerítődik rá a társadalmi élet tartalmára, hanem fokozatosan emelkedik fel az utóbbiból, elemeinek természetes kiválasztódása révén."[11]

Ellentétes út lehetősége mutatkozott azokban az országokban, ahol a demokrácia nem intézményesülhetett. Elmaradott társadalmi állapot körülményei között hiányzott a kedvező gazdasági és politikai-kulturális feltétel az osztálykompromisszumos formák kialakulásához, illetve meghonosodásához. Ezért a társadalmi ellentmondások feldolgozása szélsőségesebb pólusok összecsapásának keretében, vagy pedig az államszuverén felsőbbségének, a politika fentről építkezésének, és ezzel összefüggően antiliberális irányzatok hegemóniájának a jegyében ment végbe. Akár olyan formában is – mint Németországban –, hogy a parlamentnek, a pártharcoknak és a többségi elveknek egyszerűen másodlagos szerepet tulajdonítottak, s az utóbbiak ezért nem juthattak el az angolokat és más nyugat-európai nemzeteket jellemző szuverén minőségükig.

Végül még egy sajátosságát kell említenünk annak az időszaknak, amely a mai értelemben vett reformista szociáldemokrata mozgalom kiformálódásában jelentős szerepet játszott. Ez pedig magának a demokratizálódásnak mint politikai formának a belső sajátossága. Mihelyt a „tömegdemokrácia" lehetősége felmerül, s az általános választás

valamilyen formájának a meghonosodásával a döntési centrumokhoz jutás feltételévé az általános választásokon való eredményes szereplés válik, még azok a forradalmi szocialista pártok is nehéz helyzetbe jutnak, amelyek a demokráciát pusztán eszköznek tekintették a „végcél" eléréséhez. Ha ugyanis léteznek reformlehetőségek egy olyan politikai rendszerben, amelyben a homályos jövőre napolódik el az „összeomlás", akkor a reformlehetőségekkel való élni tudás feltételezi a párt tömegbázisának szélesítését, az osztálypártból néppárttá válás folyamatát. A politikai rendszer sajátosságai miatt csak egy ilyesfajta kiterebélyesedő reformista gyakorlat rendelkezik olyasfajta nehézségi erővel és logikával, amely képes megkövetelni a maga jogait, s az irányvevés módosulásával fenyegethet.[12] A demokrácia e logikája révén mindenekelőtt azokkal a korábbi marxista forradalmi törekvésekkel szemben válik többértelművé, amelyekben a szocialista mozgalom marxista osztályalapon álló és „proletárdiktatúrára" törő proletármozgalom, s mint ilyen, radikálisan elutasító a liberális törekvésekkel és mindenféle reformista kompromisszumos formával szemben. A demokrácia nem egyszerűen úgy jelenik meg, mint a forradalmat elősegítő eszköz vagy forma, hanem mint olyan intézményrendszer, amely mintegy visszahúzó erővé is válhat a forradalmi törekvésekkel szemben. Ezt a többértelműséget csak fokozza, hogy az átstrukturálódó modern kapitalizmusban a többségi elv már csak azért is a reformista-evolucionista folyamatot stabilizáló tényezőnek bizonyul, mert a modern tőkés társadalom osztályszerkezetében a munkások egyre inkább kisebbségi helyet foglalnak el. „A demokratikus rendszer – írja Przeworski – perverz trükköt játszott a szocialista szándékkal: a munkásosztály emancipálódása nem lehet maguknak a munkásoknak a feladata, ha ez az egyenjogúsítás választások révén érhető el."[13]

A mozgalomnak a demokratikus folyamatokhoz való kényszerű vagy önként vállalt kötődése ezzel olyan szocialista mozgalom lehetőségét vetette fel a marxista mozgal-

makon belül is, amelyben szocialista mozgalom, marxizmus, munkásmozgalom nem egymást fedő fogalmak, hanem olyanok, amelyek csak közvetítésekkel vonatkoztathatók egymásra. Nem kétséges, hogy a II. Internacionáléban a marxizmus körüli viták – amennyiben valóban nem voltak doktrinérek – a valóságnak a korabeli nyitottságából, a várt „összeomlás" elmaradásából, a jellemzett ellentétes tendenciák érzékeléséből eredtek. De éppen ezek az ellentmondások járultak hozzá ahhoz is, hogy a korabeli marxizmus-értelmezés éppen a forradalomvárás hitét tekintve bizonyult elégtelennek: ezt a hitet csupán fenn kívánta tartani a nagy „összeomlás" pillanatára.

Ebben az értelemben az „összeomlás-elmélet" ugyanis egyáltalán nem Bernstein rágalma volt a marxizmussal szemben. *A korabeli marxizmus determinista, ökonomista megalapozottságából adódott.* A forradalmakat Marx szerint nem csinálják, hanem azok keletkeznek. Ezt hangsúlyozza az osztrák Victor Adler is a II. Internacionálé alakuló kongresszusán, ökonomista-determinista módon váltva aprópénzre Marx kijelentését: „Az utolsó órában – mondja Adler –, amikor majd a tőkés társadalmi rend összeomlik – éspedig magától fog összeomlani, anélkül, hogy úgy mondjuk, ezt elő kellene segíteni –, a munkásosztály sorsa aszerint dől el, hogy milyen fokot ért el szellemi fejlődése. Mi kisebb befolyást gyakorolunk e pillanat bekövetkeztére, mint magunk is hinnénk – sokkal kisebbet, mint ellenségeink gyanítják. De egy dolog hatalmunkban áll: felkészülni erre a pillanatra. Ettől a felkészüléstől függ a jövő. Rabszolgákat talál-e, akik széttörik láncaikat, vagy férfiakat, akik elszánták magukat arra, hogy szabadok legyenek? Készen állni – ez minden."[11] Az „összeomlás-elmélet" magja éppen ez az objektivisztikus determinizmus, amely megfelelő ideológiája annak is, miért maradhat távol a demokratikus intézményrendszer kínálta lehetőségektől a mozgalom.

Ott viszont, ahol az „összeomlás-elmélet" helyett a praxis közvetítése került előtérbe, vagy a közvetlen tömeg-

mozgalom innovatív forradalmi erejében, a parlamentarizmuson túljutó közvetlen demokráciában pillantották meg a megoldást (mint a szindikalisták és az előbbi tendenciával is rokonítható Rosa Luxemburg), vagy pedig a reformkapitalizmus lehetőségeire, a modern és komplexszé váló ipari demokrácia új strukturális összefüggéseire építve a parlamenti demokrácia hatalmi pozícióinak meghódításában, az állam egy időben történő demokratizálásában és társadalmasításában vélték feloldhatónak az objektív és a szubjektív mozzanat közötti dualizmust. Nem a demokráciához fűzött egyszerű „illúziók" hatásáról van itt szó, hanem azokról a mélyebb társadalmi meghatározottságokról, amelyek révén az egyre összetettebbé és bonyolultabbá váló és nagymértékben bürokratizálódó ipari társadalom a *plebiszcitus* politikai cselekvés számára korábban nem létező akadályokat állított, s a nyugati marxisták számára egyre magától értetődőbbé tette a társadalmi tagoltságnak, a munkamegosztásnak, az államnak és ezzel együtt a képviseleti demokráciának a fennmaradását. A szocialista forradalomban – vallja például nemcsak Bernstein, hanem Kautsky és Jaurès is – a rombolómunka helyett egyre inkább az építőmunka feladatát kell szem előtt tartani, s éppen ezért le kell számolni a polgári forradalmak korábbi eszményével, s nem szabad, hogy ennek formái befolyásolják a jövő – inkább evolucionista, mint véres – forradalmainak az elképzelését.

3. A szociáldemokrácia politikai-ideológiai arculatának reformista átalakulása. Az államfelfogás

Ebben a tanulmányban nem áll módunkban végigkövetni a szociáldemokrácia egészének, még kevésbé egyes nemzeti osztagainak konkrét fejlődéstörténetét. Mindenesetre megállapítható: a II. Internacionálé osztályharcot vállaló és sok szempontból a marxizmus hegemóniája alatt álló nemzet-

közi szocialista mozgalmában a mozgalom gyakorlati nehézségei vetették fel az új alternatívák, új megközelítések igényét. Ebben a helyzetben következett be olyan változás, amely a marxizmus bizonyos átértelmezésével, az eleve reformista munkásmozgalmi törekvések megerősödésével és más szellemi áramlatoknak a mozgalomba való egyidejű beáramlásával járt. A mozgalom hétköznapjai mindenesetre „osztályharcosabbak" voltak, mint ahogy ezt az elméleti „pluralizmus" itt vázolt, s elsősorban a mai szociáldemokrácia előzményeinek a szempontjából érdekes tendenciái mutatják. Ennek már csak azért is így kellett lennie, mert a „tömegpszichológiai" szint említett komponensei mellett a szocialista mozgalom számos nemzeti osztaga állt harcban a demokráciáért és a demokratikus jogokért vagy a különböző jellegű szociális vívmányokért, a nemzeti keretekben történő „emancipálódásért".

A szűkebb körre vonatkozó teoretikus eszmefuttatások és kísérletek mellett a gyakorlati kényszerek tovább gyarapodtak és hatottak a két világháború közötti szociáldemokrata mozgalomban is, amikor is például a kormányra jutás kérdése messze túlment a Millerand-ügy által gyanított kereteken, s olyan történelmi feladatok felvállalását jelentette, mint például az első világháború utáni Németország demokratizálásáért vívott harc, a francia és más szocialistáknak a fasizmus elleni küzdelme, vagy éppen a svéd és az angol szocialistáknak a gazdasági élet irányításában vállalt szerepe.

A bolsevizmussal, majd a kiváló kommunista mozgalommal folytatott vitákban ugyanakkor kitűnik, hogy a szocializmus lehetőségét – a baloldali radikális szárny kivételével – a demokratikus politikai rendszeren belul hegemóniára jutó munkásosztály erejében és kulturális-állampolgári felemelkedésében látja a szociáldemokrácia saját táborán belül. Ha ellenérzés fogadja is ideológiailag Bernstein kijelentését („A demokrácia *eszköz és egyúttal cél is.* A szocializmusért vívott harc eszköze, és a szocializmus *megvalósításának formája*"[45]), a bolsevizmussal szembeni vitában ki-

derül, hogy ez az ellenérzés csak addig jogosult, amíg az „összeomlás" körüli kérdésekről van szó. Mihelyt azonban az új társadalomról esik szó, feltűnővé válik a jövő értelmezésében megmutatkozó közösség, az *evolúcióban* való meggyőződés erősödése. A proletárdiktatúra ebben az értelmezésben ugyanis nem lehet más, mint a demokratikus formában gyakorolt munkáshatalom, a spontaneitásnak és a tudatos irányításnak a dialektikája, ahol a monolitszerűen megszervezett centrumként működő párt hatalma helyett a parlamenti demokráciákra jellemző intézményes hatalom működik majd, amelynek – a többségi elv alapján – mindenkinek és minden politikai hatalomnak alá kell vetnie magát. Ez tűnik az egyetlen járható útnak, amely a szocializmus objektív szükségszerűségéből adódik, s egyúttal csak ennek az útnak a végigjárásával, az ezzel összefüggő osztályharcban bizonyosulhat be a munkásosztály hatalomra való érettsége és képessége. A párt csak ösztönözheti ezt a fejlődést, felszínre segítheti a megvalósuláshoz szükséges tudatosságot és erkölcsöt, de nem helyettesítheti be a társadalom szabad önmozgását feltételező tömegcselekvést. Az osztályharc és a „proletariátus diktatúrájának" értelme ebben az összefüggésben sajátos kontaktusba helyeződik például Kautskynál is, akinél a proletárdiktatúra – mint Massimo Salvadori írja – elsősorban olyan hatalom, amelyhez: a munkásosztály a parlamenti többség meghódításával, a többi párttal folytatott versengés révén jut hozzá; s amelyben a szocialista kormányzat a parlamentre támaszkodva hajtja végre az állam társadalmi bázisának megváltoztatását, együttműködve a parlament más politikai erőivel; továbbá olyan rendszer, amely nem nyomja el a politikai és állampolgári jogokat, amely kész arra, hogy népszerűségét rendszeresen tartott választásokon igazolja; s végül, amelyik csak azok ellen az ellenforradalmi erők ellen használ erőszakot, amelyek nem akarják elismerni a törvényes kormányzás révén teremtett szocialista többség realitását.[16]

Ezek a folyamatok szükségszerűen irányítják a figyel-

met az állam és a társadalom viszonyára, a demokratikus állam „közösségiségének" a problémájára. A szociálliberális elméletek nagymértékben építenek arra a feltételezésre, hogy az állam a közösségiség szervévé válhat a munkásosztálynak a politikai társadalomba való beemelése s a társadalmi önigazgatás helyi és munkahelyi formáinak a kiépítése révén. A demokratikus formákhoz való kapcsolódás a szociáldemokráciát is nagymértékben közelíti e koncepcióhoz. Természetesen ezúttal sem „átvételről" van szó. Az állam szerepének az új helyzetbe jutott szocialista mozgalom szempontjából való tisztázása a polgári demokrácián túllépő demokratikus folyamat előrevetítésével – olyan feladat volt ez, amely a marxi államfelfogás oldaláról is megválaszolást igényelt, illetve megközelíthető volt.

Az állam és a társadalom modern viszonyának meghatározása Marxnál mindenekelőtt formációelméleti alapokon nyugszik. Az árutermelő társadalom – miután felbomlasztotta a prekapitalista közösségiséget, s ezzel együtt társadalom és állam (politika) összefonódottságát – a közösségiséget csak az állam közvetítésével, elidegenített-illuzórikus formában termelheti újjá. A társadalom és állam (politika) kettőssége ebben az értelemben az árutermelő társadalmak sajátossága, s az állam közösségiségében az árutermelő egyéneknek *mint árutermelő egyéneknek* az érdekközössége fejeződik ki. Ahhoz, hogy ez a kettősség megszűnjék, hogy az állam „elhaljon", az árutermelő társadalom árutermelő jellegével kell végezni. A társadalmi osztályharcnak jut az a szerep, hogy a társadalmi antagonizmusokból kinövő osztályok bázisán megteremtse azt a politikai közösséget, amely az államhatalomnak a megragadásával, a magántulajdon és vele az árutermelés megszüntetésével egyúttal visszaveszi a társadalom-állam (politika) kettősségét is. (Ez az állam elhalásának híres tétele.)

Két mozzanat különíthető el Marx államfelfogásában. Az egyik, hogy a modern (vagy tőkés) állam az emberiség társadalmi fejlődésének egy meghatározott szakaszát képviseli, s mint ilyen szükségszerűség és valóságos történelmi

(mert fejlődést, kibontakozást eredményező) általánosság, amely garantálja a modern fejlődés történelmi lényegének a feltárulását és kifejlődését. Vagy másképpen: a modern állam a politikai emancipáció állama. A másik, hogy a fejlődés folyamán, a társadalmi osztályelkülönülésben és politikaivá átcsapó osztályharcban a közösségiség szétesik a társadalmi struktúra erővonalai szerinti közösségekre, illetve potenciális közösségiségekké, amelyek az államhoz most már mint hatalmi szervezethez viszonyulnak, s azt ezen az alapon igenlik vagy tagadják. E történelmi végkifejlet alapján Marx két szinten bizonyítja rá az államra osztályjellegét: formációszinten és instrumentális-szervezeti meghatározottságában. A két szint jól elkülöníthető egymástól, részleges egybeesésük ellenére is. A társadalom politikai rendszere ugyanis – különösen a demokrácia kibontakozása, az általános választójog, a parlamentarizmus kialakulásával – mindig szélesebb összefüggés, mint az elkülönült bürokratikus és katonai-rendfenntartó szervezetekkel rendelkező végrehajtó hatalom, vagy ha tetszik: a szűkebb, de mindenképpen pontatlanabbul értett állam. A formációelméleti szinten értett osztályjelleg – társadalomfilozófiai kijelentés, amely nem redukálható egyszerűen olyan osztályszervezetre, amely arra szolgál, hogy az egyik osztály kizsákmányolja a másikat, különösen, ha ezt még tudatos-akaratlagos törekvésként is értelmezzük. Ebben ugyanis benne rejlik a korábban említett egyetemesség, történelmi szükségszerűség is. Ez az összefüggés csupán annyit mond ki, hogy a társadalmi összfejlődés (az akaratlagos és a „spontán" tényezők együtteseként) olyan ellentmondásokban mozog, illetve olyan ellentmondásokat és társadalmi egyenlőtlenségeket bontakoztat ki, amelyek formáció-specifikusak, s a társadalmi termeléshez és újratermeléshez kötődő sajátosságokat mutatnak. De a társadalom csak ebben az ellentmondásban mozogva haladhat előre, s juthat bonyodalmainak és bajainak forrásaihoz. A demokrácia, amennyiben külön e szerves fejlődési mozzanathoz kötődik, úgy – az ellentmondások kihordásának ismeretel-

méletileg is a legadekvátabb formájaként – a legtisztábban mutatja meg, hogy a helyzetet nem osztályelfogultság vagy eleve tételezett rosszakarat, antidemokratikus szellemiség stb. produkálja, hanem az a dolgok történelmi állapota, és ezért megszüntetését elméleti és gyakorlati céllá kell alakítani. Sőt: itt valóban fellép az instrumentális mozzanat is, amennyiben a demokrácia körülményei között szerveződhet meg az olyan tömegméreteket öltő politikai mozgalom, amely közvetlenül az állam eddigi formája ellen fordulhat. Csak a politikai harcnak a területén merül fel – immár az egymás ellen harcoló csoportok vonatkozásában – az állam instrumentális-szervezeti meghatározottságának a problémája, amikor az elkülönült elnyomó testületeket a társadalmi és általánosabb politikai pozícióit elvesztő uralkodó osztály javára kísérlik meg felhasználni, mégpedig olyan körülmények között, amikor a politikai demokrácia fenntartása az uralkodó csoportok nyilvánvaló vereségéhez vezetne.

Ezen a ponton azonban egy sajátos történelmi dialektikának lehetünk tanúi. Mihelyt intézményesül ugyanis a politikai demokrácián belül a társadalmi „ellenhatalom", a társadalmi politikai erők olyan egyensúlya, „patthelyzete" jöhet létre, amelyben az állam mint erőszakszerv (jogi-alkotmányos oldalát is beleértve) éppen instrumentális értelemben semlegesíthető. Az államnak a politikai osztályharcon belüli (instrumentális) semlegesülését már 1950-ben leírja Marx az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" című művében. „De az átfogó ellentmondása ennek az alkotmánynak – írja – az, hogy azokat az osztályokat, amelyeknek társadalmi rabszolgaságát örökössé szándékozik tenni, a proletariátust, a parasztokat, a kispolgárokat, az általános választójog révén a politikai hatalom birtokába helyezi. Azt az osztályt pedig, amelynek régi társadalmi hatalmát szentesíti, a burzsoáziát, megfosztja ennek a hatalomnak a politikai garanciáitól. Politikai uralmát demokratikus feltételek közé szorítja, amelyek minden pillanatban az ellenséges osztályokat segítik győzelemre és a

polgári társadalomnak magukat az alapjait teszik kérdésessé. Az egyik osztálytól azt kívánja, hogy a politikai felszabadulástól ne menjen tovább a társadalmi felszabadulásig, a másiktól pedig azt, hogy a társadalmi restaurációtól ne menjen vissza a politikai restaurációig."[17]

Igaz, Marx itt még csak az ellentmondást konstatálja (a proletár társadalomnak a forradalomra való érettségét gondolva, ahogy Engels 1895-ös kritikájából és önkritikájából kitűnik), s nem azt a belső fejlődési lehetőséget, ami ebből adódik. 1895-ben azonban Engels már az alkotmányos helyzetből adódó előnyökre helyezi a hangsúlyt: „Mi, a »forradalmárok«, a »felforgatók«, sokkal jobban gyarapodunk a törvényes eszközök segítségével, mint a törvénytelenekével és a felforgatással"[18], kifejezve az ellentmondásnak további mélységeit is. Így azt, hogy a demokratikus alkotmány a munkásosztály és szövetségeseinek politikai ereje révén, messzemenően a munkásosztály érdekeibe állítható eszközként is funkcionálhat, miközben a vagyonos osztályok lehetősége az erőszaktestületekre redukálódik, legalábbis addig, amíg a körülményeknek és a forradalmi osztálynak nem sikerül ezeket is fellazítaniuk.

Kétségtelen, hogy Bernstein és általában a reformizmus az államnak erre a politikai erőviszonyok által több irányban is mozdítható eszköz jellegére, s az ebben rejlő gyakorlati lehetőségekre épít államfelfogásában. A demokratikus állam Bernstein számára nem osztályállam abban az instrumentalista egyoldalúságban, ahogy az ortodoxia ezt állítja. Pontosabban: csak a mindenkori osztály-erőviszonyok alapján bizonyulhat annak, de azzal a pespektivikus nyitottsággal, amely révén a munkásosztály társadalmasításának a forrásává és eszközévé *is* válhat. A demokratikus forma így egyúttal átvezető út is: rajta keresztül az állam az egyik osztály számára szolgáló szervezetből egy másik osztály szervezetévé válik egy kummulatív, evolúciós folyamat eredményeképpen, magában foglalva az osztályharcnak a szó eredeti értelmében vett kompromisszumos formáit is. Ugyanakkor Bernstein messzemenően kiemeli a

demokráciának a munkásosztály számára megkerülhetetlen *szubsztanciális* lényegét. Csak a politikai életben való gyakorlati és mindennapi részvétel bontakoztathatja ki a munkásságban azokat a tartalmi elemeket (a demokrácia ezért *cél* is), önállóságot, gondolati és kulturális emancipációt, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a munkásosztály valóban megteremthesse a jövő szocialista társadalmát, s amellyel egyúttal a munkásosztály megadhatja a demokráciának a szocializmushoz vezető értelmét is. Egy éretlen tömeg számára ugyanis a demokrácia, a választójog stb. kimerül abban, hogy megválasztja mindenkori elnyomóját, anélkül, hogy igénye lenne a valóságos állampolgári participációra. És a társadalom urává válni jóval több ennél: az irányítás képességének megszerzését, elsajátítását is jelenti.

Mindez a marxi állam- és politikafelfogásban is mélyen bennerejlő mozzanat. De csak mozzanat, mert messzemenően kötődik a formációelméleti megfontolásokhoz, nevezetesen ahhoz a tételezéshez, hogy ahol állam és politika kettősége létezik, ott ez a létezés feltételezi a társadalom alapvető gazdasági szerkezeti meghasonlottságát, a valóságos közösségiség hiányát. A demokrácián ezért túl kell lépni; a demokrácia végső célja csak önmaga megkérdőjelezése és elvetése lehet. A demokrácia ugyanis formációelméletileg is *osztályjellegű*, ha ez az osztályjelleg egészen mást is jelent, mint az állam instrumentalista síkon felvethető osztályjellege, amelyet a demokratikus forma a maga részéről messzemenően ellensúlyoz vagy tagad. Ebben az értelemben az eredeti marxi felfogásban a reformok permanenciája és a demokrácia kiteljesedése nem azonos a szocializmussal, illetve a kommunizmussal. Illetve csak akkor az, ha önmaga megszüntetéséig megy el. S mivel a politika és az állam elhalása – megintcsak történetfilozófiai értelemben! – önállóan kezelhető, elvileg és gyakorlatilag is leválasztható a demokrácia problémájától (sőt: ez a leválasztás kötelező is!), a történelmi körülményektől függően viszonyulhatnak egymáshoz, azzal a megszorítással, hogy a demok-

rácia egy pillanatig sem lehet akadály a történelmileg adódó forradalom lehetőségének az elhalasztására.

A marxi államfelfogás tehát ismét csak „rétegzettnek" bizonyul. Az instrumentális mozzanat és a formációbeli meghatározottság mindenkori viszonya csak a történelmi fejlődésre vonatkoztatva állapítható meg, s ettől elvonatkoztatva leegyszerűsítésekre vezet. A reformizmusban ez a leegyszerűsítés a demokrácia történelmi helyzetének túlértékelésében érhető tetten. Nem az a probléma, hogy a reformisták már a századfordulótól hangsúlyozzák, hogy amennyiben az állam eszköznek tekinthető, annyiban éppen a modern demokrácia garantálhatja, hogy ez az eszközjelleg a munkásosztály számára is hasznosítható legyen. Az illúzió elsősorban a modern kapitalizmus és a demokrácia viszonyát érintette. A kapitalizmus közeli végét nemcsak a forradalmi ortodoxia hirdette, hanem – ha más értelemben is – a reformizmus is, amikor a társadalom demokratikusan szocialista transzformációját történelmileg teljesen problémátlan lineáris folyamatban képzelte el. Ez a reformista szemlélet nem számolt sem a regionális különbségekkel, sem pedig a kapitalizmus fejlődésének elmélyülő válságperiódusaival és az ebből származó következményekkel. Azóta a történelem gyakorlatilag is bebizonyította, hogy a kapitalizmus és a demokrácia viszonyának a megszilárdulásához, intézményesüléséhez valóban olyan materiális és politikai-kulturális feltételek szükségesek, amelyek vagy együtt, vagy külön-külön segíthetik a válságidőszak átvészelését. Amennyiben ezek a feltételek hiányoznak, a demokratikus intézményrendszer könnyen haszontalannak tűnhet a világmegváltó ígéretekkel fellépő jobb- és baloldali utópizmussal szemben. Ma már nem kell különösképpen emlékeztetni rá: a munkásmozgalom súlyos árat fizetett történelmi illúzióiért. Elég a fasizmusra utalni, amely drámaian mutatta meg mind a régi erők hatalmát, mind pedig a társadalom különböző rétegeinek antidemokratikus politikai-kulturális attitűdjét, s egyúttal azt is, milyen keveset jelenthet a demokrácia történelmi meggyöke-

rezettség, politikai-kulturális entitássá válás nélkül egy olyan helyzetben, amikor a korábbi fejlődés folyamatossága törik meg.

Nem a demokráciának a szocialista mozgalmakat is érintő jelentősége kérdőjeleződött meg ezzel, ellenkezőleg: inkább az előbbire vonatkozó feltételeknek a hiánya és a demokráciának ezzel összefüggő védtelensége mutatkozott meg. A konkrét történelmi tapasztalat kettős irányban hatott. Egyrészt a reformizmus válságát jelentette ott, ahol a demokrácia vereséget szenvedett, s az osztályharcos szemlélet erősödésére vezetett. De egy ellenkező következtetés lehetőségét is magában rejtette. Nevezetesen az, hogy a demokrácia védelmének és fokozatos kibontakoztatásának, megvalósításának feladatán túl nem konkretizálható a szocialista tartalom, s ezért a társadalom különböző erőinek harcát a korábbiaknál szervesebben kell kötni a demokratikus intézményrendszerek működtetéséhez.

A társadalmi összfolyamat azonban nem adott egyértelmű választ egyik irányzat számára sem. Az 1920-as évek végének és az 1930-as évek elejének nagy tőkés világválsága ellentétes reagálásokat eredményezett az uralkodó osztályok részéről is. A Közép- és Dél-Európában felszínre került szélsőjobboldali-fasiszta tendenciák inkább a korabeli „perifériás kapitalizmus" jelenségei voltak, mintsem a centrumé. A reformizmus a New Deal és a keynesizmus jelentkezésével új mozgásteret nyert a maga számára, mert megnövelte és új területekre terjesztette ki az állam intrumentalista jellegét. Különösen a keynesizmus bizonyult korszakos jelentőségűnek a szociáldemokrácia számára. A reformizmus elméleti keretében az államnak szánt kitüntetett szerep ugyanis csak akkor realizálódhatott, amikor előtérbe lépett egy olyan technikai-gazdasági jellegű elmélet, amely egy ilyen tervező állami beavatkozás számára gazdaságilag is alátámasztható ideológiával szolgálhatott. Przeworski éppen ebben látja a szociáldemokrata kormányzás számára a keynesizmus jelentőségét: „A keynesi forradalom – mert az volt – célt adott a szociáldemokratáknak, és

így igazolást kormányszerepükhöz, s ugyanakkor átalakította a munkásosztályt előnyben részesítő elosztási politika ideológiai jelentőségét... a keynesianizmus nemcsak elmélet volt, amely igazolta a szocialista részvételt a kormányban, hanem, szociáldemokrata szempontból még váratlanabb módon, egyetemes jelleget adott a munkások érdekeinek. Korábban a nagy fogyasztásra irányuló minden követelést a nemzet érdekeivel ellentétesnek tekintettek: a magasabb bérek alacsonyabb profitot jelentettek, következésképpen korlátozottabb beruházási lehetőséget és jövőbeli fejlődést. A válságokra az egyetlen lehetséges választ a termelési költségek csökkentése jelentette, vagyis a béreké. A Munkáspártnak még 1929-ben is ez volt az álláspontja. Keynes elméletének logikája alapján azonban a magasabb bérek... a kereslet együttes növekedését jelentették, ami nagyobb profitvárakozásokat, nagyobb beruházásokat és így gazdasági ösztönzést foglalt magában. A bérnövelések jelentőségét a nemzetgazdasági fejlődés akadályozója helyett kezdték annak ösztönzőjeként tekinteni. A munkások érdekeinek korporatista védelme, amely politikát a szociáldemokraták a húszas években folytatták, és a »nép« felé forduló választási stratégia ekkor ideológiai igazolást talált egy technikai-gazdasági elméletben... összefoglalva, a szociáldemokrácia, amely kisebbségi kormányként képtelen volt követni társadalmi programját, olyan határozott gazdaságpolitikára lelt, amely igazolta kormányszerepét, amely megjelölt egy sor közvetlen, a kapitalizmus keretein belül sikerrel megvalósítható reformot és amely sok országban sikeres választási alapot nyújtott."[19]

De éppen ezekben az utóbbi fejleményekben lesz nyilvánvalóvá, hogy a szociáldemokrácia reformizmusa lényegét tekintve korántsem egyszerűen ideológiai képződmény, hanem egy történelmileg nyíló lehetőség – kényszerű vagy önként vállalt – pozitív kitöltése. Mégpedig annak a történelmi lehetőségnek a kihasználása, amely abból adódott, hogy a modern kapitalizmuson belül végbemenő társadalmiasulás előrehaladtával az állam instrumentális felhasz-

nálhatóságának területe kiszélesedik, a politika előtti társadalom erőviszonyainak autonómiája viszont ezzel szemben leszűkül, vagy pedig egyre inkább csak az állami politika közvetítő csatornáin keresztül érvényesülhet.

A modern kapitalizmusnak ebben a „repolitizálódási" folyamatában játszott szerepe váltotta ki a „rendszerbe való integráció" sommás vádját a szociáldemokráciával szemben. S ez a vád azért sommás elméletileg, mert ugyan a szociáldemokrata út kétségkívül legnagyobb veszélyére utal, ám mégsem ezt minősíti, hanem globálisan magát az egész utat, amely ismételten a szociáldemokrata reformizmus történelmi helyének és erejének félreismeréséhez, vagy éppen figyelmen kívül hagyásához vezetett már a múltban is, nem is beszélve azokról az elméleti problémákról, amelyek e sommás megítélésben rejlenek, elsősorban a benne rejlő más jellegű instrumentalista államfelfogás jóvoltából. (A legkirívóbb ebből a szempontból a dogmatizmus eljárása, amelyben az állam instrumentalista megközelítése mindenekelőtt abban érhető tetten, hogy eltekint a szocializmus gyakorlati lehetőségeinek és megvalósíthatóságának általános vagy éppen történelmileg regionálisan megmutatkozó különbségeitől, feltételeitől és nehézségeitől, miközben állandóan a „politikai akarat" egyoldalú túlhangsúlyozása mellett köt ki.)

Valójában a szociáldemokrácia történelmi útja – már a reformizmus belső logikájából következőleg is – inkább kettős tendenciát mutat: a társadalom politikai működtetésében való részvétel „integratív" eleme mellett mindig fellép az elhatárolódás mozzanata is, s éppen e kettős meghatározottság, s az ebből eredő politikai „kötéltánc" adja meg igazán a szociáldemokrácia minden mással szembeni sajátos arculatát. S az már a konkrét történelmi körülményeken múlik, hogy melyik oldalra esik a hangsúly; mint ahogy az is, hogy hogyan ítélhetjük meg általánosabban is azokat a politikai teljesítményeket, amelyek e sajátos út történelmi termékeként létrejönnek, és elvileg leválaszthatókká válnak a mozgalom konkrétabb alakzataitól.

Bizonyos, hogy e sajátos történelmi dialektika révén a szociáldemokrácia is alávetett egy összetett és bonyolult társadalmi tanulási folyamatnak, amely rányomja a maga bélyegét politikájának és felfogásának formálódására. Így ma kétségtelenül megállapítható, hogy az állami beavatkozásba (és ezzel összefüggésben a kapitalista tervezésbe) vetett hit és ezzel együtt az állam reformista-instrumentalista szemlélete veszített erejéből. Amíg korábban a demokratikus állam meghódításában közvetlenül a szocializmus megvalósítását szemlélte, addig ma a demokratikus államhoz való kötődésben inkább a politikai gyakorlat lehetőségeinek az általános behatároltságát hangsúlyozza és a rendkívül komplexszé vált társadalom működtetésének és problémái megoldhatóságának nehézségeire hivatkozik. A szocializmus marad a feladat, de ez a feladat – a proletárforradalom és „proletárdiktatúra" elméleteinek felfogásával szemben[20] – csak messze a jövőbe kitolódó programként realizálható, s nem az „ipari társadalom" jelenével való radikális szakítás útján.

Amennyiben a korábbi alapbeállítódás szerint a polgári demokratikus képviseleti forma meghódításával rövid időn belül el lehet jutni a szocializmusba, akkor a mostani szerint inkább a korlátozásra esik a hangsúly: *csak* ennek a formának a megőrzésével és meghódításával lehet előrejutni, anélkül, hogy emögött egy töretlen evulúciós meghatározottság, s ezzel együtt a szocializmus közeli lehetősége rejlene.[21]

4. A szociáldemokrata gyakorlat ideológiája

Gyakran mondják: a szociáldemokráciának nincs világnézete. Ez annyiban feltétlenül igaz, hogy nincs kimondottan szociáldemokrata világnézet. A világnézet ugyanis a nyugati tudományfelfogásban és kultúrában olyan, a végső dolgokra és meghatározottságokra vonatkozó nézetek összessége, amely egyrészt túl van az evilági praxis emberi

lehetőségeinek relativizmusán, másrészt nem értelmezhető olyan determinizmusként, amely eleve meghatározná a haladást, technikai feladatok és eszközök, azaz módszerek kérdésévé redukálva az emberi problémák megoldását. Vagyis a szociáldemokrácia számára nem létezik olyan történelmi értelemben vett „Weltanschauung", amelyben a világfejlődés törvényszerűségeinek vélt vagy valóságos felismerése közvetlenül lényegiesíthetné át a cselekvést.

A történetfilozófiának a megkérdőjelezése – mint korábban láttuk – a reformista elméleti gondolkodás sajátosságává vált. A filozófia által közvetített „világnézetek" ezért a reformista modell szerint kívül esnek a gyakorlat mindenkori és megszüntethetetlen esetlegességein. A világnézet azonban ettől még az emberi valóságról alkotott általános nézetek területe marad, s ebben az értelemben mi más a reformizmusnak a filozófia (világnézet) és a praxis viszonyára vonatkozó nézete maga is, mint világnézet? A szociáldemokráciának a világnézete szerint a világnézetek nem vonatkoztathatóak közvetlenül a politikai praxis és az osztályharc gyakorlati kérdéseire. A világnézetek tartalma eszerint megszüntethetetlenül esetleges a gyakorlat konkrét és innovációt igénylő (a politika mint „művészet"!) problematikájával szemben. Ez az esetlegesség azonban mégsem jelenti azt, hogy a világnézetek ne lennének közvetíthetők a gyakorlat problémáihoz és feladataihoz.

Ez a közvetíthetőség azonban a világnézet objektív tartalmában rejlő mögöttes értékrendszerből következik, amelyben egy humanisztikus-etikai mozzanat húzódik meg. Ahogy Carlo Schmid írta: „Ha azt mondjuk magunkról: mi többé nem világnézeti párt vagyunk, ezzel azt akarjuk mondani, hogy a hozzánk tartozás nem követel egy dogmához kapcsolódó hitvallást. A hozzánk tartozás viszont magában hordja egy emberkép elismerését."[22]

A reformista ideológia lényeges része egy olyan elem, amelyet jobb híján „antropológiai szkepszisnek" nevezhetnénk. Világosan fejezi ki ezt Willy Brandt, amikor a követ-

kezőket mondja: „... kétségbe vonom a Marxra való hivatkozás helytálló voltát, ha a »jövő társadalmat« egy olyan egész sor »történelmi folyamat« eredményeként akarjuk értelmezni, amely teljességgel megváltoztatja az embert és körülményeit... Le kell mondanunk egy olyan jövendő társadalomról szőtt álmainkról, amely *egészen* más, s amelyben az emberek *egészen* más emberek, mint az eddig éltek és a maiak."[23] A társadalmi egyének nem emelhetők ki mesterségesen „hétköznapiságukból", s ezért a politikai praxis, ha kötődni kíván az emberek tényleges társadalmi mibenlétéhez, nem mehet túl a lassú reformok jobbító tevékenységén, a változások emberi tényezője által meghatározott racionális ütemén. „A népben gyökerezettség – írja ugyancsak Brandt – állandóan emlékeztet bennünket arra, hogy a politikai eredményeket az emberek hétköznapjaihoz kell mérnünk. Mindenekelőtt a bérből élők nagy csoportjainak érdekeit akarjuk szem előtt tartani és hétköznapjaikat szebbé tenni. A hétköznapokhoz kapcsolódás meggátolja, hogy tevékenységünket túlteoretizáljuk és túlidealizáljuk, ami a politikai szekták végzetévé vált. Politikánknak gyakorlati, kézzelfogható kérdésekkel kell foglalkoznia. Ez azt is jelenti, hogy a szociáldemokrácia a hétköznapokban él, az emberek között."[24]

A szociáldemokrata világszemlélet másik tartalmi komponense az „ipari társadalom". Az ipari társadalom a modern társadalom alapstruktúráját képezi a szociáldemokrácia számára. Olyan alapstruktúra, amely a társadalom civilizációs jólétének a hordozója, s amelynek minden globális megkérdőjelezése éppen azoknak a tömegeknek a léthelyzetét veszélyezteti, amelyek az ipari társadalom munkamegosztási rendszerének alsóbb szintjein helyezkednek el, vagyis: elsősorban a munkásokét és a bérből élőkét. A szociáldemokrácia nemcsak az „antropológiai utópizmussal" száll szembe, hanem a munkamegosztási struktúra lerombolásának utópiájával is.

Ugyanakkor az antropológiai és a civilizációs oldal ko-

rántsem válik el egymástól. Az antropológiai realitások éppen az ipari társadalmak funkcionális-munkamegosztási struktúrájának a hatását tükrözik, az antropológiai mozzanat meghatározottsága éppen a modern civilizáció tagoltságából, s e tagoltság hatásából következik. Peter von Oertzen a következő, a munkásosztálynál tapasztalható integratív, konszenzust biztosító magatartási elemeket sorolja fel a jóléti állammal kapcsolatban: az egyéni előnyökért való törekvés antropológiai rangú ereje; csökkenő teljesítmény az anyagi ösztönzés hiányában; a konkurencia szükségessége a teljesítményhez, a harc mindig az egyik egyén harca a másik ellen, s ez nem politizálható át; a jövedelem, a nyereség és az anyagi javak felhasználása nem egyszerűen előfeltétel egy teljesebb életre, hanem maga az életértelem; az egyenlőtlenség természet adta dolog, és ezért privilegizált elitek léte elkerülhetetlen egy egészséges társadalomban; a társadalmi teljesítmény mérésénél csak a hatékonyság jöhet számításba, s ezzel szemben a konkrét emberi szükségleteknek nincs közös társadalmi mércéje.[25]

Minden bizonnyal nem intézhetjük el a dolgot azzal, hogy mindez a szociáldemokrata mozgalom és politika puszta ideológiája. A szocializmus megvalósítása ma sokkal összetettebb problémának tűnik, mint korábban bármikor. Az atomkorszak technikai feltételei, a nemzetközi viszonyokat meghatározó hatalompolitika, a békének globális túlélés kérdésévé válása, a nemzetközi egyensúly kritikussá váló kérdése, s ezzel együtt a szocializmusnak és a demokrácia összefüggésének az utóbbi időben egészen újszerűen felvetődő problémái ma egyaránt az előrejutás nehézségeire utalnak. A szociáldemokrácia mai önkorlátozása – úgy tűnik – sok szempontból nagyon is reális bázison nyugszik.

5. Belső ellentmondások, nehézségek és az alternatíva keresése

A szociáldemokrata reformista önkorlátozás kapitalista környezetben történik, s ez fontos gyakorlati problémákat vet fel számára. A szociáldemokráciának más pártoktól való elhatárolódását ma nagyon megnehezíti, hogy ezek a pártok többnyire határozottan elkötelezték magukat a szociális állam fenntartása mellett, vagyis szociálliberális alapon, vagy pedig a hagyományosabb kereszténységszocialista tradíció alapján tevékenykednek. „A többségi elvből következő alkalmazkodási kötelezettség, a kereszténydemokrata pártoknak mint hangsúlyozott középpártoknak a létrejötte és a soha el nem tűnt nemzeti különbségek – írja például Anton Pelinka – megnehezítik, hogy a jelenlegi európai pártrendszerben éles fogalmi elhatárolásokat tegyünk. Ma az is lehetséges, hogy az olasz Kereszténydemokrata Párt vagy a svéd Liberális Párt (Néppárt) a piaci mechanizmusok korlátozásáért száll síkra, miközben a Németország Szociáldemokrata Pártja elutasítja ezt... A szociáldemokrácia 1980 körül Európában egyértelműen csak legfeljebb szervezetileg definiálható fogalom, mely mögött hosszú történelem és meghatározott társadalompolitikai célelképzelések állnak."[26] Ugyanakkor azonban ez a veszély azért sem dramatizálható, mert ezek a különbségek mindig újrafogalmazódnak, már a politikai rendszer játékszabályaiból következően is. De nemcsak ezért. A szociáldemokrácia megkülönböztető jegye maradt napjainkban is, hogy a demokrácia kérdését túlviszi a hagyományos polgári kereteken. Nem elégszik meg azzal, hogy a demokrácia követelményét az állam és a politika szférájára túlra is kiterjeszti. A társadalmi egyenlőség globális képviseletével túlhajtja e történelmileg már szociálliberálisok által is elfogadott területen, s ez nemcsak a szociálpolitikában, hanem a szociáldemokrácia olyan törekvéseiben is tükröződik, mint a kulturális és képzési rendszerek demokrati-

zálása, az ipari demokrácia területén jelentkező Mitbestimmung – és önigazgatási törekvések stb.

Egyáltalán: a korábban említett integratív és dezintegrációs mozzanat kettősségében mozgó szociáldemokrácia létezésének alapfeltételeihez tartozik, hogy a történelmileg ismételten relativizálódó különbségeket gyakorlatilag és ideológiailag újrafogalmazza. S a szociáldemokrácia ezért aligha tehet mást, mint hogy ismételten magára vállalja a társadalmi problémák *repolitizálásának* a feladatát. Ebben az értelemben a parlamenti demokráciába való integrálódás után a szociáldemokrácia számára tartalmilag is be kell következnie egy fordulatnak: a végbevitt integráció csak akkor lehet gyakorlatilag és ideológiailag meggyőző, ha valóban hatékonynak bizonyul a társadalom korábbi hatalmi és uralmi viszonyainak az átformálása terén. Csak így bizonyíthatja: nem a szocializmusról mondott le, hanem a szocializmushoz vezető *reformista út* (s az ennek megfelelő eszközök és módszerek) mellett foglalt állást.

A szociáldemokrácia ezért nem maradhat meghatározó erejű mozgalom akkor, ha – most már konkrétabban fogalmazva – a demokratikus pártrendszeren belüli önazonosítást nem kapcsolja össze a rendszert változtató tevékenység ismételt artikulálásával, ha globálisan elhatárolja magát a társadalmon belüli radikális baloldal vagy parlamenti ellenzék által felvetett problémáktól. A szociáldemokrácia, amely – különösen nemzetközileg, de nemegyszer nemzeti keretekben is – meghatározott „közép" a polgári erők és a radikális baloldal erői között, már csak ezért sem mondhat le erről az affinitásról, mert – különösen válságosabb, azaz polarizálódással járó időszakokban – könnyen felmorzsolódhat, vagy legalábbis hátrányba kerülhet a jobb- és a radikális baloldal erőivel szemben. A társadalomban felvetődő ellentmondásokat ismételten fel kell dolgozni belső konszenzust teremtő programokká, amelyeknek vonzóereje lehet kifelé is.

A reformizmus ily módon nem képzelhető el zárt, egyszer s mindenkorra rögzített tartalomként. Az alapértékek-

re építő szociáldemokrácia *elvileg* (még ha a gyakorlatban állandóan lehatárolja is) nyitva hagyja az utat ahhoz, hogy tevékenységébe a problémák újabb és újabb körét vonja be, s hogy a polgári irányzatok által elhanyagolt területek problémáit repolitizálja, azaz társadalmi érdekharcok kérdésévé tegye. Éppen ezért mindig különbséget kell tennünk a reformizmus mint történelmi alakzat, illetve a reformizmus mint elvileg radikális eszmerendszer között. A szociáldemokrácia jövő fejlődését is érintő relevanciája lehet tehát annak a tipológiának, amelyet Peter von Oertzen nyújt egyik tanulmányában, s amelyben a reformizmus alakzatait marxista szempontú megfontolás alapján differenciálja, illetve „radikalizálja". Oertzen professzor szerint a reformizmusnak három típusa különíthető el ideáltipikusan:

1. A reformizmus mindenekelőtt (egy radikalizálódó sorrendet követve) mint a szociális, demokratikus, jóléti állam hordozója jelenik meg. „A reformizmusnak ez a formája felad minden olyan gondolatot, amely a kapitalista gazdasági és társadalmi rend mélyreható megváltoztatását célozná. A termelőerők magántulajdonát, a piacgazdaságot, a parlamenti demokráciát és a polgári államot, a polgári társadalmat és ennek a nevelésben, a kultúrában és a társadalmi életben vallott értékeit nem kérdőjelezi meg. Ezen a társadalmi renden belül harcol a szocialista és a munkásmozgalom az össztársadalmi egyensúlyért, azaz a teljes foglalkoztatottságért, a gazdasági növekedésért, a pénzérték stabilizálásáért, a munkásosztálynak a társadalmi termékben való »méltányos részesedéséért«, a társadalmi biztonságért, a politikai demokrácia és a jogállam megtartásáért és kiépítéséért, és végül valamennyi polgárnak a képzésben és a kulturális életben való esélyegyenlőségéért."

2. A reformizmus második formája a „szociális demokrácia" céljával összekötött reformizmus: „A reformizmusnak ez a formája az előbbivel szemben a kapitalizmus mélyreható megváltoztatására és a társadalom egy új és

jobb rendjének, a »demokratikus szocializmusnak« (Godesbergi Program) megvalósítására törekszik. Bár a reformizmusnak ez a formája sem kérdőjelezi meg a kapitalizmus alapstruktúráját – a termelőeszközök magántulajdonát és a piacgazdaságot –, mégis a gazdasági hatalom szigorú nyilvános kontrolljával (beleértve a kulcsiparágak államosítását) és gazdasági, szociális tervezéssel korlátozza társadalmi jelentőségüket. A demokrácia elveinek az egész társadalomban érvényesülnie kell. A munkavállalók egyenjogú együttdöntése a gazdaságban, a vagyonok és a bevételek egyenlő elosztása, egyenlő életlehetőségek teremtése a társadalom minden csoportja számára, valamint a társadalom magatartásmódjának az »Ellbogengesellschaft«-tól a nagyobb szolidaritás irányába történő megváltoztatása jelzi a »szociális demokrácia« programjának a súlypontjait." A reformizmusnak ebben a formájában, hangsúlyozza Oertzen, nagyobb szerephez jut a társadalomváltoztató szándék, s „az össztársadalmi viszonyok olyan képe rajzolódik ki, amelyet egyensúlyban levő (szimmetrikus) osztálykompromisszumként lehet leírni, s amelyet azután a munkásosztály strukturális túlsúlyával jellemezhető aszimmetrikus osztálykompromisszummá lehetne továbbfejleszteni".

3. Végül a reformizmus legradikálisabb formájaként lép fel a szocialista reformizmus: „Ez nem több és nem kevesebb, mint a szocializmus marxizmus által formulázott céljainak a követése sajátos »reformista« utakon: demokratikusan, törvényesen, békésen, lépésről lépésre." Mindehhez hozzáteszi: „Pártpolitikai elrendezésben nézve, a szociáldemokrácia a reformizmus első két formája között mozog, míg a baloldali szocialista és (euro) kommunista áramlatok és pártok ezeken túllépve, az utolsó formához tendálnak."[27]

A szociáldemokrácia „radikalizálódása" a fenti tipológiában azonban inkább egy hosszabb távú lehetőség, illetve kényszer, mintsem a mai nemzeti és nemzetközi összefüggésekből következő kényszerű logika. Nem beszélve arról, hogy a benne érvényesülő logikában benne rejlik a refor-

mizmusnak és a szociáldemokráciának a szétválaszthatósága, valamint a reformizmusnak a marxizmussal és a kommunista pártokkal való összekapcsolódási lehetősége. A legutolsó formában ugyanis a reformista és nem reformista út különbsége végre valóban annak mutatkozik, ami: a szocializmushoz vezető eszközöknek a helyzetek és lehetőségek által konkretizált kérdésévé. S ez már azért sem lebecsülendő, mert ezzel a történelmileg mutatkozó előzetes ideológiai és elvi elhatárolódás helyett új közös platform teremtődhet a mozgalmon belüli történelmi ellentétek meghaladására.

Rövid távon azonban inkább azok a nehézségek kerülnek előtérbe és okoznak belső vitákat a mozgalomban, amelyekkel a korszakváltás időszakában a szociáldemokráciának is meg kell küzdenie saját identitása és tömegbefolyásának fenntartása érdekében. Ez a harc nemcsak a konzervativizmussal és a konzervativizmus megnövekedett befolyásával szembeni harcot jelenti. A szociáldemokráciának szembe kell néznie a korábban egyértelműen marginálisnak számító mozgalmak (alternatívok, zöldek) felerősödésével is, s – a hagyományos baloldal más pártjaihoz hasonlóan – döntenie kell, hogyan viszonyuljon e mozgalmakhoz és követelményeikhez.

A szociáldemokrácia ily módon két oldalról is szorongatott helyzetben találja magát. A neokonzervatív hegemónia felerősödése középosztályos szavazatoktól fosztotta meg a szociáldemokráciát, mert a tőkés világgazdaságnak az 1970-es évek második felében kibontakozott válsága megrendítette a bizalmat a szociáldemokrácia „nemzeti keynesizmusában", a korábbi időszakban sikeres gazdaság- és szociálpolitika adekvátságában. Pedig a nagy többség elsősorban azt várja el a pártoktól, hogy gazdaságilag eredményesen kormányozzanak. Ebben az értelemben magatartása inkább pragmatikus mint ideológiai. Az új típusú „parlamenten kívüli" mozgalmak viszont ismét csak a szociáldemokrácia rovására érvényesítik szívóhatásukat.

A szociáldemokrácia viszont nem mondhat le azokról a rétegekről sem, amelyek ebben a versengésben érdekeltek.

A szociáldemokrácia nehézségeinek fő forrása azonban mégiscsak az, hogy gazdasági áttörés hiányában nem vonhatja ki magát a világgazdasági fejlődés ciklikusságának hatása és következményei alól, s ezért saját mozgalmi-hatalmi lehetőségei is ciklikus jelleget öltenek. A fellendülés időszakában felmutatott eredmények tarthatósága megkérdőjeleződik, az akkor kiépített társadalmi konszenzus megrendül, s a polarizálódó erők közötti küzdelemben a szociáldemokrácia védekező harcokra kényszerül. Ugyanakkor mindez a mozgalom helyzetéből és rációjából következő logika inkább, mintsem a mozgalom csődje. Az utóbbi állításhoz azt kéne felmutatni, hogy létezik más, forradalmi alternatíva is. Ezt azonban ma a világpolitikai összefüggések még akkor is kizárnák, ha a fejlett kapitalista társadalmak belső tendenciái ezt mutatnák is, amiről a sok helyütt tapasztalható konzervatív hegemónia alapján szintén nem lehet beszélni. A szociáldemokrácia javára írható, hogy a szociáldemokrácia reformizmusa a növekedési szakaszban elért eredményei révén egy bizonyos ponton túl mégiscsak visszafordíthatatlanná tette a reformfolyamatot. A szociálpolitikai teljesítmények például már a többségi szavazás miatt sem negligálhatóak egyszerűen. A képzési és kulturális rendszerben elért „liberalizálódás", a tekintélyelvűség nagymértékű fellazítása, új magatartások és elvárások formálása stb. révén a visszalépés csak részleges lehet a konzervatív erők részéről is.

A válság ugyanakkor a szociáldemokrácia erejének másfajta lehatároltságát is mutatja. A szociáldemokrácia ugyanis a fejlett kapitalizmus világán belül elsősorban Nyugat-Európára korlátozódik, s bár Nyugat-Európa jelentős gazdasági és hatalmi tényező, mégis el kell ismernie az Egyesült Államok gazdasági és hatalmi fölényét. Ez azonban azt is jelenti, hogy a nemzeti keretekben való megszervezettség és az itt folytatott hatalmi harc folyamatosan olyan problémákat vet fel, amelynek belső megoldá-

sa nem szakítható el a nemzetközi gazdasági és politikai feltételektől, s éppen ezért nem is politizálhatóak át teljességgel a belső tömegszükségletek igényeinek megfelelően. Egyáltalán: a szociáldemokráciának szembe kell néznie a demokratikus körülmények között kivívható politikai-hatalmi pozíció és a gazdasági hatalom diszkrepanciájával, azzal, hogy a nemzeti újratermelési folyamat igényeit és mindenkori „árát" a tőkés világpiac uralmi viszonyai írják elő, s ez egy ponton túl gátat szab a nemzeti tőke elleni harcnak, s erősíti a konzervatív erők pozícióját.

Milyen következtetésekre juthatunk mármost e nehézségek láttán? A szociáldemokrácia – akárcsak a többi politikai párt és mozgalom – nem teheti meg, hogy egy helyben topogjon, és válasz nélkül hagyja a különböző előjelű kihívásokat. Alkalmazkodnia kell és meg kell újulnia, ha elért pozícióit védelmezni kívánja. S ez az alkalmazkodás és megújulás ma – legalábbis úgy tűnik – azt jelenti, hogy a korábbi szociáldemokrata reformpolitika helyett meggyőzőbb – gazdaságilag adekvátabb és politikailag radikálisabb – platformot kell kialakítania. Márpedig ezek a követelmények nem mindig erősítik egymást, és semmiképpen sem jelentik a korábbi szociáldemokrata politika egyszerű folytonosságát. A döntő kérdés azonban továbbra is az marad, hogy milyen lehetőségek és mozgásterek léteznek a mai körülmények között egy reformista baloldali politika számára, valamint, hogy egy ilyen mozgástér biztosítása nem mutat-e túl a szociáldemokrácián: egy egységes „baloldali blokk" kiformálódásának az irányába. Ma egyre erősebbnek tűnnek azok a törekvések, amelyek a reformizmus és a szociáldemokrácia feltétlen összetartozását és az erre épült identitást több oldalról is megkérdőjelezik. Az ezekben az új törekvésekben megnyilvánuló stratégiai elképzelés a baloldal hegemóniáját egy pluralisztikus pártpolitikai és mozgalmi szövetségben képzeli el. Ezzel azonban jelentősen módosulnak azok a régebbi szembenállások és primátusok is, amelyek a szociáldemokráciához mint történelmi jelenséghez szervesen hozzátartoznak.

Jegyzetek

[1] Ez a tanulmány nem nevezhető a szokványos értelemben egyéni teljesítménynek. Megszületésében, gondolatmenetének formálódásában alapvető szerepet játszott a Társadalomtudományi Intézetben folyó közös munka, s azok a viták, amelyeket a témakörhöz kapcsolódó tanulmányokról tartottunk. Itt külön ki kell emelnem Vadász Sándornak Bernsteinről, a Weimari Köztársaság időszakának reformizmusáról és a Godesbergi Programról, Vass Lászlónak Kautskyról, Staller Tamásnak az angol reformizmusról, Sándor Péternek Engels késői politikai nézeteiről írt tanulmányait, a velük kapcsolatos vitákat. Külön kell hivatkoznom Gedeon Péternek Bernsteint és Kautskyt is tárgyaló disszertációjára, valamint arra az alapvetésre, amelyet a szociáldemokrácia értékeléséről még a kutatások kezdetén közösen készítettünk. Végül meg kell említenem az anyag első fogalmazványának vitáját, az ott elhangzott vagy később elmondott észrevételeket és kritikákat (Erényi Tibor, Domonkos Anna, Madarász Aladár, Schlett István, Széll János), amelyek a kutatócsoport tagjaival folytatott más viták mellett is a leginkább ösztönöztek egy-egy vonatkozás továbbgondolására.

[2] *Dieter Senghaas:* Szocializmus. Leviathan, 1980. 1. sz. 10–11. old.

[3] Kétségtelen, hogy ez a reformkapitalizmus nem értelmezhető a kapitalizmus – monopolkapitalizmus – állammonopol-kapitalizmus (vagy imperializmus)-elmélet azon formáiban, amelyek a kapitalizmusnak ezekben a formaváltozásaiban az egyértelmű partikularizálódást látják, mert éppen a megújhodóképességet hagyja figyelmen kívül és magyarázatlanul. Ezek a nézetek éppen annak a reformokra képes kapitalizmusnak a tényét tagadják, vagy hagyják reflektálatlanul, amely a XX. század kapitalizmusának egyik meghatározó vonása, s mely nélkül a reformista szociáldemokrácia ereje és sikerei egyszerűen értelmezhetetlenek maradnak. Ha ugyanis a szociáldemokráciát, Bernsteint stb. „árulással" vádoljuk, nem szabad figyelmen kívül hagy-

nunk, hogy egy meglehetősen sikeres „árulással" állunk szemben, amely eleve cáfolja a vád tarthatóságát.

[4] „... Anglia látszik ama szíklának, amelyen a forradalmi hullámok megtörnek, amely az új társadalmat már az anyaméhben kíchezteti. A nemzetgazdasági viszonyok átalakítása az európai kontinens bármely országában, az egész európai kontinensen Anglia nélkül – vihar egy pohár vízben. Egy-egy nemzeten belül az ipar és kereskedelem viszonyai fölött más nemzetekkel való érintkezése uralkodik, e viszonyokat a nemzetnek a világpiachoz való viszonya szabja meg. De a világpiac fölött Anglia, és Anglia fölött a burzsoázia uralkodik." (MEM/6. köt. Budapest 1962. 141. old.) Ez körülbelül ugyanaz, mintha ma akarnánk elképzelni Nyugat-Európa „forradalmasodását" Észak-Amerika nélkül, ami már csak azért is megfontolandó, mert a nyugati munkásmozgalom, illetve szocialista mozgalom (az utóbbi ma már szociológiai szempontból nyilvánvalóan sokkal szélesebb) valóságos helyzete aligha mérhető fel helyesen e relációk figyelembevétele nélkül.

[5] Ez az a pont, ahol lehetőség adódik a „reformizmus" és a „reformista" fogalmak elhatárolására. A reformizmus koncepcionalizált elképzelés a kapitalizmus evolucionista módon, belső reformokkal történő meghaladhatóságáról és az adott társadalmi alapforma radikális, forradalmi átalakításának lehetetlenségéről. A reformista jelző viszont azt a reformtevékenységre korlátozódó mozgalmat jelöli, amelynek ezt a meghatározottságát nem eleve egy elméleti koncepció adja, hanem a történelmi-társadalmi realitások kölcsönzik, s ebben az értelemben nem vonható alá ideológiai értékítéletnek. A mai szociáldemokrácia megítélése, de akár saját reformpolitikánk megítélése szempontjából is, ez a marxi elméletben implicite benne rejlő megkülönböztetés elvi jelentőségűnek tűnik.

[6] Témánk szempontjából nem mellékes arra utalni, mennyire másként értelmezte e fogalmat első használója, az angol Hobson, illetve Hilferding és Lenin. Míg az előbbi, s vele együtt az angol baloldaliak a liberalizmus megújhodása, a középosztályos kapitalizmussal szemben egy demokratikusabb reformkapitalizmus szükségességére következtettek, addig az utóbbiak a kapitalizmus végső válságba jutását, s ezzel együtt a proletárforradalmak korszakának nyitányát látták benne.

[7] *Julius Braunthal:* Geschichte der Internationale. I. köt. Berlin–Bonn 1978. 203. old.

[8] Kautsky an Chr. Rappaport 8. 6. 1911. JISG, Kautsky-Nachlass C. 571. Idézi: Hans-Josef Steinberg. In: Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie. Berlin–Bonn 1979. 145. old.

[9] *Bertrand Russel:* German Social Democracy, London–New York–Bombay 1896. 161–162. old.

[10] In: Die Neue Zeit, 1900–1901. I. köt. 44. old.

[11] *Guido de Ruggiero:* Geschichte des Liberalismus in Európa. München 1930. 371. old.

[12] Tanulságos ebből a szempontból a Német Szociáldemokrata Párt 1891-es erfurti kongresszusán zajló vita Vollmar és Bebel között. Vollmar a reformokért való harc erősítését, a munkásosztály helyzetének a javítását, s ezzel összefüggésben a gyakorlati sikerek nagyobb fontosságát hangsúlyozza. Bebel azonban a végcélt féltí, s a következőképpen polemizál Vollmarral: „Vollmar tehát követeléseit így formulázza: 1. A munkavédelem továbbvitele; 2. Egy valóságos egyesülési jog kivívása; 3. Az egyik rész javára történő minden állami beavatkozás távoltartása; 4. Az ipari körökre vonatkozó törvényhozás; 5. Az élelmiszervámok eltörlése. Vollmar beszédei tehát erre futnak ki: Mi természetesen a legmesszebbmenően szem előtt tartjuk a program céljait, de sokkal kevésbé a jövőbeliekkel kell foglalkoznunk, és azzal, aminek a jövőre vonatkozóan lennie kell, mint inkább azzal, amit a legszükségesebbnek és legközelebbinek tartunk. Ki kell jelentenem, hogy ha a párt Vollmar taktikáját követné, és egész agitációját főleg ennek az öt pontnak a kiharcolására koncentrálná *tulajdonképpeni* céljaink előzetes félretolásával, akkor ez olyan harc lenne, amely meggyőződésem szerint szükségszerűen vezetne el a párt lezülléséhez. Ez a tulajdonképpeni céljainktól való tökéletes elszakadást jelentené. Harcoltunk eddig mindenért, amit a mai államtól elérhetünk; az, amit mindig elérünk – ezt mindig hangsúlyoztuk – csak kis engedmény és a *dolgok igazi állapotán abszolút semmit nem változtat*... Alapvetően téves, hogy közülünk egy vezető fellép és folyamatosan azt mondja a pártnak, gyerekek, ez egy végtelen hosszú út, amelyen járnunk kell, amelyen számtalan nehézség található, tehát legyetek türelemmel, nem megy olyan gyorsan – és így fokozatosan, ha lassan is, de célhoz érünk. Ez egy hamis és zavaros taktika, amely mellett minden lelkesedés lelohad és a kis engedmények jelentőségéről olyan nézeteket terjesztenek majd, amelyek pártunk lényegével és céljaival összeegyeztethetetlenek." (Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages des Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Erfurt 1891. 173–175. old.)

[13] *Adam Przeworski:* Social Democracy as a Historical Phenomenon. New Left Review, 1980. július–augusztus.

[14] Protokoll des Internationalen Arbeiter-Congresses zu Paris. Nürnberg 1890. Wölein Co. 45. old.

[15] *Eduard Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die

Aufgaben der Sozialdemokratie. Bonn–Bad Godesberg 1974. 178. old.

[16] Vö. *Massimo Salvadori:* Karl Kautsky. Oxford 1979.

[17] MEM/7. Budapest 1962. 40. old.

[18] MEM/7. 543. old.

[19] *Adam Przeworski:* Social Democracy as a Historical Phenomenon.

[20] Kétségtelen, hogy a „kelet-európai szocializmus" egy különös kategóriává válik a szociáldemokrácia számára, amelynek negatív tanulságait két pontban summázza a maga számára: 1. a hatalom deformálódása, a politikai szabadságjogok és ezzel a demokrácia negligálása (beleértve magának a szociáldemokráciának mint pártnak és mozgalomnak a lehetőségét is); 2. a társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése a munkamegosztás és az árutermelés bázisán, s ezzel együtt a magán-, illetve köztulajdon közti radikális ellentét messzemenő relativizálódása a reálfeltételekkel szemben.

[21] A szociáldemokrácia mai öninterpretációjában, a demokratikus szocializmus jelenlegi koncepcióiban ez a változás gyakran egy eszmetörténeti fejlődés formáját ölti. Vö. például *Thomas Meyer:* Bernsteins konstruktiver Sozialismus (1977); *Horst Heimann–Thomas Meyer* (szerk.): Reformsozialismus und Sozialdemokratie (1982), valamint Thomas Meyer: Grundwerte und Wissenschaft im Demokratischen Sozialismus (1978). Mindhárom kötet az Internationale Bibliothek sorozatban (Berlin–Bonn) jelent meg.

[22] *Carlo Schmid:* Politik und Geist. Stuttgart. 192–193. old.

[23] *Brandt–Kreisky–Palme:* Briefe und Gespräche. Frankfurt–Köln 1975. 38. old.

[24] Ugyanott, 98. old.

[25] *Peter von Oertzen:* Eine marxistische Grundlegung des demokratischen Sozialismus? In: Demokratischer Sozialismus ... (Hrsg. Thomas Meyer. München–Wien 1980. 91–92. old.)

[26] *Anton Pelinka:* Sozialdemokratie – Macht ohne Grundsätze ohne Macht? In: Profil Rote Revue, 1981. 1. sz. 14–15. old.

G. MÁRKUS GYÖRGY

A szociáldemokrácia gazdaság- és szociálpolitikájának kérdései a politológia nézőpontjából*

Anti-mottó és mottó

„Ahogy a tízórás törvényt főként reakciósok képviselték és kizárólag reakciós osztályok vitték keresztül, úgy itt azt látjuk, hogy azon a módon, ahogyan keresztülvitték, teljesen reakciós rendszabály volt.

Anglia egész fejlődése az ipar fejlődéséhez, haladásához van kötve. Mindazok az intézmények, amelyek ezt a haladást gátolni, korlátozni vagy rajta kívül álló mércék szerint szabályozni és irányítani akarják, reakciósak, tarthatatlanok és vereséget kell szenvedniök."

F. Engels: *Az angol tízórás törvény (1850)*

* A Társadalomtudományi Intézet átfogó szociáldemokrácia-kutatásának keretében 1981-től működött a „Szociáldemokrácia és gazdaság" szakértői team, amelynek keretei között 17 tanulmány készült el. A tanulmányok egy részét külön intézeti kiadványként publikáltuk: „A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság. Társadalomtudományi Intézet. Budapest 1985." Jelen tanulmány szerzője, aki a team szervezője és tevékenységének koordinátora volt, köszönetét és elismerését fejezi ki a tanulmányok szerzőinek: Asztalos Lászlónak, Bod Péter Ákosnak, Gara Juditnak, Hámori Jenőnek, Izikné Hedri Gabriellának, Kádár Bélának, Losoncz Miklósnak, Mihályi Péternek, Pártos Gyulának, Ripp Gézának, Solt Katalinnak, Szitás Józsefnek, Szőke Magdolnának és Török Ádámnak, a team vitáin aktívan részt vevő Lengyel Lászlónak, Madarász Aladárnak és Szamuely Lászlónak magas színvonalú munkáikért, kreatív vitaszellemükért. A team-viták ösztönözték jelen tanulmány megírását, formálták szerzőjének gondolkodásmódját. A szerző köszönetet mond azokért a hasznos észrevételekért és értékes kritikai megjegyzésekért, amelyeket a team tagjai a tanulmány első változatának vitája során tettek.

„Harmincéves, csodálatos kitartással vívott küzdelem után az angol munkásosztálynak, kihasználva a föld és a pénz urai közti pillanatnyi viszályt, sikerült keresztülvinnie a tízórás munkanapról szóló törvényt. E törvénytől a gyári munkásokra származó mérhetetlen testi, erkölcsi és szellemi előnyöket... ma már mindenütt elismerik... De gyakorlati jelentőségén kívül még valami fokozta a munkások e rendszabályának csodálatos sikerét... Valójában arról a nagy küzdelemről van szó, amely a kínálat és a kereslet törvényeinek vak uralma, azaz a középosztály politikai gazdaságtana és a társadalmi előrelátás által ellenőrzött társadalmi termelés, azaz a munkásosztály politikai gazdaságtana között folyik. A tízórás törvény ezért nem csupán nagy gyakorlati siker volt, hanem egy elv győzelme, ez volt az első eset, hogy a középosztály politikai gazdaságtana fényes nappal alulmaradt a munkásosztály politikai gazdaságtanával szemben."

K. Marx: *A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenete (1864)*

I. A szociáldemokrácia néhány általános jellegzetességéről; az általános politikai orientáció és a gazdasági koncepció közötti ellentmondásosság

A szociáldemokrácia olyan társadalmi-politikai mozgalomként jellemezhető, amely a tőkés társadalom meghaladását szocialista irányban oly módon tételezi, hogy kizárja az erőszakos, alkotmányellenes politikai forradalmi cselekvés alternatíváját s a polgári demokratikus alapelvek, a parlamentarizmus, a pluralizmus talaján maradva a kapitalizmus fokozatos, a tőkeviszonyt korlátozó, a munkások és általában a széles tömegek helyzetét javító reformokkal történő megváltoztatására törekszik.

A szociáldemokrácia számára *a kapitalizmus politikai, szociális és gazdasági működőképességének javítása és rendszerének meghaladása* nem egymást kizáró, hanem egymással *közvetíthető* módon ellentmondásban álló és egymást feltételező céltételezések. Ily módon a szociálde-

mokrácia politikáját egyrészt a tőkés kizsákmányolás fenntartása, rendszerének megőrzése, másrészt az ezen rendet radikálisan felszámoló, illetve elvető, marxista-leninista forradalmi gyakorlat (tehát a kommunista pártok és a létező szocializmus) közötti *harmadik útként* fogja fel.

A szociáldemokrata pártok a munkásmozgalom részét képezik, bázisuk a szervezett ipari munkásság, stratégiájuk fő iránya a munkásosztálynak a fennálló rendszerbe történő integrálása, és ezáltal annak reformok útján történő meghaladása. Kerülik általában a munkásságnak mind az adott polgári berendezkedésen kívüli, azzal külsőleg konfrontálódó erővé szervezését, mind pedig a rendszeren belül maradó, de a politikai-társadalmi folyamatoktól elhatárolódó, izolálódó „idegen testként" (gettóként), belső mozgalmi életére koncentráló különállását.

Céljuknak vallják, hogy a munkásnak – a munkásmozgalom által – kivívják, megőrizzék, illetve erősítsék az egyenjogú polgár (állampolgár, citoyen) státusát. Felfogásuk szerint az állampolgári jogosítványok szociális jogokká fejlődnek, s így a polgári jogállam egyfajta, a profitelv dominanciáját korlátozó, majd felváltó szocialista berendezkedésbe nőhet át.

A szociáldemokrata stratégiának három egymáshoz szervesen kapcsolódó *szakaszáról* beszélhetünk: az első szakaszt a politikai, polgári demokratikus jogokért, a másodikat a szociális jogok biztosításáért, a kizsákmányoláson alapuló bérmunkáslét hátrányainak kompenzálásáért folytatott küzdelem jellemzi; a harmadik szakasz elvben azt célozná, hogy fokozatosan leépítsék a tőkeviszonyon alapuló gazdasági függőségeket, (fel)bomlasztanák a kapitalizmusra jellemző gazdasági-társadalmi hatalmi struktúrákat. Szociáldemokrata teoretikusok terminusai szerint: *politikai demokrácia; szociális jogok* (jóléti kapitalizmus); *gazdasági demokrácia.*

A szociáldemokráciának mint mozgalomnak a korántsem töretlen felfelé ívelése, sikerei az első két stratégiai szakaszhoz kötődnek, méghozzá azzal korrelációban, ahogy a

szociáldemokrácia céljai a kapitalizmus stabilizálódásának, illetve gazdasági fellendülésének követelményeivel összeegyeztethetők voltak. A harmadik szakaszhoz kapcsolható fokozatos rendszermeghaladás feltételei, illetve esélyei az 1970-es évek derekától romlanak.

A pluralista politikai rendszerhez, a pártversenyhez, a parlamentarizmus játékszabályaihoz alkalmazkodó szociáldemokrácia csak úgy juthat, elsősorban mandátumokban, illetve kormányzati részvételben lemérhető eredményekhez, ha munkáspárt voltát összeegyezteti (tehát: bizonyos mértékben azt feladja, gyengíti) egy választási sikerre orientált, a kormányzásért versengő tömegpárt („néppárt") jellegzetességeivel. A szociáldemokrácia a hagyományos ipari munkásokon – mint társadalmi bázisán túl – pártjává válik a hátrányos helyzetűeknek, a tradicionális és új középrétegnek, a fehérköpenyes munkásoknak, a kistulajdonosoknak (egyes tőkés rétegeknek), valamint objektíve bizonyos értelemben magának a nemzeti össztőkének is (amennyiben kifejezetten „növekedéspártivá" válik). Mindez tendenciájában identitás- és profilgyengüléshez, pragmatizmushoz vezet, ami nem mond ellent a politikai eredményességnek.

A szociáldemokrácia politikai eszmerendszerére a polgári *liberalizmus,* valamint az értékkategóriákra alapozott *szocializmus* egymásnak ellentmondó gondolatainak *kombinációja* jellemző. A szociáldemokrácia eszmei bázisa a „demokratikus szocializmus", vagyis a szocializmusnak a demokrácia kiteljesedésével való egyenlővé tétele, a szocializmusnak mint „szervező liberalizmusnak" (Bernstein), illetve a „liberalizmus szervezésének és szocializálásának" (Craxi) a felfogása.

A szociáldemokrácia az ideológiát tekintve, érthető módon – néppárt, illetve tömegmozgalom jellegének megfelelően –, a filozófiai felfogások iránti közömbösséget, ugyanakkor humanista, lényegében olyan etikai dimenziójú alapértékek iránti elkötelezettséget tesz magáévá, melyek a liberalizmus (szabadság, demokrácia) és a szocializ-

mus (egyenlőség, méltányosság, igazságosság, szolidaritás) hordozóinak tekinthetők, s adekvátak, hogy a „harmadik utas" politikai irányultságot eszmeileg megalapozzák. A szocializmust *mint célt* a „demokratikus szocializmus" alapértékeiben feloldják. Ily módon a cél konkretizálását, megvalósítását zárójelbe tehetik, s helyettesíthetik az *elvont értékek által motivált folyamatos politikai praxis* követelményével. A kapitalizmus felszámolása, a szocializmus megvalósítása mint stratégiai célok elmosódnak a „demokratikus szocializmus" alapértékeinek jegyében történő politizálásban. A célok és az ideológia alapértékké való átalakítása – mint redukció – tág teret nyújt a mindennapi politizálás terén az alkalmazkodásnak, a pragmatizmusnak, manőverezésnek, a legkülönbözőbb irányokba történő nyitásoknak, illetve a mozgalom nemzeti és nemzetközi pluralizmusa megnyilvánulásának, de egyben a plurális tendenciák szervezeti-eszmei integrálásának is. Az ideológia alapértékekre való redukálása lehetővé teszi, hogy a szociáldemokrácia a változó körülményekhez, környezeti kihívásokhoz igen rugalmasan alkalmazkodjon (anélkül, hogy ez az alkalmazkodás a mozgalom alapvető jellegének feladásához vezetne).

A szociáldemokrácia történetében igen hosszú időszakon keresztül érvényesült a *politikai és eszmei orientáció, valamint a gazdasági koncepció közötti ellentmondás*. A mozgalom politikai, eszmei, kulturális irányultsága a polgári társadalom demokratikus intézményrendszerével való azonosulás és az integrálódás felé mutatott a *gradualizmus*, a társadalmi különbségeket fokozatosan mérséklő, csökkentő reformpolitika jegyében. Ennek ellenére a szociáldemokrácia, közgazdasági elveit illetően, bizonyos értelemben képtelen volt a marxizmus forradalmi célrendszerének, politikai gazdaságtanának lényeges pontjaival szakítani. Bár a par excellence filozófiai kérdések iránt indifferenssé váló szociáldemokrácia a szocializmusnak mint az árutermelő társadalmak történelmi-elméleti tagadásának marxi koncepcióját megkerüli vagy egyenesen revideálja, de közvet-

ve vagy közvetlenül kötődik a marxi szocialista eszmerendszerhez, amennyiben *tagadja a társadalom piaci integrálódásából fakadó egyenlőtlenségeket,* a munkásnak mint bérmunkásnak az emancipálására, a kizsákmányolás felszámolására törekszik, elutasítja az értéktöbbletnek a magántulajdon privilégiuma alapján történő elsajátítását.

A szociáldemokrácia gazdasági antikapitalizmusával egyedül adekvát társadalompolitikai koncepciónak hosszú ideig a népgazdaságilag döntő termelőeszközök kisajátítása, társadalmasítása, lényegében – egy demokratikus, pluralista alapokon szervezett államot tételezve – *államosítása* tűnt. A szociáldemokrácia politikailag gradualista, reformista integrálódási irányultságaival (ami ideológiailag a polgári liberális eszmevilág és a munkásmozgalmi ideálok konvergenciájában jutott kifejezésre) szemben állott egy, a marxizmushoz erősen kötődő közgazdasági radikalizmus, liberalizmusellenesség. Ez magában hordozta a polgári demokrácia iránt elkötelezett reformpolitika forradalmi radikalizálódásának lehetőségét.

Egyrészt a kapitalizmus objektív fejlődési tendenciái, másrészt a szociáldemokráciának a kommunista, marxista-leninista munkásmozgalomtól, illetve ideológiától, s a létező szocializmustól való elhatárolódási szükséglete azt eredményezték, hogy a *politikai-liberális alapokra építkező gradualizmus* egyre inkább *maga alá rendelte,* illetve végül is lényegileg átalakította a *radikális gazdasági programatikát.* Az államosítási jelszavak ugyanis a szociáldemokrata pártok kormányra kerülésének, illetve kormányzati tevékenységének akadályozójává, mozgásterét szűkítő tényezővé váltak. Mindaddig, amíg a szociáldemokrácia koncepcionális meghasonlottságaként fennmaradt a liberális (gradualista, pluralista) politikai arculat és a tulajdonviszonyok radikális átalakítását, egy többé-kevésbé marxi értelmezésben vett forradalmi fordulatot tételező gazdasági koncepció zavaró kettőssége, elkerülhetetlen volt a szociáldemokrata programatika és aktuálpolitika szembekerülése. Ezt a szituációt aknázta ki a kommunista pártoknak a

szociáldemokratákkal szembeni „árulás", illetve „opportunizmus" tézisen nyugvó érvelése, s erre vezethető vissza a középrétegek és a tőke tartós szembenállása, idegenkedése a szociáldemokráciával szemben. Ugyanerre a belső szembenállásra vezethető vissza, hogy a parlamenti vagy egyenesen kormányzati pozíciókba kerülő szociáldemokrácia a politikailag többnyire döntő jelentőségű gazdasági kérdések cselekvő megválaszolásában vagy „leblokkolt", döntésképtelenné vált, vagy a klasszikus liberális polgári közgazdasági receptek (nem mindig eléggé kompetens) lemásolására kényszerült. A szociáldemokrácia politikai-eszmei sajátos vonásaival összhangban levő gazdaságpolitika hiánya (pontosabban az ezen vonásoknak ellentmondó közgazdasági koncepciók, az államosítás és a tervgazdaság melletti programatikus elkötelezettség) a mozgalmat sokáig elért politikai pozícióiban, mondhatni a polgári társadalmon belüli egzisztenciájában is fenyegette.

A kép árnyaltabbá tételéhez azonban az is hozzátartozik, hogy nem csupán az általános politikai orientáció és a gazdasági programatika között feszült ellentmondás, hanem egyrészt a szociáldemokrata közgazdasági elméletek egy határozottan reformista vonulata, másrészt a pártprogramokban kifejeződésre jutó politikai ideológia gazdasági fejezetei között. A tervgazdaság, illetve az államosítás marxi eredetű céljaihoz való ragaszkodást főleg az utóbbiak, a programszintű megfogalmazások tükrözik. Az elméletben viszont igen erőteljesen jelen volt – Bernsteintől kezdődően – a szocializálást nem államosításként értelmező hagyomány, amely a hadikommunizmusra, illetve a sztálini modellre reagálva felerősödött. Utalhatunk itt Kautskyra, Hilferdingre, Bauerra, valamint az 1920-as évek német szociáldemokráciájának olyan piac-, illetve versenypárti közgazdászaira, mint F. Oppenheimer, E. Heinemann, Paul Tillich, illetve L. Nelson tanítványai. Adolph Löwe pl. már 1931-ben hangsúlyozta, hogy a munkásosztálynak „a jövő közösségi gazdaságának érdekében egy, a monopolista hamisítástól megszabadított piacgazdaságért kell küzdenie".[1]

Nem érdektelen, hogy napjainkban a szociáldemokrata önértelmezés és önigazolás szempontjából hogyan értékelődik ez a koncepcionális disszonancia. „Túlságosan gyakran válik el egymástól elmélet és gyakorlat" – írja Kurt Nemitz „A szociáldemokrata gazdasági programatika újrafogalmazása 1945 után" c. tanulmányában. „Ez vonatkozik például Eduard Bernstein „revizionizmusára", amelyet, bár elítéltek elméletileg, gyakorlatilag azonban zömmel akceptáltak. A weimari időkben is hasonló jellegű nehézségek jelentkeztek. A heidelbergi programból is kitűnik az az ellentmondás, amely egyik oldalról az elvi rész marxi orientációjú elemzései, másik oldalról az akcióprogramnak az államba való belenövés céljára irányuló követelései szembeállításából adódik. Különösen gátlólag hatottak 1914 előtt azon magatartás következményei, amely a társadalomban működő automatizmusba vetett hitből vezetődött le. Az összeomlás várásával egyidőben az első világháború előtt kifejlődött egyfajta „passzív formális radikalizmus" (Arthur Rosenberg), egy, a legkülönbözőbb változataiban újra és újra életképessé váló áramlat. A szocialista gazdaságformálás kérdései, azon túl, hogy a szociáldemokraták kitartottak a termelőeszközök társadalmasításának követelése mellett, minden szociálpolitikai aktivitás ellenére messzemenően megoldatlanok maradtak. Bebel nagy előszeretettel idézett megjegyzése szerint számos szak- és részletkérdésben nem érdemes töprengeni, hiszen az áttörés után rendelkezésre állnak majd, úgymond, a „titkos tanácsok".

Így hát a (német) szociáldemokrácia – különösen a gazdaságformálást illetően – olyan feladat előtt állt, amelyre nagyon is elégtelenül készült fel. Arthur Rosenberg szavaival: „a népküldöttek teljesítménye a gazdaságpolitika területén a nullával volt egyenlő . . .". Megfontolandó Friedrich Stampfernek az a gondolatmenete, miszerint: „végeredményben ebben a bizonytalanságban keresendő az 1933-as katasztrófa legmélyebb oka. A gazdaság megújításának a lényeget megragadó és mozgósító programjának

hiánya segítette – úgymond – a nemzetiszocialistákat olyan helyzetbe, hogy a deprivált középrétegek antikapitalista beállítottságát mozgalmuk hajtóerejeként használhatták fel."[2]

Valóban megfontolandó a fenti érvelés, bár aligha tűnik kielégítőnek végső következtetésként az a megállapítás, hogy a német szociáldemokrácia *gazdaságelméleti,* illetve gazdaságpolitikai felkészületlensége tekintendő a hitleri hatalomátvétel fő okának, hiszen az elmélet a maga Marx-revíziójában „előbb tartott", mint a programatika. A valóságos történelmi-társadalmi okokhoz közelebb kerülünk, ha magát a tudati tényezőt, vagyis a reformista munkásmozgalom nem megfelelő gazdasági koncepcióját (vagy megfelelő koncepciójának hiányát), illetve a meglevő elméletnek a pártprogramokon kívül rekedését éppen Németország kapitalista fejlődése, tőkés gazdasága viszonylagos megkésettségével, ezzel összefüggésben a társadalmi és osztályviszonyainak sajátosságaival, egy történelmi lépéshátrányban levő burzsoázia és egy megosztott, a fejlődési tendenciákhoz nem kellően felzárkózó munkásosztály közötti sajátos történelmi szituációban kialakuló patthelyzettel hozzuk összefüggésbe.

A szociáldemokrata szerzők önkritikája eléggé egyértelműen rímel a szociáldemokráciát a forradalmi baloldal – hellyel-közzel a „balosság" – pozíciójából elítélő Adam Przeworski bírálatára. A szociáldemokraták a maguk reformista interpretációjában szerinte is kötődtek Marxhoz, aki „amikor 1850-ben leírta a tőkés demokrácia anatómiáját, bizonyos volt abban, hogy az általános választójog, hacsak vissza nem vonják, »a politikaitól a társadalmi emancipációhoz« vezet, hogy a munkások, amint politikai jogokhoz jutnak, azonnal hozzákezdenek a tőkések »társadalmi hatalmának« lerombolásához a termelési eszközök társadalmasításával. Még 1928-ban Wigforss [a svéd szociáldemokrata teoretikus – *G. M. Gy.*] is elkerülhetetlennek tekintette ezt: »Az általános választójog összeegyeztethetetlen a tulajdonosok kis osztályára és a tulajdon nélküliek

nagy osztályára osztott társadalommal. Mind a gazdagok, mind a tulajdonnal rendelkezők el fogják vetni az általános választójogot, különben a szegények szavazati joguk segítségével megszerzik maguknak a felhalmozódott gazdagság egy részét.« S mégis, amikor a szociáldemokraták Ausztriában, Belgiumban, Dániában, Finnországban, Franciaországban, Németországban, Nagy-Britanniában, Norvégiában és Svédországban hatalmon voltak, a gazdagok érintetlenül maradtak és a termelési eszközök magántulajdona is." Przeworski szerint a gazdasági téren mutatkozó impotencia oka a polgári demokrácia játékszabályainak mindenek felett való tiszteletben tartása, vagyis az, hogy a szociáldemokrácia az általános választójog kivívása után teljes mértékben „alkotmánypártivá" vált.

Konklúziója végül nem tér el az SPD korábban idézett ideológusának megállapításától: „Tény az, hogy az 1930-as évekig a szociáldemokratáknak semmiféle saját gazdaságpolitikájuk nem volt. A baloldal gazdasági elmélete bírálta a kapitalizmust, a szocializmus felsőbbségét hirdette és a termelőeszközök államosításának programjához vezetett. Amikor a programot felfüggesztették – félre még nem rakták –, nem maradt semmilyen szocialista gazdaságpolitika. A szocialisták úgy viselkedtek, mint az összes többi párt: elosztási téren némileg választóiknak kedveztek, ám teljes mértékben tiszteletben tartották az olyan aranyszabályokat, mint a kiegyensúlyozott költségvetés, a deflációs válságellenes politika, az aranyalap stb."[3]

II. A gazdasági radikalizmus kiszorulása a programatikából. A keynesianizmus szociáldemokrata befogadása

Az 1930-as évek közepétől az 1950-es évekig tartott a szociáldemokrata pártoknak az a programrevíziós folyamata, amely végül is feloldotta a politikai gradualizmus, a foko-

zatosság és a gazdasági radikalizmus koncepciói között feszülő ellentmondást.

A szociáldemokrata közgazdasági gondolkodás eljutott odáig, hogy stratégiailag is elfogadja a *magántulajdon intézményrendszerének fennállását*, amelyet bizonyos fokú állami-társadalmi ellenőrzés korlátoz, illetve állami és kollektív tulajdonformák egészítenek ki. A termelőerők szocializálásának, államosításának átfogó koncepcióját a *„vegyesgazdaság"* elvének hangsúlyozása váltja fel. *Az egyenlőség elérésének, megközelítésének döntő terepe – a termelés helyett – az elosztás lesz.*

A társadalmi tulajdonon alapuló központi tervezést a szociáldemokrácia elutasítja, s ehelyett piac és terv olyan szintézisét hirdeti meg, amelyben a *szabadpiaci verseny elve meghatározó*, s a közvetett eszközökkel történő tervezés-szabályozás (alapvetően konjunktúrapolitika, s a bizonyos mértékig tervszerű struktúraalakítás) a verseny, illetve a piac elvének alárendelten jelenik meg. A Godesbergi Program szavaival: „Annyi versenyt, amennyi csak lehetséges, annyi tervezést, amennyi szükséges."[4]

A szociáldemokrácia – legalábbis a frazeológia szintjén – szembehelyezkedik a nagytőkével; de egyrészt (a monopóliumok esetében is) azt hangoztatja, hogy a probléma kulcsát nem a tulajdonviszonyok megváltozása jelenti, mivel a tényleges rendelkezési hatalommal már nem a tőkések, hanem a menedzserek bírnak, másrészt azt hangsúlyozza, hogy éppen a verseny ösztönzése szoríthatja vissza a monopóliumok hatalmát.

A gazdasági alávetettség egyik fő formájának a kiszolgáltatott fogyasztó pozíciójába szorult embert tekintik. Ebből következik, hogy a tömegek fogyasztóvá tétele gazdasági emancipációjukat is jelenti: tehát a függőség, a kizsákmányolás problémáját externalizálják, kiemelik a termelés szférájából és a fogyasztás szférájába helyezik át.

A politikai és a gazdasági koncepciók az 1950-es évek közepére-végére a programatika szintjén ily módon a gradualizmus, a kapitalizmus fokozatos megreformálása je-

gyében szinkronba kerülnek, s a szociáldemokraták kimondják, hogy a kormányzásuk alatt bevezetett, illetve bevezetendő gazdasági reformok már magának a szocializmusnak a megalapozását, illetve egyre kiteljesedő megvalósulását hozzák magukkal.

A reformista munkásmozgalom gazdasági profilját illetően is megtalálta azokat a formulákat, amelyek segítségével összeegyeztethette a polgári liberalizmus és a szocialista tradíció értékeit: „A munkavállalónak gazdasági alattvalóból gazdasági polgárrá kell válnia" – olvashatjuk ugyancsak a Godesbergi Programban.[5]

A szociáldemokrata politikusok és teoretikusok párttörténeti fejtegetésből kiderül, hogy a mozgalom számára a gazdaságpolitikai vonal revideálása ideológiai szükséglet volt a „demokratikus szocializmus" koherens és mozgósító önmeghatározása érdekében; vagyis avégett, hogy, úgymond, egyértelműen elhatárolhassák magukat egyrészt a létező szocializmus elméletétől és gyakorlatától, másrészt radikálisan konfrontálódhassanak a fasiszta diktatúra történelmi tapasztalatával. A már idézett Kurt Nemitz Julius Braunthalra, a Szocialista Internacionálé egykori főtitkárára is hivatkozva úgy érvel, mintha közvetlenül a háborút követően a kommunizmussal és a fasizmus tapasztalatával való számvetés kényszerítette volna ki „a szabadságelvű szocializmussal" adekvát, az államosítást és a totális tervgazdálkodást radikálisan elvető szociáldemokrata gazdasági koncepciót. S csak ennek alárendelten említi meg az angolszász és a skandináv országok keynesiánus gazdaságpolitikájának hatását.[6]

Véleményünk szerint ez az argumentáció leegyszerűsítő, ideologikus. Valójában a világháború vége és a hidegháború közötti rövid periódusban a kapitalizmus fasizmussá fajulásának elrettentő közelmúltbeli tapasztalata, valamint a Szovjetunió és a szocialista országok példája, illetve „kihívása" a szociáldemokrácia több pártjában – így az SPD-ben is – viszonylag radikálisan antikapitalista gazdasági programatikának kedvezett, méghozzá éppen az államosí-

tások és a tervezés vonatkozásában. (Németország nyugati zónáiban a megszálló hatalmak gátolták meg az államosítási törekvéseket.)

Még a Szocialista Internacionálé máig irányadónak számító 1951-es Frankfurti Nyilatkozata is – bár egyfajta kompromisszumot fejez ki – a köztulajdont helyezi előtérbe a magántulajdonnal szemben, s a tervezést preferálja a piaci versennyel szemben. Bár elismerik a magántulajdon létjogosultságát „fontos területeken, mint mezőgazdaság, kézművesség, kiskereskedelem, kis- és középméretű iparvállalatok", s az egyes országok struktúrájától teszik függővé „a köztulajdon méretét és az alkalmazandó tervezés formáit", magát a köztulajdont, ha nem is célnak, de *eszköznek* tekintik azon „alapágazatok és szolgáltatások ellenőrzésére, amelyektől a közösség gazdasági élete és jóléte függ". Ezzel együtt az állam felelősségének tekintik a növekvő termelés és jólét megszervezését „egy tervezett gazdaság keretében". Még világosabban kifejezve: „... a termelést nem szabad a gazdasági liberalizmus játékára bízni, hanem az emberi szükségletek szerint kell tervezni".[7]

A szociáldemokrácia döntő jellegű gazdasági programrevíziója tehát nem az 1940-es évek második felében, hanem – nemzetközi áramlatként – az 1950-es években történik meg, s nem annyira ideológiai megfontolásokból (bár ezek is jelentős szerepet játszanak), hanem *stratégiai alkalmazkodásként a fejlett tőkés országokban szükségletté és uralkodóvá váló* állami intervencionista, keynesianus gazdaságpolitikai gyakorlathoz. A szociáldemokrácia tehát az 1950-es években a kapitalizmus új szakaszához alkalmazkodva távolodik a marxizmustól: néppárt-stratégiája szembekerül a kapitalizmus társadalmi struktúrájának dichotom felfogásával, gazdaságfelfogása pedig a magántulajdonnal szemben pozitívvá és versenypártivá válik. A szociáldemokrata gazdasági koncepciókat és gyakorlatot a keynesianizmus sajátos adaptációja határozza meg.

Az 1930-as években megfogalmazódó és a háborút követő évektől az 1970-es évek közepéig a fejlett tőkés ország-

gokban meghatározó gazdaságpolitikai gyakorlatként érvényesülő keynesiánus doktrína társadalmi-politikai szerepét egy hármas megfelelés határozza meg: a keynesianizmus adekvátnak bizonyult a tőkés gazdaság adott fejlettségi szakaszával és struktúrájával; aláásta, illetve meggyengítette a hagyományos polgári pártok politikai, kormányzási pozícióit; megfelelt a szociáldemokrácia és a szakszervezeti mozgalom társadalmi bázisának, illetve kedvezett politikai térnyerésének.

A keynesianus gazdaságpolitika bevezetése nem szociáldemokrata „találmány" vagy kezdeményezés, hanem a XX. századi reformkapitalizmus meghatározott fejlődési szakaszából adódó társadalmi-gazdasági szükséglet. A keynesianizmus ugyanakkor behatol magának a szociáldemokráciának a politikai praxisába és eszmerendszerébe. Háttérbe szorította a marxista hagyományokat, és utat nyitott a szociáldemokrata alapértékektől el nem szakadó reformista pragmatizmusnak. A labourista Stuart Holland szavai a nemzetközi szociáldemokráciára nézve is érvényesnek tűnnek: „Keynes nagyobb befolyást gyakorolt a brit szocialistákra, mint korunk bármely más gondolkodója. Az is megállapítható, hogy egymaga eltemette a marxizmust a brit baloldal fő áramlatának egy egész nemzedéke idejére."[8] Keynes – mint az angol liberális párt képviselője – már az 1920-as évek végén – meghirdette, hogy a kapitalizmus érdekei kompromisszumot kívánnak a munkásmozgalommal, magával a szocializmussal, s ez az elv egész politikai pályáját meghatározta: „Úgy gondolom, hogy a párt egészsége szempontjából jó lenne, ha elhagynának bennünket mindazok, akik ... úgy vélik, hogy a soron következő politikai harcot legjobban a kapitalizmus kontra szocializmus terminussal lehet jellemezni, és ennek megfelelően végsőkig kitartanának a kapitalizmus érdekében."[9]

A keynesianizmus olyan elméletnek, kísérletnek, illetve gyakorlatnak tűnik, amelynek lényege, hogy működőképes mozgásformát teremtsen a tőkés rend keretein belül a tár-

sadalmasuló termelőerők és a magántulajdon közötti ellentmondásnak. Keynes és rajta keresztül maga a tőkés osztály elismeri Marx azon tézisét, hogy „a tőke igazi korlátja maga a tőke", hogy a magára hagyott tőkés piacgazdaság tendenciájában nem optimális, hanem egyenesen – gazdaságilag és társadalmilag – diszfunkcionális. „A világot nem úgy kormányozzák felülről, hogy a magán- és társadalmi érdek mindig egybeessen... Az sem igaz, hogy az önérdek általában felvilágosult. Arról van szó inkább, hogy a saját céljaik érdekében elszigetelten cselekvő egyének túl tudatlanok és túl gyengék ahhoz, hogy ezeket elérjék."[10]

Keynes a tőkés rend túltermelési, munkanélküliséggel járó, a rendszer fennmaradását veszélyeztető válságait a nem korlátozott tőkés elsajátítási folyamatra vezeti vissza: „Annak a gazdasági rendnek, amelyben élünk, fő hibája, hogy nem tud teljes foglalkoztatást biztosítani, továbbá, hogy önkényes és igazságtalan a vagyon- és jövedelemelosztása."[11] Megoldása: az állam intervencionizmusa a fogyasztás ösztönzésére és a beruházási folyamat makroökonómiai szabályozása a közhatalom és a magántőke közötti kompromisszum révén. Ez a kompromisszum ugyan korlátozza a tőkések szabadságát, de éppen ezáltal feleslegessé teszi a termelőeszközök államosítását. A kapitalizmusba fokozatosan „szocializáló rendszabályokat" épít be, ám nem szakít „a társadalom általános hagyományaival". „Életbevágóan fontos, hogy bizonyos mértékig központilag ellenőrizzenek olyan folyamatokat, amelyeket ma általában az egyéni kezdeményezés irányít... Az államnak irányító befolyást kell gyakorolnia a fogyasztási hajlandóságra... Azt hiszem tehát, hogy a beruházás társadalmi kézbevétele meglehetősen széles körben bizonyul majd az egyetlen olyan eszköznek, amelynek révén meg lehet közelíteni a teljes foglalkoztatást. Ennek azonban nem kell kizárnia mindenféle olyan kompromisszumot és megoldást, amelyek révén a közhatóság a magánkezdeményezéssel együttműködhet. Ezen túlmenően azonban semmi sem in-

dokolja egyértelműen az olyan államszocialista rendszert, amely felölelné a közösség gazdasági életének a zömét. Nem az a fontos, hogy az állam tulajdonba vegye a termelőeszközöket. Ha az állam meghatározhatja a termelőeszközök bővítésére szánt erőforrások teljes nagyságát és a termelőerők tulajdonosainak járó ellenszolgáltatások mértékét, akkor mindent megtehet, ami szükséges, és az ehhez szükséges szocializáló rendszabályokat fokozatosan és a társadalom általános hagyományaival való szakítás nélkül lehet bevezetni."[12]

Az aggregált kereslet makroszintű – állami – szabályozása egyrészt az egyenlőtlenségen, a magántulajdonon alapuló termelési mód válsággerjesztő ellentmondásait gyengíti, illetve semlegesíti, másrészt a mikroszintű – vállalati – tőkéselvű szervezettségből adódó konfliktusokat makroszintre helyezve teszi kezelhetővé. Az állam a tömeges méretű fogyasztás bővítését ösztönzi. A kizsákmányolás intézményesültségét a kizsákmányolás mértékének csökkentése révén biztosítják, a társadalom piaci integrációjának fennmaradása érdekében a piacot szabályozzák, a magántulajdon intézménye érdekében a magántőkét korlátozzák. A liberalizmus rendje akceptálja az állami intervencionizmust. A *kapitalizmus* a válságok elkerülése, *túlélése érdekében saját játékszabályainak megszegésére kényszerül,* saját rendjén belül rendszeridegen struktúrákat épít ki.

Bár a keynesianizmus a kapitalizmusnak – egy meghatározott fejlődési szakaszán – általános jelensége, illetve szükséglete, európai terjedése egyértelmű korrelációt mutat a szociáldemokrata pozíciók erősödésével. A beavatkozó, újraelosztó és keresletösztönző gazdaságpolitika folytatására, úgy tűnik, az esetek többségében a polgári pártoknál alkalmasabbnak bizonyultak a szociáldemokrata pártok. Az utóbbiak kevésbé kötelezték el magukat a gazdasági laissez-faire liberalizmus elvei mellett, kevésbé kötődtek a tulajdonosokhoz; a szakszervezetekhez fűződő kapcsolataik, illetve munkásbázisuk révén meghatározott közvetítő szerepet játszhattak. A keynesianus keretek ugyan-

akkor újabb lehetőségeket adtak a szociáldemokratáknak, hogy kedvezőbb pozíciókból folytassák „demokratikus szocialista" reformpolitikájukat, a fennálló rendet úgy stabilizálják, hogy ugyanakkor korlátozzák a tőke társadalmi hatalmát.

A kapitalizmuson belül sajátos helycserék és *alakzatkeveredések* alakultak ki. A XX. század első felében a polgári demokrácia olyan rendszere fejlődött ki, amelyben – ahogy ezt a politikai elitek oligopolista versenye jelzi – a politikai pártok a piaci viselkedéshez alkalmazkodnak. *„A politika piacjellegűvé válását" a keynesi fordulattal kiegészíti „a magángazdaság átpolitizálása".* A „kompetitív pártrendszer" biztosítja, hogy a demokratikus elv ne veszélyeztesse a kapitalizmust, a keynesianizmus pedig azt, hogy a kapitalizmus – önkorlátozó – intézményrendszere összeegyeztethetővé váljon a demokráciával.[13]

A keynesi modellben *kompromisszumos egyensúly alakul ki két szociális alakzat, illetve két „szociális eszme" között.* C. Offe, a nyugatnémet baloldali szociológia egyik legjelentősebb képviselője így fogalmaz a kapitalizmusban kialakuló alakzatkeveredésről: „A globális keresletösztönzés, a transzferek és a szabályozások a gazdaságba az autoritást viszik be úgy, hogy az fokozatosan egyre többet veszít spontán és önszabályozó jellegéből; ugyanakkor a piaci elvet beviszik az államba, s ily módon megkérdőjelezik az abszolút autoritás, illetve az abszolút jó mindennemű fogalmát."[14] Az alakzatkeveredés döntő mozzanata a társadalmi-politikai struktúra szempontjából egyfajta *„társadalmi szerződés" tőke és munka között,* miszerint a munkásság a profit, a tőkés a munkásérdek figyelembevételével alakítja ki stratégiáját. Helmut Schmidt szavaival: „A vállalatok mai profitjai a holnapi beruházásokat jelentik, a holnapi beruházások pedig a holnaputáni munkaalkalmakat."[15]

Offe, aki szerint a szociáldemokrata pártok „redukálták követeléseiket és céljaikat", megállapítja: „Ami az osztálykonfliktusokban a vita tárgyát képezte, az már nem a ter-

melés módja, hanem az elosztás mértéke volt, nem az irányítás, hanem a növekedés. Az ilyen típusú konfliktus különösen alkalmas volt arra, hogy pártközi versengéssel politikai síkon kezeljék, mivel nem »vagy-vagy«, hanem »többé vagy kevésbé«, illetve »előbb vagy utóbb« jellegű kérdéseket involvált... Ez az osztályok közötti, a növekedés és a biztonság jegyében fogant szövetség elméleti bázisa valójában Keynes gazdasági teóriájában található meg. Hiszen ez – a gazdaságpolitika aktuális céljaira alkalmazva – minden egyes osztályt arra tanít, hogy »a másik szerepét vegye át«... Vagyis minden osztálynak figyelembe kell venni a másik érdekeit: a munkásoknak a profitabilitást, ...a tőkéseknek pedig a béreket és a szociális kiadásokat."[16]

A szociáldemokrácia szempontjából Keynes doktrínájának beépítése saját társadalompolitikai célrendszerébe a mozgalom reformista profiljának – a korábbi ambivalencia meghaladásával – egyfajta koherenciát adott. Lehetővé tette, hogy a szociáldemokraták az adott rend kereteinek nem szétfeszítésével, hanem lazításával és tágításával a kapitalizmus ellentmondásait, konfliktusait „demokratikus szocialista" értékrendjüknek megfelelően közvetítsék, úgy, hogy ez a közvetítés összhangban legyen a kapitalizmus evolúcionista meghaladását célzó programatikájukkal.[17]

Az össztőke maga igényelte az államnak az egyéni tőkeszabadság korlátozásával járó beavatkozását. Ulf Himmelstrand svéd szociáldemokrata teoretikus szavaival: „A tőke a tulajdon feletti ellenőrzését, ha nem is birtoklását, egyre inkább meg kell hogy ossza az állammal..., de mindmostanáig az össztőke, ha nem is minden egyes tőkés javára."[18] Ennek felel meg a szociáldemokrácia fő áramlatában a tulajdonviszonyok kérdésének háttérbe szorulása. Az államosítás másodlagos, főleg a hatékonyság, a rentabilitás szempontjából kezelt kérdéssé redukálódik[19], s fő szemponttá az *ellenőrzés* (beavatkozás), elsősorban az állami szabályozás válik.

Ezt fejezi ki a Svédországban kidolgozott, Gunnar Adler-

Karlsson nevéhez fűződő „funkcionális szocializmus" koncepció. Eszerint a magántulajdon intézményét, formáját érintetlenül lehet, sőt célszerű hagyni (a kisajátításnak túl nagy politikai kockázata és – a kártérítés következtében – túl magas gazdasági ára lenne), hiszen a lényeg a tulajdon tényleges *funkcióiban* van. Ezért a szociáldemokraták, amikor törvényhozási úton a tulajdon funkcióit részben az államra, részben a szakszervezetekre és a dolgozók kollektíváira ruházzák át, valójában megvalósítják magát a szocializmust, mint „funkcionális szocializmust". A magántulajdontól *formálisan* meg nem fosztott tőkés szerepe a gazdaságban olyan, mint a svéd királyé az ország politikájában.[20]

Mindez egy sajátos szociáldemokrata államkoncepció keretei közé illeszkedik. Tipikus P. Nenni fogalmazása: „Nyugaton az állam lényege már nem egy osztály – a gazdasági szempontból legerősebb osztály – diktatúrájában rejlik, hanem abban fejeződik ki, hogy kialakul a különböző osztályok közötti relatív egyensúlyhiány társadalmi kiegyensúlyozásának platformja."[21]

A szociáldemokrácia balszárnyához tartozó szerzők árnyaltabban közelítik meg az állam jellegének kérdését és egyfajta kettősséget hangsúlyoznak. Elismerik egyrészt az állam burzsoá osztályjellegét, másrészt azonban kifejtik, hogy az állam egyben az osztályharcnak is a terepe: „A tőkés osztály olyan állami struktúrák megteremtésére törekszik, amelyek a munkásosztály politikai aktivitását úgy kanalizálják, hogy az ne fenyegesse a tőkés politikai uralmat, és ne kerüljön szembe a tőkés érdekekkel" – írja Esping-Andersen, akihez Ulf Himmelstrand is csatlakozik: „Az állam a politikai osztályharc tárgyának és terepének is tekinthető és nemcsak az osztályérdek eszközének."[22]

Nem elhanyagolható az az ideológiai jellegű „haszon", amely a szociáldemokráciának a keynesianizmus befogadása révén adódik. „A keynesianizmus ... egyetemes jelleget adott a munkások érdekeinek. Korábban a nagyobb fogyasztásra irányuló minden követelést a nemzet érdekeivel

ellentétesnek tekintettek: a magasabb bérek alacsonyabb profitokat jelentettek, következésképpen korlátozottabb beruházási lehetőségeket, s jövőbeli fejlődést... Keynes elméletének logikája alapján azonban a magasabb bérek... a kereslet növekedését jelentették, és így gazdasági ösztönzést foglaltak magukban. A bérnövelések jelentőségét a nemzetgazdasági fejlődés akadályozója helyett kezdték annak ösztönzőjeként tekinteni. A munkások érdekeinek korporatista védelme, amely politikát a szociáldemokraták az 1920-as években folytattak, és a »nép« felé forduló választási stratégia ehhez ideológiai igazolást talált egy technikai-gazdasági elméletben."[23]

A szociáldemokrata munkás-érdekképviselet fogyasztáscentrikussága természetszerűen a gazdasági növekedés középpontba állításához, sőt, fetisizálásához vezetett. A szociáldemokrata politika a háború utáni hosszan tartó gazdasági fellendülés tapasztalatait általánosítva egyfajta lineáris növekedésbe vetett hithez kapcsolódott. A Godesbergi Programból idézve: „A szociáldemokrata gazdaságpolitika célja az állandóan növekvő jólét... A gazdaságpolitika a stabil pénz bázisán kell hogy biztosítsa a teljes foglalkoztatottságot, kell hogy fokozza a népgazdaság termelékenységét, kell hogy emelje az általános jólétet."[24]

A keynesi doktrínát elfogadó szociáldemokrácia a magántulajdon átfogó államosításának elvetésével két egymással ellentétes tendenciának adott teret eszmerendszerében és politikájában. *Egyszerre vallott decentralizáló elveket és alakított ki politikai gyakorlatában igen erős etatista és bürokratikus tendenciákat.* A decentralizáció[25] három fő területe: a vagyon „demokratizálása", a munkásrészvétel formáinak kiterjesztése, valamint a területi autonómia.

A fő tendenciát azonban a gyakorlatban az államközpontúság, az etatizmus és a bürokratizálódás jelenti. Az államba való integrálódás törekvése, az államhatalom gyakorlása a szociáldemokrácia politizálásának fő terrénumává válik. Ez egyrészt következik a hagyományos parlamentaris-

ta stratégiából, „az államba való belenövés" programjából, másrészt abból, hogy a szociáldemokrácia társadalmi bázisa érdekeit egy technokratikusan-bürokratikusan vezérelt beavatkozó és újraelosztó állam segítségével képviseli. A „demokratikus szocializmus" olyan értékeit, mint „igazságosság", „egyenlőség" egy centralizált, hatalmas államapparátusra hagyatkozva közelíti meg, az etatizmus viszont – azon túl, hogy az általa megvalósítandó értékek szempontjából is ellentmondásos – szembekerül az alapértékek között mindig is első helyen említett „szabadság" („szabad személyiség") kategóriájával.

Leszek Kolakowski élesen világít rá a szociáldemokráciának erre a dilemmájára, a tervező-beavatkozó állami bürokrácia és az autonómia elveinek kibékíthetetlenségére, és megállapítja: „A szociáldemokrácia mégis kész arra, hogy kitartson mindkét eszme – a tervezés és az autonómia – mellett, és igaza van; mindaddig igaza van, amíg szüntelenül észben tartja, hogy ez a két elv egymás ellen hat, és nem képzelhető el olyan társadalom, amelyben ezek teljesen megvalósulhatnak."[26]

A szociáldemokrácia etatizmusának – éppen a keynesianus gazdaságpolitikából eredő – sajátos vonása, hogy a gazdaság átpolitizálása nemcsak a parlamenti demokrácia keretei között valósul meg, hanem oly módon is, hogy az „osztály-kompromisszumos" gazdasági és szociálpolitika kialakításába bevonják az érdekképviseleti nagy szervezeteket, a munka és a tőke funkcionális képviselőiként a szakszervezeti és munkáltató-szövetségi vezérkarokat, melyek kormányzati segédlettel a parlamenten kívül hoznak meg lényeges makrogazdasági döntéseket. A munka és a tőke közötti közvetítést felvállaló szociáldemokrácia politikai-hatalmi pozíciói kedveznek a *korporatista döntéshozatali struktúráknak,* amelyek a keynesiánus típusú állami intervencionizmus velejáróinak tekinthetők. A lényeg a szervezett (mindenekelőtt gazdasági) érdekek és az állam egymásba hatolása és összefonódása. „A neokorporatista struktúrák terjedését két momentum ösztönözte. Egyrészt

a nagy szövetségek érdekeltsége a befolyásolás tartós lehetőségében, másrészt a társadalmi szférába egyre messzebb behatoló állam fokozódó legitimáció- és információigénye. A követelmények és a meglevő vezérlési kapacitás közötti diszkrepanciára a hatalmas szervezett érdekek bevonásával reagálnak."[27]

A szociáldemokrata frazeológia a korporatizmust, mint „szociális partnerséget" (Ausztria), mint „összehangolt akciót", vagy mint „német modellt" (NSZK) igazolja. Olyan társadalomszervezeti elvként tünteti fel, mely a gazdasági-társadalmi demokrácia kifejezője, amennyiben a bérből élők érdekeinek társadalmi elismertetését biztosítja, a munkaadók és a munkavállalók közötti konszenzus, egyfajta „termelékenységi koalíció" kialakulásával fokozza az egyes országok gazdasági teljesítményét, nemzetközi versenyképességét, ösztönzi a társadalmi-gazdasági modernizálódás folyamatát. Valójában azonban – mint ahogy egyes baloldali szociáldemokrata teoretikusok is rámutatnak – a polgári demokratikus nyilvánosság háttérbe szorításáról, a társadalom elbürokratizálódásának fokozódásáról van szó. „A szociális partnerség, mint a politikai döntés-előkészítés és döntéshozatal komplex alrendszere, kétségtelenül mindig is stabilizáló elem volt minden kormányzási formában (egypárti és koalíciós kormányokban), ugyanakkor azonban nem vitatható, hogy döntően hozzájárult ahhoz, hogy a gazdaságpolitikai, valamint egyre inkább a szociálpolitikai döntések terén is a parlament egy előre kialakított és rajta kívül végbemenő akaratképzés végrehajtó szervévé redukálódott."[28]

III. A jóléti állam, mint a szociáldemokrácia meghatározó reformkoncepciója

A jóléti (szociális) állam a maga intézményrendszerével, társadalmi juttatásaival, szolgáltatásaival a tőkés keretek között végbemenő *modernizációból,* illetve iparosodásból

eredő *funkcionális* társadalmi szükségletre reagál. A tőkés magántulajdon intézménye, a magánjellegű elsajátítás, a kizsákmányolás gátolják, hogy a termelés társadalmasulásával, illetve a munkaerő – minőségileg is bővített – újratermelésével kapcsolatos problémákat keletkezésük színhelyén, a közvetlen termelési folyamat szintjén oldják meg (vagy fel). A központilag, államilag kialakított szociálpolitikára hárul a termelési módból eredő – és a modernizáció előrehaladása során fokozódó – emberi, társadalmi és gazdasági költségekre, konfliktusokra, illetve kockázatokra reagáló egyensúlyozó és korrekciós funkció. Erre a korrekcióra mind a termelési eszközökkel rendelkezők, mind a bérből élők, illetve a termelési folyamatból (a munkaerőpiacról) ideiglenesen vagy tartósan kiszorulók csoportjai rá vannak utalva.

A „szociális állam" paradigma a magántulajdon és a társadalmiasuló szükségletek közötti ellentmondást úgy közelíti meg, hogy a magántulajdon „fölött" *szocializál*, állami beavatkozásokkal, elvonásokkal, transzferekkel stb. érintve azt. Külső, állami szocializálásról van szó; Beveridge, a jóléti állam koncepciójának „klasszikusa" szavaival: a „kereslet szocializálásáról a termelés szocializálása nélkül".

A jóléti állam funkcionális jellegével szervesen együtt-jár annak a társadalmi-gazdasági konfliktusokat, *az osztályharcot tompító szerepe*. Keretei között egy komplex professzionalista-bürokratikus mechanizmus az érdekeket felparcellázza és rendszerellenes élüket letompítva kezeli. A társadalmi struktúrából adódó problémákra a társadalom tagjait atomizálva, a társadalmi szubjektumokat „jóléti kliensekként", objektumokként kezelve az egyén vagy a szekunder csoport szintjén ad szabvány megoldásokat. A jóléti állam a maga funkcionális és konfliktus-menedzselő jellegzetességeivel mind a burzsoá, mind a szociáldemokrata politikai ideológiákban apologetikus módon mint egy olyan társadalmi harmónia kifejezője jelenik meg, amelyet a „szociális piacgazdaság" garantál.

Offe a *keynesianizmus és a jóléti állam* között szoros

funkcionális kapcsolatot lát, amelyben a döntő összekötő elem a növekedés. A kapcsolat társadalompolitikai tartalmát így jellemzi: „A keynesiánus gazdaságpolitika, a gazdasági növekedés és a jóléti állam közötti funkcionális kapcsolatok meglehetősen nyilvánvalók és ezzel egyetértenek az összes résztvevők, »partnerek« és pártok. Az »aktív« gazdaságpolitika ösztönzi és fenntartja a gazdasági növekedést: az ezen növekedésből származó »adóosztalék« lehetővé teszi a jóléti állam programjainak kiterjesztését; ugyanakkor a folytatódó gazdasági növekedés csökkenti a mértékét annak, hogy ténylegesen mennyi jóléti juttatást (így például munkanélküli-segélyt) igényelnek. És a formális politikai szférán (pártközi verseny és parlament) belül maradó megoldandó problémák, konfliktusok olyannyira fragmentáltak, nem polarizálóak és nem alapvetőek (legalábbis a gazdaság- és szociálpolitika területén), hogy azokat a marginális alkalmazkodás, a kompromisszumok és a koalícióképzések zajtalan mechanizmusaival lehet megoldani."[29]

A jóléti állam mint rendszer, a magántulajdon, az azt ellenőrző állam és a pluralista politikai berendezkedés összefonódásából alakul ki. R. Mishra a következő definíciót adja: „Jóléti államon olyan államot értek, amely a magánpiacgazdaság és a politikai pluralizmus kontextusában felelősséget vállal az állampolgári jólétért. Hangsúlyozandó mind a jólétért való kollektív felelősség *eszméje*, mind a megfelelő *intézmények*, vagyis a szociális juttatások megléte. A Jóléti Államot nagy kezdőbetűkkel írom, hogy mint olyan *szociális* rendszert jelöljem meg, amelynek lényegi összetevői a piacgazdaság, a szociális-jóléti szektor és a politikai pluralizmus."[30]

A jóléti államban összefogott társadalmi szférák, illetve intézmények egymásnak ellentmondó elveken nyugszanak, s ezek más-más irányba „húznak". A döntő feszültség az egyenlősítést involváló állampolgári elv és az egyenlőtlenséget tételező magántulajdon intézménye között alakult ki. Konrétan ez a „széthúzás" a szociálpolitika, illetve a jó-

léti állam eltérő típusaiban is megmutatkozik. A szociálpolitika klasszikus teoretikusának számító Titmuss megkülönbözteti a „reziduális jóléti modellt", amelyben az állam ott lép közbe, ahol a piac és a primér közösség, elsősorban a család, nem tud segíteni; valamint az „intézményes redisztributív modellt", amely a szükség megelőzése és a társadalmi szükségletek kritériumai szerint *általánossá* teszi – a piacot kikapcsolva – az állam szociális felelősségét. „Az egyik póluson egalitáriánus és szolidáris társadalmi viszonyokkal, a másikon rétegzett, státusorientált és csoportbázisú társadalmi viszonyokkal van dolgunk" – mutat rá W. Korpi svéd szociáldemokrata szociológus.[31] A Titmuss-féle kétpólusos strukturális megkülönböztetésre építve W. Korpi a jóléti állam, illetve a szociálpolitika három „ideáltípusáról", a konzervatívról, a liberálisról és a szocialistáról beszél.

A konzervatív szociálpolitika a minimális életszínvonal jogát a státusok és a kötelezettségek olyan paternalisztikus függőségi rendszerébe építi, amelyben meghatározó szerepet játszik az alattvalóiról gondoskodó állam, a hagyományos család, valamint az egyház. A jóléti juttatások feltétele az engedelmesség, az „erkölcsös" magatartás.

„A laissez-faire liberalizmus – olvashatjuk Korpinál – a tiszta áruforma mellett kötelezi el magát, s az önkéntes piaci szerződéseket tekinti kulcsfontosságúnak a jóléti elosztásban. Ez, ahogy Milton Friedman is rámutat, nem zárja ki a szociális gondozás ügynökségeit. Az önkéntes jótékonyság és a magánbiztosítás összeegyeztethetők a piac szabadságával. Az ideál az igazi individuális önsegély a piaci részvétel útján... A kollektív ellátás és felelősség mértéke maradjon minimális, hogy önsegélyre ösztönözhessen."[32]

A reformista munkásmozgalom a demokratikus polgárjogokért azzal bocsátkozott harcba, hogy a polgári államba beépülve és azt átalakítva *a politikai jogokat egyetemes szociális jogokra konvertálja. A szociáldemokraták jóléti-állam-koncepciójának lényegi vonása a politika felhaszná-*

lása a piaci elvek visszaszorítására vagy legalábbis korrigálására. Ebből adódik a szociálpolitika és a gazdaságpolitika olyan összefonódása, amelyben a *társadalompolitikai szempontú elosztás meghatározóvá válik.* A szociáldemokrata pártok ezt abból a pozícióból tehették meg, amelyet a keynesi fordulat kínált fel számukra. A szociáldemokraták hatalmukat arra próbálták felhasználni, hogy a tulajdonviszonyokat nagyjából „tiszteletben tartva" a demokratikus, illetve állampolgári jogok síkján a *társadalom piaci integrációját* a politikai integráció elvével, a *politikailag motivált elosztás révén gyengítsék,* illetve részben helyettesítsék. Mivel az *univerzális* szociális jogok elvét fogadták el, a középrétegek táborából is jelentős szövetségeseket szerezhettek.

A jóléti állam valamennyi modern variánsa kifejezi a magántulajdonhoz kötődő társadalmi hatalom és a politika pluralista-demokratikus jellege közti ellentmondást, reflektál rá, s annak működőképes ellentmondást kínál. A jóléti állam minden formájában, kisebb vagy nagyobb mértékben kompenzálja (egyáltalán mérsékli) a tőkés kizsákmányolás bizonyos aspektusait, s a konfliktusok intézményesített kezelésével a társadalmi újratermelési folyamat zavarait minimalizálja. Ezen kívül a keynesianus elveknek megfelelően beépített stabilizátorként is funkcionál, amennyiben a foglalkoztatási fluktuációk mellett is kiegyensúlyozza a fizetőképes keresletet. Végeredményben mindez olyan logikát sugall, amelyben kompromisszum (fegyverszünet) jön létre munka és tőke között. Ám a szociáldemokrata jóléti koncepció éppen ezen egyensúlynak az átbillentésére, *a tőke hatalmi struktúráinak „fellazítására"* törekszik. A „demokratikus szocializmus" intézményes, elosztáscentrikus jólétiállam-koncepciójának az alábbi fő vonásait emelhetjük ki:

1. *A munkaerő árujellegének csökkentésére (meghaladására) irányuló törekvés.* A szociáldemokrata és a szakszervezeti gazdaság- és szociálpolitika *első helyen álló prioritása a munkanélküliség* – lényegében preventív, ak-

tív beavatkozásokkal történő – *felszámolása.* A munkaerő árujellegű kezelése ellen hat a *bérszolidaritás* politikája (valamint a reálbér vagy béremelkedés rugalmatlan tényezőként való kezelése) is, ami a reálbérskála összehúzódásának irányába visz. Bizonyos mértékig *távolodik egymástól a teljesítmény és a jövedelmi (szükségletkielégítési) szint.* Ugyanilyen effektussal járnak egyes szociális juttatások is.

2. *A nem piaci úton történő szükségletkielégítés szférájának bővítése.* A szociáldemokrata elképzelések arra irányulnak, hogy néhány alapvető emberi-társadalmi szükségletet ne árujellegű, hanem állampolgári jogon járó szolgáltatásokkal elégítsenek ki (egészségügy, oktatás, gyermek- és idősgondozás, lakás, kultúra stb.), vagyis az áruviszonyok, *a piac szerepének csökkentésére,* sőt kiszorítására, *az életvitelt meghatározó szükségletek tekintetében.*

3. *A társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek csökkentése.* Ide tartoznak: egalitáriánus jövedelempolitika, progresszív adóztatás, az állami redisztribúció olyan mértéke, amely a társadalmi termék 30–40%-át is kiteszi; az egyenlőtlen startpozíciókból adódó esélyegyenlőtlenségek csökkentése.

4. *A tőke magántulajdonából eredő hatalmi pozíciók alásása.* A monopóliumokat kontrolláló intézkedések, együttdöntési jog, általános társadalmi demokratizálási törekvések (a gazdaság területén is), a bázisdemokrácia támogatása.

A szociáldemokrata jóléti koncepció tehát egyértelműen a *kapitalizmuson túlnyomó törekvéseket* (kis túlzással azt is mondhatni: az elosztás tekintetében kommunisztikus elveket) tartalmaz. Az egalitariánus, hierarchiaellenes célok biztosításaként sajátos intézményrendszert jelölnek meg és építenek ki: a szociáldemokrata típusú elosztáscentrikus jóléti vagy szociális államot. Ennek egyik jellegzetessége, hogy *hierarchiateremtő, elidegenítő,* az autonómiát korlátozó *struktúrákat* tartalmaz. Működési logikája tendenciaszerűen ellentmondásokat teremt és élez ki a bázis („kliensek") és a professzionalisták („gondozók") között. J. Hirsch a szociális-jóléti állam szinonimájaként a biztonsági

(vagy felügyelő) állam terminusát használja. Ez a bürokratikus jelleg elkerülhetetlen, hiszen a tőkeviszony fennmaradása mellett hoznak a tőkeviszonyhoz tartozó áru- és pénzviszonyok érvényesülését korlátozó intézkedéseket, tehát *bizonyos értelemben megsértik a rendszer meghatározó alapviszonyát.*

A szociáldemokrácia árujelleg-csökkentő stratégiájának és a tőke értékesülési feltételeinek ellentmondása csak sajátos megnyilvánulása a burzsoá demokratikus elvet feszítő belső inkoherenciának, a politikai demokratizmus és a magántulajdon szabadságaként funkcionáló szabadság közötti konfliktusnak, a politikai egyenlőség és a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség ellentétének.

A jóléti állam egyszerre terepe, eredménye, következménye (és bizonyos mértékig stabilizátora) a tőkés társadalom centrális osztályai, rétegei közötti *fegyverszünetnek,* vagy legalábbis kompromisszumnak, valamint az eltérő érdekeket képviselő és értékeket valló politikai erők konfrontációjának és *állandó csatározásainak.* Az az alakulat, az a komplex szociális rendszer, amely az egyes tőkés országokban konkrétan az erőviszonyok, a nemzeti sajátosságok, a gazdasági fejlettségi szint, illetve struktúra vagy akár a geopolitikai meghatározottságok függvényében mint jóléti állam létrejön, *sohasem felel meg igazában egyik politikai erőnek sem.* „A kompromisszum egy olyan értékrend és olyan intézmények kialakulását hozza magával, amelyek egyik osztálynak sem szociális intézményei." Azt, ami van, egyik érdekelt csoport sem vállalja fel, a jóléti államot politikailag konstituáló politikai mozgalmak között és azokon belül értékkonfliktusok jelentkeznek. Maga a „fegyverszünet" tehát rendkívül törékeny „és csak kivételesen kedvező körülmények között válhat egy új társadalmi rend bázisává".[33]

A szociáldemokrácia szempontjából ez elsősorban azt jelenti, hogy az a tény: a szociálpolitika „intézményes" vagy „reziduális" modelljéhez közelebb álló jóléti államok alakulnak ki, valamint a jövedelmi, illetve szociális egyenlőt-

lenségek leépítése kisebb vagy nagyobb mértékben valósul meg: részben már kiépült saját hatalmi pozícióinak függvénye, részben jövőbeli reformpolitikájának meghatározója.

Azt a körülményt is meg kell említeni, hogy a döntően liberális vagy akár konzervatív hegemóniájú szociálpolitikai konstrukciók is nem lebecsülhető mértékben tartalmaznak a szociáldemokrata jóléti koncepcióval rokon elemeket a munkaerő és a szükségletek árujellegének csökkentése, valamint a piaci viszonyokból adódó státus- és jövedelmi egyenlőtlenségek gyengítése vonatkozásában.[34]

A jóléti állam működése mögött összetett és strukturált „politikai piac" áll. Bármennyire is racionálisan kívánnak cselekedni és hatni e piac szereplői, a tömegpártok és szavazóik, a korporatív szervezetek, az államapparátusok s egyéb professzionális és bürokratikus mechanizmusok, a különböző akciók nem állnak össze „az egész racionalitásává". A jóléti állam már „fénykorában" is funkcionálása során számos elkerülhetetlen mellékhatást, diszfunkcionális következményt produkált, eredményezett bürokratizmust, kisebb-nagyobb mérvű túlköltekezést és túlelosztást.

A szociáldemokrata jellegű vagy ahhoz közel álló jóléti állam kiépítése, bővülése a szociáldemokrácia pozícióira kettősen hatott. Egyrészt természetesen fennállt egy „pozitív visszacsatolás", amennyiben a szociáldemokrata átpolitizált elosztás széles tömegeknek kedvezve erősítette a párt lehetséges és tényleges társadalmi bázisát. Másrészt azonban a jóléti államban érvényesülő különböző és ellentmondásos „racionalitások", valamint bürokratikus mechanizmusok a redisztribúció során egy olyan másodlagos érdekstruktúrát hoztak létre, amely megosztotta, egymással szembeállította a primér érdekeik szerint a szociáldemokrácia bázisát alkotó tömegeket, elsősorban magát a munkásosztályt. (Fiatalok–nyugdíjasok, egészségesek–rokkantak, foglalkoztatottak–munkanélküliek, a „szociális lakásépítés" haszonélvezői–az abból nem profitálók stb.) Ez a másodlagos, nem osztályspecifikus érdekmegosztottság az-

által válhatott a szociáldemokrácia szempontjából destabilizáló tényezővé, hogy a fenti érdekdivergenciával párhuzamosan a technológiai haladás vetületeként a munkásosztály közvetlen helyzetét és érdekeit tekintve is szétvált egyfajta hagyományos, ipari (kékköpenyes) és új, főleg a szolgáltatási ágazatokhoz kapcsolódó (fehérköpenyes) rétegre.

A szociáldemokrata típusú jóléti elosztás azonban minden immanens kompromisszumos ellentmondása ellenére (vagy éppen ezek következtében) az 1970-es évek elejéig együtt járt mind a szociáldemokrata pozíciók erősödésével vagy stabilizálódásával, mind a dinamikus gazdasági növekedéssel.

IV. A szociáldemokrata keynesi-jóléti állam korlátai és diszfunkciói a megváltozott feltételrendszerben[35]

A szociáldemokráciára jellemző elosztáscentrikus gazdaság- és szociálpolitika a tőkés rend immanens ellentmondásai számára azért kínálhatott megfelelő mozgásformát, mivel konfliktusoldó és -tompító hatásait egy sor külső és belső, történelmileg meghatározott, illetve behatárolt feltétel lehetővé tette. Az alábbi lényeges körülményekre mutathatunk rá:

1. A keresletösztönző gazdaságpolitika történetileg a kapitalizmus túltermelési válságára reagált. A krónikus és akut formákban érvényesülő túltermeléssel szemben a lakosság többségének alulfogyasztása, valamint a kapacitások kihasználatlansága állott. Az alapszituációt a gazdasági *tartalékok* megléte jellemezte, és ez elsősorban a *tőke viszonylagos bőségében* (tehát olcsóságában) fejeződött ki. A tőkebőség következménye egyrészt a tőke játékterének bővülése, másrészt hajlandósága, illetve kényszerülése gazdasági (és politikai) engedményekre.

2. Ez a politika egy olyan gazdasági szerkezet bázisán

működhetett tartósan, amelynek húzóágazatát a feldolgozó ipar képezte. Ez a struktúra – az input, a ráfordítások oldaláról tekintve – azon túl, hogy a nyersanyagok és energiahordozók óriási volumenét fogyasztotta, a munkaerő tömegeit is igényelte. Ez a körülmény – különös tekintettel a termelés nagyipari (.fordísta") módjára és koncentrációjára, ami a bérből élők szakszervezeti tömörülésének kedvezett – egyértelműen növelte az ipari munkásság „alkupozícióit" mind a törvényhozásban, mind a korporatív döntéshozatal fórumain. Az output, a kibocsátás meghatározója a tömegfogyasztásra szánt cikkek növekvő volumene volt, a termelékenységi növekményt főleg a személyes fogyasztás bővülése „fogta fel". A fogyasztás gyors felfutása megfelelt mind a profitelvárásoknak, mind a munkásság és általában a tömegek részben természetes, részben a tőke oldaláról mesterségesen gerjesztett, manipulált igényeinek. A „fogyasztói társadalom" költségei a tőke oldaláról a növekvő bérszint, a szociális juttatások és a munkában eltöltött idő csökkentése voltak, s ezekre irányultak a reformista munkásmozgalom fő követelései is. Mindez feltételezte a dinamikus gazdasági növekedést. A gazdasági szférában *a kvantitatív dinamikának rendelődtek alá a strukturális vonatkozások,* a mennyiségi növekedés prioritása hosszú távon a struktúraváltozásokra fékezőleg hatott.

3. A kvantitatív termelési-fogyasztási logika túlsúlyának – egymással összefüggő – ideológiai vetülete jelentkezett. Az *értékek* szintjén hegemóniára tett szert az anyagi javak, a fogyasztás, a jólét és a biztonság felé forduló *materialista* értékrend. A tudományos és a mindennapi, a szociáldemokrata és liberális politikai *társadalomfelfogások,* attitűdök és ideológiák közös nevezőjévé a *technicizmus,* a technokrata társadalomirányítás (social engineering) szemlélete vált (vagyis a társadalmi viszonyok dezideológizáló, depolitizáló kezelése).

4. A tőke és a reformista munkásmozgalom konszenzusa a *stratégiák konvergenciáján* alapult; a burzsoázia a munkásosztály manipulatív integrációjával törekedett az adott

viszonyok fenntartására; a reformista munkásmozgalom a feltételekhez alkalmazkodva az államba és a polgári társadalomba való beépülésével képzelte el az adott viszonyok fokozatos megváltoztatását.

5. A hidegháború kiélezett periódusát követően a nemzetközi burzsoázia a *létező szocializmus* nem katonai eszközökkel való *evolúciós átalakítását tűzte ki célul* (ennek ideológiai megjelenése a konvergenciaelmélet térnyerése), s a „fellazítási" stratégia legdöntőbb eszközének a nyugati társadalmak jólétének, technikai és fogyasztási szintjének, szociális vívmányainak, „osztálybékéjének" demonstrációját tekintette.

6. A neokolonialista *világgazdasági rend* biztosította a tőkés országok növekedési dinamikáját, amennyiben az elmaradott periféria a fejlett „Északot" olcsó nyersanyaggal és energiával (valamint igénytelen vendégmunkásokkal) látta el.

7. A tőkés országok között a gazdasági kapcsolatok olyan – az USA vezető szerepét elfogadó – rendszere alakult ki, amelyben az országok közötti konkurencia élessége nem túlságosan akadályozta, hogy az országok többsége alapvetően nemzetgazdaság-centrikus politikát folytasson.

*

Az 1960-as évek második felében a főleg ifjúsági és értelmiségi, illetve a marginális rétegekre támaszkodó mozgalmak, diáklázadások, az újbaloldali ideológiai, politikai és kulturális áramlatok már jelezték a társadalmi közmegegyezés zavarait, a belső ellentmondások felhalmozódását. Mindamellett csak az 1970-es évek első éveiben, az első olajárobbanás nyomán váltak nyilvánvalóvá a keynesiánus „szervezett" kapitalizmus rendszerimmanens diszfunkciói. A tőkés gazdaság válságjelenségei, strukturális átrendeződési tendenciái nyomán a tőke ellentámadást intéz, hogy kibővítse mozgásszabadságát, visszavegye megtett eredményeit, hogy felmondja azt a kompromisszumot, amelynek

politikai garanciája a szociáldemokráciával való együttműködés, számos esetben a szociáldemokrata (dominanciájú) kormányzás volt. A tőke szakítása a keynesi-jóléti állammal a szociáldemokráciát kettős kihívásként éri: *külső támadásként*, amely hatalmi pozíciói visszaszorítására irányul, ugyanakkor *belső identitási problémaként is.* Ha ragaszkodik elosztáscentrikus elveihez, a gazdasági fejlődés fő tendenciáinak immár inadekváttá váló kezelésével, értelmezésével az elszigetelődés vagy a jellegével össze nem egyeztethető radikalizálódás fenyegeti; ha feladja azokat, programatikájában zavar és vákuum keletkezik, társadalmi bázisától eltávolodik, stratégiája megkérdőjeleződik.

A nem korlátozott piaci viszonyok gazdasági és társadalmi szerepét restauráló, az egyenlősítő tendenciákat visszájára fordító, az állam átfogó szociális felelősségvállalását elutasító, a teljes foglalkoztatottság elvét feladó új doktrína (monetarizmus, kínálati közgazdaságtan) a szociáldemokrácia számára politikai-ideológiai kihívásként jelentkezik. „A konzervatív közgazdászok gyakran azzal bírálták a szocialistákat, hogy az 1930-as évek keynesianizmusának, sőt a XIX. század marxizmusának képletei közé zárják magukat, azután pedig ők maguk a XVIII. század közgazdászaira bízták magukat" – mondta B. Carlsson a Szocialista Internacionálé XVI. kongresszusán, 1983 áprilisában. [38]

A szociáldemokrácia olyan talajon találja magát, amelyen a terepviszonyok részben a tőkés rend fejlődési logikájának megfelelően, részben saját eddig játszott szerepének kontraproduktív következményeként alaposan megváltoztak, és továbbra is átalakulóban vannak:

a) A keynesi-jóléti állam a tőkés berendezkedés bizonyos játékszabályait megszegve, illetve módosítva, úgy oldotta fel a kapitalizmus meghatározott ellentmondásait, hogy másokat – olyanokat, amelyeknek kezelésére már alkalmatlannak bizonyult – megerősítve felszínre hozott. Az értékesítési probléma megoldásának ára hosszú távon egyrészt a tőkehatékonyság gyengítése, másrészt a tőke mozgásszabadságába való politikai beavatkozás eltűrése volt.

Olyan struktúrák és mechanizmusok keletkeztek, amelyek a tőke szempontjából improduktív módon kötöttek le kapacitásokat, és a technológiai fejlődésben rejlő lehetőségekhez képest – az előbb-utóbb korlátokba ütköző mennyiségi dinamika következtében – minőségileg alacsonyabb szinten konzerválták a termelőerőket.

A *tudományintenzív* („posztindusztriális") *fejlődés* a tőkét társadalmilag egyfajta „megkeményedés" irányába viszi. A tőkeintenzív beruházásokat igénylő technológiai áttörés (mikroelektronika, robottechnika stb.) a közvetlen és közvetett bérköltségek, a szociális célokat szolgáló adóterhek leépítését sürgeti, különösen a növekedés természeti-ökológiai forrásai szűkülésének, illetve drágulásának körülményei között. Körvonalazódik az az alapvető dilemma, amely a keynesianizmus és a jóléti újraelosztás *válságtompító, válságelkerülő funkciójából* adódik: az, hogy ez a politika a válságnak a tőkés gazdaság keretei közötti pozitív hatásait is neutralizálja, *akadályozza a civilizációt, a termelőerőket magasabb szintre juttató „kreatív rombolást"*, amelyet Shumpeter oly jellemzőnek tart a kapitalizmusra.

b) Napjainkban a „kreatív rombolás" mint a *világgazdasági verseny dezintegratív kiéleződése* jelenik meg. A *versenyklíma* kiéleződése létkérdéssé tette a versenyképesség, a világpiaci pozíciók erősítését ami kihívást jelent a *hagyományosan nemzetgazdaság-centrikus szociáldemokrata koncepcióval, illetve a munkahelyvédő, az iparpolitikai tekintetben izoláló protekcionizmusra hajlamos politikával szemben.*

A világgazdasági verseny éleződése nemzetgazdasági szinten is fokozódó konkurenciát, szelekciót, mobilitást, differenciálódást indukál (különben az illető gazdaság a lemaradás, illetve az autarkia veszélyének teszi ki magát). A szociáldemokrácia árujelleg-csökkentő, a munkaerőt a gazdaságilag racionális mobilitási kényszerekkel szemben is immunissá tevő, a szolidaritás és az egyenlőség értékeihez igazodó túlelosztó és túlszabályozó politikája számos

ponton ellentétbe kerül a tőkehatékonyság, a strukturális változás, a nemzetközi versenyképesség és az egyensúly követelményeivel. A szociáldemokrácia szembeszállt – Vogel kifejezésével – a „könyöklés társadalmával", ellenfelei viszont leszámolásra készülnek a „pumpára működő szociális állammal".

c) Az elosztáscentrikus gazdaságpolitika a profitelv korlátozásával, a rutinná váló állami beavatkozással, az elvonások és kedvezmények bürokratikus rendszerével, a tőke hozadékának bérnövelő és szociális célzatú megcsapolásával gyengítette a magángazdaság beruházási hajlamát, illetve a munkaerő-kiváltó, ún. racionalizáló invesztíciók felé orientált. A deficitessé váló költségvetés megdrágította a pénzt és a hiteleket, felfelé hajtotta a kamatlábat, ami ugyancsak hozzájárult a beruházási pangáshoz. A nagytőke erre igen gyakran mesterséges, monopolista, a tényleges kereslettől elszakadó árképzéssel reagált. Mindez együtt, egyszerre gerjesztett inflációt, keresletcsökkenést, stagnálást, illetve visszaesést és így munkanélküliséget. *Ahogy a tőke túlszabályozása és szociális terhei a beruházási hajlamot fogták vissza, a jövedelem függetlenítése a teljesítménytől a munkára irányuló ösztönzést gyengítette.* Bizonyos fokig összekuszálódott, szétzilálódott a tőkehatékonyságot priorizáló motivációs rendszer.

Az adóterhek és az infláció az önálló középrétegek helyzetét is súlyosbították, gazdasági aktivitásukat fékezték. Ezzel együtt egyre nagyobb mértéket öltött az adózás alól kibúvó illegális „szürke vagy „árnyék-gazdaság", amely az államilag ellenőrzött piacon kívül öntörvényű szektorrá kezdett fejlődni. Sajátos tehetetlenség épült be a szociális gondozás intézményébe, amely a professzionális „jóléti bürokrácia" külön érdekeinek is megfelelően – a „kliensek" autonómiáját csökkentve, gondozásra utaltságukat megerősítve – a problémákat nemcsak kezelte, hanem bizonyos mértékig egyúttal újratermelte.

d) Mindez nem jelenti azt, hogy a szociáldemokrata gazdaság- és szociálpolitika neoliberális, illetve konzervatív

alternatívája távlatilag inkább stabilizálná a tőkés rendet, mint ahogy azt a maga funkcionálása korszakában a keynesi-jóléti állam tette. Előre látható, illetve napjainkban is érzékelhető, hogy a konzervatív-liberális szanálási, illetve modernizálási stratégiáknak egyrészt horribilisnek tetsző szociális és legitimációs „költségei" vannak, másrészt, az exportorientáció korlátait figyelembe véve, *aligha hozhatnak tartósan dinamikus gazdasági élénkülést, amennyiben a munkalehetőségeket és a belső fizetőképes keresletet szűkítik.* Az „arany hatvanas évek" időszakával szemben, amikor is a tőkés gazdaság pozitív szaldós játszma volt, s ezáltal megteremtődött a kompromisszumos-koalíciós-kooperatív „társadalmi szerződések" gazdasági bázisa, ma fragmentációs tendenciák jelentkeznek. Jellegzetesen érvel a neokonzervatív S. Brittan „Irányíthatja-e a demokrácia a gazdaságot?" című írásában. „Ahhoz, hogy kilábaljunk helyzetünkből, nem a gazdaságelméletben kell új forradalom, hanem azokban az alkotmányos és politikai gondolatokban, amelyek megmentenek bennünket a korlátlan demokrácia csapdájától, mielőtt még nem maradna semmi demokráciánk – és nagyon kevés szabadságunk."[37]

A szociáldemokraták joggal támadják a *tőkét* – még a hagyományosan pragmatista, a tőkeérdekeket eddig általában messzemenően figyelembevevő SPD köreiben is –, hogy az *„felülről jövő osztályharcot indít"*, melynek célja jövedelmek és erőforrások elosztásának saját javára történő megváltoztatása. A gazdasági-szociálpolitikai válságnak tehát konfliktusteremtő, konszenzusbomlasztó politikai vetülete van. Mindez kölcsönhatásban áll a külpolitika terén a hidegháborús tendenciák erősödésével, a fegyverkezési hajszával, az agresszív antikommunizmus előtérbe kerülésével. A belső társadalmi konfliktusok éleződése szükségképpen reideologizálással jár, s az antikommunizmust a belső kohézió új alapokon történő újratermelésének kísérletére is felhasználják. Ez kettős szerepet játszik: a társadalmat a „külső fenyegetés" jegyében hivatott összefogni, ugyanakkor éle a szocializmussal „vádolt" szociáldemokra-

ták ellen is irányul. Mindez arra utal, hogy a fejlett tőkés országokban a politikai átrendeződés jelei figyelhetők meg; *a liberalizmus és a reformista szocializmus modelljeinek eddig több évtizeden át domináns integrációjának helyére a liberális és a konzervatív modellek egymásra utaltsága lép.* Hogy ez mennyire tartós, illetve irreverzibilis folyamat, az nem kis mértékben éppen a gazdasági fejlődés függvénye. Tény az, hogy egyelőre a legfejlettebb tőkés társadalmak közül azok válnak versenyképesebbekké, ahol liberális-konzervatív szintézisre épülő politikai berendezkedéssel van dolgunk (USA, Japán, Anglia, NSZK).

e) A növekedési ütem tartósnak ígérkező csökkenéséből, a nullszaldóssá átalakult játszma keménységéből, valamint a kapitalizmus egyéb új feltételeiből adódik, hogy a fejlettebb országok többségében a *szociáldemokrácia mozgástere egyelőre szűkül, társadalmi bázisának érdekviszonyai fragmentálódnak.*

– Szembekerülnek egymással az össztőkeérdek és a szociáldemokrácia hagyományos társadalmi bázisa egészének igényei, elvárásai. Ebből a szociáldemokrata pártok polgári pártokkal való koalícióképességének gyengülése adódik. A koalíciós „szerződések", „szabályok" betartásától egyre kevésbé várható, hogy a felek kölcsönösen profitálnak, s a koalícióban résztvevő fél már csak azért sem tartja be azokat, mert ezt a másikról sem feltételezi. (Igen eklatáns példa erre az SPD és az FDP látványos szakítása.)

– A szociáldemokrata pártok nehezebben funkcionálhatnak „néppártokként", mivel elosztáspolitikai antagonizmusok jelentkeznek a bérből élők, illetve az önálló egzisztenciával bíró középrétegek, valamint a depriválti, hátrányos helyzetű marginális rétegek között. Míg az előbbiek közül számosan jobbra orientálódnak, addig az utóbbiak között mind a radikálisabb baloldali („alternatív irányzatú"), mind a jobboldali orientáció lehetősége adott.

– A gazdaság ágazati átstruktúrálódásának, új típusú modernizálódásának kontextusában a munkások és az új középrétegek közötti ellentét is kiéleződik, mind a struktú-

rák megőrzése, vagy átalakítása, mind a munkakörülmények, a bérviszonyok, a racionalizálási stratégiák tekintetében.

– Hasonló érdekdivergenciák jelentkeznek magán a munkásosztályon belül a munka jellegének (kék- és fehérköpenyesek), valamint az ágazati megoszlás (ipar–szolgáltatás, illetve az iparon belül: modern és elavuló ágazatok) dimenzióiban. A szociáldemokrácia szempontjából különösen súlyosbítja a helyzetet, hogy bázisa (a szakszervezetekben tömörült munkások) a leépülő ágazatokban, a hagyományos munkákat végzők körében erősebb, s az új rétegek osztályidentitása ambivalens, diffúz.

– A tőkés társadalmakban végbemenő értékátalakulás („posztmaterializmus" terjedésének) hatására egyrészt csökken a munkának mint az élet központi szférájának a jelentősége, értéke, másrészt a köznapi tudat pluralizálódik, sőt individualizálódik. Az osztálytudatra bomlasztóan hat egyrészt a termelési folyamatban szerzett objektív és – a megélés szempontjából – szubjektív tapasztalatok heterogenitása, valamint a szociokulturális környezet pluralizmusa.

A szociáldemokrácia mindmostanáig olyan „néppártként" működött, amelynek társadalmi bázisát a hagyományos középrétegekkel szövetségre lépő ipari munkásság képezte. Az új technológiák, az ipari munkásság csökkenő számaránya, a strukturális átrendeződések felvetik annak szükségszerűségét, hogy a szociáldemokrata pártok munkásbázisa foglalja magába *az új technológiákhoz és új ágazatokhoz kötődő munkásrétegeket,* és szövetséget alakítsanak ki az *új középrétegekkel,* a szolgáltató szektorok alkalmazottaival, valamint a tudományos-műszaki értelmiséggel. Ennek felismerését jelzi, hogy több szociáldemokrata párt igyekszik integrálni az „új társadalmi mozgalmak", illetve a „zöldek" számos követelését és szociális bázisát.

f) Külön térünk ki a *munkanélküliség* problémaköréből adódó konjunkturális-aktuális és távlati hatásokra, amelyeknek alakulását, illetve kezelését a *szociáldemokrácia*

politikai jövője szempontjából kulcsfontosságúnak ítéljük meg. Az elhúzódó munkanélküliség egyik negatív hatása a munkásszolidaritás csökkenése, amennyiben a kollektív kihívással szemben a munkások körében – a kollektív, militáns akciók ellenére is – gyakorivá válik az egyéni megoldások keresése. Hasonlóképpen negatív következmény, hogy óhatatlanul szembekerülnek a foglalkoztatottak (a még foglalkoztatottak) és a munkanélküliek (a *már* elbocsátottak) érdekei. A reformista szakszervezetek és a szociáldemokraták *elvben*, „globálisan", de még inkább a frazeológiában szolidaritást vállalnak ugyan a munkanélküliekkel, a gyakorlati politizálás síkján azonban többnyire a foglalkoztatottak érdekeinek képviselete válik elsőrangúvá.

A tartós munkanélküliségnek óriási politikai tétje van: a munkahelyek tömeges felszámolása nemcsak egzisztenciális bázisuktól fosztja meg a tömegeket, hanem – munkaerőpiaci konkurencia, illetve szegregáció teremtésével – a szociáldemokrácia és a szakszervezetek alku- és hatalmi pozícióit is aláássa, a tőke „szabadságát" növeli. Az *„élőmunka marginalizálódásának"* nevezett tendencia egyben a szociáldemokrácia marginalizálódásának irányában hathat, eltorlaszolhatja a válságból való kilábalás szociáldemokrata alternatívájának kilátásait.

A technológiai haladás „tiszta" tőkés logika szerinti folytatódása – ahogy erre szociáldemokrata teoretikusok is rámutatnak – egy új típusú társadalmi struktúrához vezethet, amelyben egyik oldalon a tőke és a stabilan foglalkoztatott munkások „koalíciója" áll, a másikon a „szociális kegyelemkenyéren" élők csoportja. Egy ilyen szituációban a társadalom „pacifikálása" csakis az állam represszív (erőszak jellegű, illetve manipulatív) funkcióinak fokozásával lenne biztosítható.

V. A szociáldemokrácia reagálása a válságra

A legutóbbi időben az elhúzódó válság nyomán a szociáldemokrácia *általános hangvételének jelentősebb módosulásai* figyelhetők meg.[38] Jelzésszerűen a következő elemek emelhetők ki:

– elbizonytalanodás, illúzióvesztés a távlatokat illetően;

– egyre gyakoribb annak a beismerése, hogy az eddig folytatott gazdaságpolitika nem folytatható, s hogy még nem alakult ki egy új, koherens szociáldemokrata gazdaság- és szociálpolitikai koncepció;

– felerősödik általában – a demokratikus vívmányok védelmével összekapcsolva – az *antikapitalista orientáció*, s ezen belül is az amerikaellenes és antimonopolista tendenciák;

– egyre fontosabb szerepet játszanak a programatikában a környezetvédelem kérdései;

– konstruktívabbá válik a Szocialista Internacionálé és az egyes pártok tevékenysége az enyhülés, a leszerelés és a kelet-nyugati párbeszéd érdekében;

– felértékelődik – éppen a belső bizonytalanságuk ellensúlyozására – a szociáldemokraták internacionalizmusa (bár az egyes pártok politikájában a protekcionista elemek is erősödnek);

– az internacionalizmus kapcsán különösen hangsúlyos a harmadik világ felé fordulás, az Észak–Dél problematika tárgyalása.

A világgazdasági válság volt a Szocialista Internacionálé 1983. évi portugáliai kongresszusának és az ott elfogadott Albufeirai Nyilatkozatnak a központi kérdése. A szociáldemokrácia *a válság nemzetközi aspektusait állítja előtérbe, s a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a világgazdasági rend átalakításának ad prioritást a belső, nemzetgazdasági cselekvésekkel szemben.* (Ez az említett internacionalizálódási tendencia gazdaságpolitikai vetülete.) E tekintetben tipikus ez az igen radikális érvelés: vagy globális és nemzeti ka-

tasztrófák (az 1930-as évek analógiájára), vagy a szolidaritás és az igazságosság elveinek megfelelő új világgazdasági rend, W. Brandt szavaival: „Mindenki tudja – vagy tudnia kellene – végül hova vezetett az 1930-as évek világgazdasági válsága. Mindenkinek tudnia kellene a jelenlegi nemzetközi válsággal járó óriási veszélyeket. És mindenkinek tudnia kellene, hogy csak a világgazdasági kapcsolatok fundamentális reformja küzdheti le ezeket a veszélyeket."[39]

A válságproblematika megközelítése a szociáldemokrata dokumentumok túlnyomó többségében, úgy tűnik, nem adekvát. A válság, véleményünk szerint, alapvetően a gazdasági szerkezet posztindusztriális (a tudomány-intenzív ágazatok előretörésével járó) „forradalmára" – hagyományos szóhasználattal: „a tudományos-technikai forradalomra" – és következményeire vezethető vissza, s a szerkezeti transzformációnak *vetülete* nemzetközileg a *versenyklíma* éleződése, nemzeti szinten a *versenyképesség* előtérbe kerülése. A válságot a strukturális mozzanat határozza meg, s csak ennek összességében közelíthető a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kérdése. A szociáldemokraták viszont az okozatból, a következmény-oldalról kívánnak az okra visszahatni. Ez a „túloldali" közelítés, amennyiben a következmény dimenziójában kívánja a feszültségeket tompítani, az okozatot generáló szférában szükségszerűen konzerváló, visszahúzó hatással járna, ha egyáltalán lehetséges az ár ellen úszva hatni vissza az okozatról az okra. Kreisky, a világgazdasági rend átalakításának prioritását hangsúlyozva beismeri: „... de, hogy ezt megcsináljuk, ahhoz politikai erő szükségeltetik, és én nem tudom, hogy megvan-e ez az erőnk".[40]

A szociáldemokraták annak ellenére, hogy felismerik: „redefiniálódtak a keynesiánus egyensúlyteremtés lehetőségei", a gazdasági technológiai fejlődés keretfeltételei megváltoztak, a monetarista „ellenforradalomra" a *keynesi alapelvek fenntartásával* reagálnak. A nemzetgazdasági, pénzügyi egyensúly követelményeivel szemben az állami

kiadások növekedését – tehát az inflációt – vállalják a munkanélküliség visszaszorítása érdekében. W. Brandt is Keynes mellett voksol, bár idézendő beszédét a *gazdaságpolitikai koncepció hiányának beismerésével* kezdi: „Természetesen kedvező, ha a legtöbb ipari országban csökken az infláció. Az is ugyanúgy kétségtelen, hogy hosszú távon egyszerűen nem tarthatók a szélsőséges költségvetési deficitek. Mindazonáltal nem tehetünk tönkre szélsőséges megtakarításokkal egy világgazdasági fellendülést. Közgazdaságilag több értelme van kölcsönök megújításával munkabért fizetni, mint alapokat finanszírozni a munkanélküliség fenntartására. Az ifjúsági munkanélküliség leküzdése, a foglalkoztatottak és különösen a nők szakmai kvalifikációjának javítása, az állami és magánberuházások terelése a környezetvédelem és az energiaellátás felé, több lakóház építése – mindez jelentékeny hatással járhat. Ide kell sorolnunk a szolgáltató ágazatokat, ahol a cél új foglalkoztatási lehetőségek teremtése."[41]

Újszerűnek tekinthetők a keynesianus foglalkoztatottság-teremtő beruházási javaslatok irányai:

– a Kreisky és Brandt által kezdeményezett, a fejlődő országok modernizálására és ezáltal „Északon" a beruházási javakat gyártó ágazatok élénkítésére szolgáló „új Marshall-terv" egyfajta *globális keynesianizmus* gondolatrendszerébe illeszkedik;

– a környezetszennyezési problémákra a szociáldemokrácia ma – kissé megkésve – az *ökológiai* célzatú munkahelyteremtő beruházásokra tett javaslataival reagál. A foglalkoztatottsági helyzet javítását szolgálják azok az elképzelések is, amelyek közpénzekből, illetve adókedvezményekből az alábbi területek felé orientálnák az invesztíciókat:

a) a *városi környezet* javítása, lakásépítés, közlekedés;

b) a *szociális ellátás* decentralizált bővítése.

A keynesiánus elveken túl a szociáldemokrácia az elosztáscentrikus *jóléti állam melletti elkötelezettségét is fenntartja,* s a nagyobb társadalmi biztonságtól, a szolidaritás-

tól, a jövedelmi különbségek leépítésétől, a válság terheinek méltányos elosztásától a gazdaság megélénkülését várja. „Hiszünk abban, hogy az igazságosság és a hatékonyság, a jövedelem és a vagyon újraelosztása eszköz arra, hogy megbirkózzunk a jelenlegi elsöprő átalakulásokkal a világ nemzetgazdaságain belül és közöttük" – olvashatjuk az Albufeirai Nyilatkozatban – „Mind a fejlett országokon belül, mind Észak és Dél között a szociális és gazdasági egyenlőség fokozása a növekedés hatékony motorja. Ha növelik a társadalom alsó és középrétegeinek részesedését a jövedelemből és hatékony vásárlóerejüket, valamint a nemzetek közötti egyenlőséget, akkor olyan feltételeket teremtenek, amelyek mindenkinek kedveznek ... A szociálpolitikának és a gazdaságpolitikának együtt lehet és kell működnie."[42]

A szociálpolitikai koncepciókban annyiban figyelhetők meg bizonyos módosulások, hogy az alternatív mozgalmak és a neokonzervativizmus egyes tendenciáihoz igazodva, azokat persze a „demokratikus szocializmus" szabadság és demokrácia értékei szerint átértelmezve, nagyobb szerepet szánnak a bázisközösségeknek, a lakóhelynek, a családnak, az önsegélyezés – self-help – debürokratizált formáinak.

Módosulás figyelhető meg a *tervezés és a piaci verseny szerepének megítélésében.* A prioritások a tervezés javára tolódnak el. „A kérdés nem az, hogy lesz-e tervezés, hanem az: ki tervez és hogyan? Még egy militánsan a szabad vállalkozást pártfogoló kormányzat – mint a reagani adminisztráció – is gondosan megtervezi az adó- és egyéb politikát, hogy előre meghatározza a »piaci« hatásokat. A szocialisták a tervezés legnyitottabb és legdemokratikusabb formái mellett szállnak síkra."[43]

Úgy tűnik, mintha a híres, Godesberg felé vezető és ott megerősített *„Annyi versenyt, amennyi lehetséges, annyi tervezést, amennyi szükséges"* tézis megfordításával, antitézisével lenne dolgunk: „Annyi tervezést, amennyi lehetséges, annyi versenyt, amennyi szükséges." Egyfajta, a Frankfurti Nyilatkozatnak a tervezést és a részleges álla-

mosítást priorizáló elveihez való visszafordulást jelző, viszonylagos reradikalizálódást tapasztalhatunk. „Az elmúlt évben számos tőkés országban igen sok tőke állt rendelkezésre spekulációra és túl kevés tőke volt új munkahelyek létrehozására és a termelésre. Igen sokféle technika van – beleértve a társadalmi tulajdont –, hogy megfékezzük ezt a tőkés pazarlást" – fejti ki az Albufeirai Nyilatkozat.[44]

A tervezés, a társadalmi ellenőrzés, az igazságos elosztás, a társadalmasítás követelményeit a szociáldemokraták a *gazdasági demokrácia* jelszavával kötik össze. A pártokon belül és a pártok között azonban jelentékeny különbségek vannak a tekintetben, mely elemek, milyen arányban jelentik a gazdasági demokrácia tartalmát.

A munkanélküliség leküzdése egyik fő eszközének a *munkaidő csökkentését* és ennek során a foglalkoztatottság újraelosztását tartják. „Több mint egy évszázada folytatódik a harc a munkanap, -hét és a munkában töltött idő csökkentéséért. A technológiai forradalom jelenlegi szakaszában eljött az ideje, hogy a társadalom ismét felülvizsgálja a szabad- és a munkaidő közötti arány kalkulálását."[45]

A szociáldemokrata pártok bázisát alkotó szakszervezetek a harcot általában a heti munkaidő csökkentésére koncentrálják, elutasítva a reálbér csökkentését. A pártok – a munkaidő-csökkentés globális követelményét hangoztatva – általában óvatosak, hogy ne azonosuljanak konkrétan az egyes szakszervezeti követelésekkel. A tőke nem zárkózik el teljesen a munkaidő csökkentésének lehetőségétől, de feltételként szabja a bérkövetelések redukálását, s általában a munkahét csökkentése helyett (illetve mellett) a részfoglalkoztatásra, a flexibilisebb munkaidőre vonatkozó elképzeléseket preferálja; alapvetően azonban bizonyos mértékű munkanélküliséget tart optimálisnak.

A szociáldemokrácia annak ellenére, hogy bizonyos esetekben elismeri a keynesi konstrukció és az elvek megingását, még nem jutott el odáig, hogy a keynesianizmussal, illetve a monetarizmussal szemben koherens és hatékony alternatívát dolgozzon ki. A párt gazdasági stratégiája részben eklektikus és pragmatikus, részben még ma is keynesianizmuson, illetve annak bizonyos módosításain alapul. Két fő változattal találkozhatunk, melyeket maximum-keynesianizmusnak és minimum-keynesianizmusnak nevezhetnénk, annak megfelelően, hogy a keynesi konstrukcióban rejlő lehetőségeket a lehető legnagyobb, vagy a lehető legkisebb mértékben őrzik meg. Mindkét megoldás azonban az alkotó elemek között olyan feszültségeket teremt, hogy az eredeti konstrukció bomlása felé visz.

A *minimum-keynesianizmus* – melynek legeklatánsabb példáját a Schmidt-kormány hivatali működésének utolsó évei adják – igyekszik a költségvetés kiadásainak dinamikáját visszafogni, szigorúbb ellenőrzés alá vonni. A klaszszikus anticiklikus konjunktúrapolitika mellett, annak ellentmondva – a növekedési ütem lassulása, illetve stagnálása vagy visszaesése mellett – az állami kiadásokban megjelenik a prociklikus trend. Az infláció, az eladósodás és túlköltekezés ellen mérsékelt restriktív monetarista intézkedéseket hoznak, visszafogják a pénzkiáramlást.

A strukturális problémák csökkentése és a magánberuházások ösztönzése végett a kínálatorientációs – a magántőke terheit csökkentő – gazdaságpolitika bizonyos elemeit alkalmazzák. E politika következménye az elosztáscentrikus jóléti állam intézményrendszere egyes komponenseinek leépítése, általában a szociálpolitikai „takarékosság", a liberális modell elemeinek erősödése, a „szocialista" jellegű mozzanatok redukciója. A szociálpolitikai és adózási rendszer módosulása a jövedelemelosztás terén egyenlőtlenségeket termel újra, illetve erősít meg. A deflációs pénzpolitika a gazdasági stagnálás, a munkanélküliség növekedése irányában hat. A stagnálás tartóssá válása még tovább erősíti mind a restriktív deflációt, mind a kínálat-

orientációs mozzanatokat. Ezzel a politikával a szociáldemokrata pártok egyre jobban elidegenítik saját társadalmi bázisukat. A liberális-konzervatív ellenfél ugyanakkor éppen a tőkeértékesülés feltételeinek javítására tett intézkedések – gazdasági, valamint politikai-ideológiai – hatására erősödik, javítja pozícióit, s a „mennyiségi" engedményekkel elégedetlenül minőségi, illetve hatalmi változásokra tör. A jobboldal nyomása alatt a szociáldemokrácia, amelynek mind drasztikusabban szűkül a mozgástere, egyre inkább saját bázisának érdekeit sértő lépések kényszerébe kerül... És így tovább... A tendenciák eléggé egyértelmű eredő felé visznek.

A *maximum-keynesianizmus* keretei között a szociáldemokrácia abból indul ki, hogy nem adja fel hagyományos gazdaság- és szociálpolitikai céljait. A tartós recesszió, a kedvezőtlen világpolitikai, illetve nemzetközi gazdasági környezet, a strukturális válság kontextusában beszűkült mozgásterét úgy próbálja bővíteni, hogy a centralizált, etatista elemeket erősíti: államosít, adóztatja a magas jövedelmeket a beruházások, a foglalkoztatottság és a szociálpolitikai kiadások szinten tartása, sőt emelése érdekében. Ez önmagában is inflációgerjesztő, de az inflációt csak fokozza, illetve a megélénkülést akadályozza a nagytőke bojkottja, a kis- és középvállalatok bizalmatlansága. A súlyosbodó, a szociális juttatásokat, valamint a béreket is devalváló infláció ellen az állam egyre szigorúbb központosított jövedelempolitikára kényszerül. Az árak ellenőrzése kilátástalan a bérek visszafogása és egyéb restrikciók nélkül. Az állam szembekerül a szakszervezetekkel, amelyeket igyekszik „megpuhítani", illetve a döntési folyamatokból kiszorítani. Ugyanakkor a restrikciók következtében felerősödnek a jövedelmi egyenlőtlenségek, s ami még súlyosabb, nem csökken – vagy egyenesen nő – a munkanélküliség szintje.

Ha az állam a szakszervezetek és a tőke kettős nyomására visszavonulásra kényszerül, intézkedései még inkább ellentmondásosak, kontraproduktívak lesznek. Ha viszont az

állami irányítás „megkeményedik", akkor a túlszabályozás veszélye kerül előtérbe (a klasszikus keynesi aggregált keresetszabályozás dezaggregált, bürokratikus keresletszabályozássá válik). Ugyanakkor a konfliktusok (sztrájkok vagy termelési zavarok) nagyobb mértékben tevődnek át az üzemi szintre. A maximum-keynesianizmus politikája (melynek modellje 1981 és 1984 között Franciaországban, valamint Angliában a Munkáspárt 1979 utáni állásfoglalásaiban érvényesült) ugyancsak saját bázisa ellenére hat, s egyúttal ellenzőinek táborát mobilizálja.

A „Munkásalapok" képzésének ösztönzése ugyancsak sajátos szociáldemokrata alternatíva keresésnek tekinthető. A Munkásalapok (Wage-Earners Funds–WEF) – bár néhány más országban is van hasonló kezdeményezés – a svéd szociáldemokraták stratégiai kísérletének tekinthető, melyet Rudolf Meidner szakszervezeti közgazdász 1975-ös javaslatából kiindulva a svéd parlament 1984 januárjában emelt törvényerőre. Eszerint a részvénytársaságok, a gazdasági egyesülések, a takarékbankok és a biztosítótársaságok minden évben tiszta nyereségük 20%-át – nyereségmegosztási kötelezettségként – olyan „munkásalapokba" kell hogy befizessék, amelyek a bérből élők *kollektív tulajdonává* válnak.[16]

Ez olyan gazdaságirányítási modell kialakulásához vezethet – U. Himmelstrand svéd szociáldemokrata teoretikus szerint –, amelyben a tőke fokozatosan a dolgozók kollektív tulajdonába kerül át, melyben a dolgozók tőketulajdonosi jogosítványokkal rendelkeznek, s így bérvisszafogás árán is hajlandók gazdaságélénkítő, hatékony és munkahelyteremtő beruházások finanszírozására. Ez távlatilag egyfajta „piaci szocializmus" felé vihetne, amennyiben „a kompetitív piac intézménye az ipari magántulajdon intézményétől teljesen függetlenül működtethető", de a „piaci erőkre való decentralizált vállalkozói reagálás modellje" kiegészülne egyrészt meghatározott fokú központi gazdaságszabályozással és a paramétereket közvetetten megszabó tervezéssel, másrészt állampolgári jogon já-

ró átfogó szociálpolitikával. Svéd baloldali szociáldemokraták aláhúzzák, hogy ebben a stratégiában a demokratikus kapitalizmusból a decentralizált társadalmi tulajdon alapján álló szocializmusba való átmenet lehetőségét látják. Egyben utalnak arra a veszélyre is, ami a tőke ellentámadásából adódhat, valamint abból, hogy az új formákat „csak a tőkés renden belül felmerülő problémák »menedzselésére« és a munkások kooptálására használhatják fel."[47] Tekintettel arra, hogy a WEF-modell működéséről információnk, konkrét ismeretünk alig lehet, megítélésére – tapasztalatokat kivárva – egy későbbi időpontban érdemes visszatérni.

*

A szociáldemokrácia, főleg azután, hogy gazdaság- és szociálpolitikai koncepcióit illetően is „önmagára talált", meglehetős stabilitással és jelentékeny politikai pozíciók birtokában hosszú időszakon át hatékony módon volt képes – sajátos reformpolitikája révén – hármas társadalmi funkciót betölteni:

1. stabilizálta, életképesebbé tette a modern kapitalizmus gazdasági és politikai rendszerét;

2. javította széles néptömegek, különösen a munkásság anyagi, szociális és kulturális életkörülményeit, védelmezte és kiterjesztette demokratikus jogosítványaikat;

3. több vonatkozásban gyengítette és bomlasztotta a tőke hatalmi struktúráit, s a kapitalizmusba azon – legalábbis részlegesen és potenciálisan – túlmutató „rendszeridegen" elemeket (intézményeket, viszonyokat) vitt be.

Az 1970-es évek óta azonban a szociáldemokrácia tevékenységében, szereplésében bizonyos – elsősorban a gazdasági problémákkal kapcsolatos – működési zavarok észlelhetők.[48] Úgy véljük, a diszfunkciók kiküszöbölődése az objektív folyamatok oldaláról nézve attól függ, hogyan alakulnak a tőkés gazdaság fejlődésének tendenciái, a „szubjektív" tényező szempontjából pedig attól, mikorra és

milyen mértékben válik képessé a szociáldemokrácia gazdasági koncepciójának, programatikájának megújítására. A szociáldemokrácia esélyei jelentős mértékben azzal is összefüggnek, milyen gazdasági és társadalmi hatásokat eredményez a fejlett tőkés országok zömében érvényesülő konzervatív-liberális politikai kurzus, s hogy sikerül-e meghaladni Nyugat-Európában a baloldali erők megosztottságát.

Jegyzetek

[1] In: *G. Kurlbaum–U. Jens* (szerk.): Beiträge zur sozialdemokratischen Wirtschaftspolitik. Verlag Neue Gesellschaft, Bonn 1983. 17. old.
[2] Ugyanott, 15–16. old.
[3] *A. Przeworski:* Social Democracy as a Historical Phenomenon. New Left Review, 1980. július–augusztus.
[4] In: *S. Miller–H. Potthoff:* Kleine Geschichte der SPD. Bonn 1981. 362. old.
[5] Ugyanott, 364. old.
[6] *G. Kurlbaum–U. Jens:* Beiträge zur sozialdemokratischen Wirtschaftspolitik. 16–17. old.
[7] In: *S. Miller–H. Potthoff:* Kleine Geschichte der SPD. 339. old.
[8] Idézi *John Grahl:* The Liberal Revolutionary. Marxism Today, 1983. június.
[9] Ugyanott.
[10] *M. Keynes:* Essays in Persuasion. London 1931. 312. old.
[11] *J. M. Keynes:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965. 396. old. Keynes odáig is eljut, hogy megkérdőjelezi a közvetlen profitérdekeltség mint meghatározó termelési motívum makroszintű racionalitását, illetve intézményesültségét: „A kapitalizmusnak azt a jellemvonását, hogy a tőke tulajdonosának járadékot biztosít, átmeneti állapotnak látom." (Ugyanott, 400. old.)
[12] Ugyanott, 401—402. old.
[13] *Claus Offe:* Competitive Party Democracy and the Keynesian Welfare State: Factors of Stability and Disorganization. Policy Sciences, 1983. 15. sz. 225. és 228. old.
[14] Ugyanott.
[15] Le Monde, 1976. július 6.
[16] *C. Offe:* Competitive Party Democracy ... 237—238. old.
[17] „A szociáldemokraták olyasmit ismertek fel Keynes eszméiben, amire sürgősen szükségük volt – világos politikát a tőkés gaz-

daság igazgatásához. A keynesi forradalom – mert az volt – célt adott a szociáldemokratáknak, és így igazolást kormányszerepükhöz, s ugyanakkor átalakította a munkásosztályt előnyben részesítő elosztási politika ideológiai jelentőségét." (*A. Przeworski:* Social Democracy as a ...)

[18] *U. Himmelstrand:* Beyond Welfare Capitalism. London 1982. 42. old.

[19] *Bod Péter Ákos:* A szociáldemokrácia és az állami szektor – a közgazdasági elmélet és a gazdasági gyakorlat. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 1. sz.

[20] *U. Himmelstrand:* Beyond Welfare Capitalism. 64. old.

[21] *P. Nenni:* Die Strategie des Sozialismus. Die Zukunft, 1966. 8–9. sz. 21. old.

[22] *U. Himmelstrand:* Beyond Welfare Capitalism. 10. old.

[23] *A. Przeworski:* Social Democracy as a ...

[24] *S. Miller–H. Potthoff:* Kleine Geschichte der SPD. 361. old.

[25] „Ha a szocialista pluralizmus felé akarunk haladni, akkor a leninizmuséval ellenkező irányba kell mennünk, amennyire csak lehetséges, meg kell osztanunk a gazdasági, politikai és kulturális hatalmat." *Socialist Affairs,* 1979. 3. sz. 61. old.

[26] *Leszek Kolakowski:* What is living (and what is dead) in the social-democratic idea? Encounter, 1982. 2. sz.

[27] *Rolf G. Heinze:* Elitenkooperation und Basisproteste: Grenzen neokorporatistischer Steuerung. Journal für Sozialforschung, 1982. 4. sz. 432–433. old.

[28] *H. Neisser:* Parlamenstreform in Österreich. Zeitschrift für Parlamentsfragen. 1981. 2. sz. 261. old.

[29] *C. Offe:* Competitive Party Democracy ... 238–239. old.

[30] *R. Mishra:* Sociological Analysis and the Future of the Welfare State. Mexico City 1982. (Kézirat) 24. old.

[31] *W. Korpi:* Power. Politics and the Welfare State. (Kézirat.) Mexico City. 1982.

[32] *G. Esping-Andersen–W. Korpi:* Patterns of Power and Distribution in Post-war Welfare States. (Kézirat.) Wien-Baden 1983. 6–7. old.

[33] *J. Rex:* Key Problems of Sociological Theory. London 1961. 128–129. old.

[34] A politikai demokrácia térnyerésével a munkásmozgalom fellépése a politikának a piaccal szembeni intervenciójához vezet. „Bár a Manchester-liberálisok lelkesen piedesztálra emelték a munkaerő tiszta árustátusát, valószínűleg Polányinak van igaza, aki szerint ezen a bázison nem maradhatott volna életben a kapitalizmus. A liberálisok ugyan engedményekre kényszerültek, de kevés kétség lehet az iránt, hogy a szakszervezetek és a szo-

cialista pártok voltak a küzdelem vezető erői." (*G. Esping-Andersen–W. Korpi:* Patterns of Power and . . .)

[35] A témával kapcsolatban lásd *Kádár Béla:* Az európai szociáldemokrácia gazdaságképének, gazdasági teljesítményeinek, s a teljesítmény összetevőinek fő vonásai. (Kézirat) 1982.; *Szamuely László:* A jóléti állam és mai válsága. (Kézirat) 1984.; *G Márkus György:* A szociáldemokrácia reformizmusának közgazdasági tartalma a konjunktúra és a válság körülményei között. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz.

[36] SI 83, Congress of the Socialist International. Lisszabon 1983. 27–28. old.

[37] Lásd *I. Grahl:* The Liberal Revolutionary.

[38] Részletesebben erről *G. Márkus György:* A szociáldemokrácia ideológiai-stratégiai dilemmái és a válság. Társadalmi Szemle, 1984. 6. sz.

[39] SI 83, Congress of the Socialist International. 14. old.

[40] Socialist Affairs, 1982. 6. sz. 256. old.

[41] SI 83, Congress of the Socialist International. 17. old.

[42] Ugyanott, 36. old.

[43] Ugyanott, 35. old.

[44] Ugyanott, 36. old.

[45] Ugyanott, 82–83. old.

[46] Részletesebben erről *Gara Judit* ír kéziratos tanulmányában.

[47] *U. Himmelstrand:* Beyond Welfare Capitalism. 208. old.

[48] A legfejlettebb európai tőkés országokban – talán Svédország és Finnország kivételével – az elhúzódó válságszituáció és a távlati struktúra-átrendeződési folyamat egyelőre a szociáldemokrácia mozgásterének szűkülésével járt együtt. Külön vizsgálódást érdemel, miért tapasztalható egyes dél-európai országokban ezzel ellentétes tendencia. Valószínű, hogy itt részben a jobboldali rezsimek bukása utáni sajátos politikai-társadalmi helyzet játszik szerepet.

BALOGH LÁSZLÓ

A szociáldemokrácia és az állam

Ez a tanulmány, amely a „Szociáldemokrácia és a politikai rendszer" témakör eddigi kutatási eredményeit kísérli meg röviden és tömören elemezni és összegezni, elsősorban a mai nyugat-európai szociáldemokrácia államkoncepciójának és politikai tevékenységének néhány fontosabb összefüggését, specifikumát elemzi.[1]

„A modern gazdaság egyik alapvető vonása az egyre fokozódó koncentrációs folyamat. A nagyvállalatok nemcsak a gazdaság és az életszínvonal alakulását határozzák meg, hanem döntően megváltoztatják a társadalom struktúráját is: aki a gazdaság óriási szervezeteiben sokmilliós értékek és több tízezer munkavállaló fölött rendelkezik, az nemcsak gazdálkodik, hanem uralkodik is az embereken. A munkások és alkalmazottak függősége messze túllépi a gazdasági-anyagi kereteket. . . . ahol a nagyvállalat uralkodik, ott nem lehet szó szabad versengésről . . . A nagyvállalatok vezetői a kartellek és szövetségek révén fokozódó hatalmukkal olyan nagymérvű befolyást gyakorolnak az államra és a politikára, ami már nem egyeztethető össze a demokratikus alapelvekkel. Bitorolják az államhatalmat. A gazdasági hatalom ily módon politikai hatalommá válik . . . A nagyvállalatokon belüli rendelkezési hatalom nagyrészt a menedzserek kezében van, akik viszont névtelen hatalmasságok szolgálatában állnak. Ezzel a termelési eszközök magántulajdona nagyrészt elveszítette rendelkezési hatal-

mát" – állapítja meg Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD) 1959-es bad godesbergi programja.[2]

A szociáldemokráciának a jelenlegi kapitalizmus társadalmi, gazdasági és politikai viszonyaira vonatkozó bírálata azonban sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem célozza a kapitalizmus politikai-hatalmi viszonyainak gyökeres módosítását. Olyan reformokat állít előtérbe, amelyek nem rendítik meg a rendszer alapjait. A monopoltőke pedig annak fejében, hogy a szociáldemokrácia elismeri gazdasági és politikai hatalmának primátusát, hozzájárul az elosztás és a fogyasztás területén végrehajtandó reformokhoz, azaz némiképpen beengedi a politikai-hatalmi viszonyokba társadalmi súlyuknak megfelelően a többi társadalmi érdekcsoportot is.

Rendkívül jól tükröződik ez a *politikai döntések kettős szerkezetében:* egyrészt a politikai döntéshozatal többnyire a szigorúan központosított kormány és a helyi végrehajtó apparátus, azaz a bürokrácia hatáskörébe tartozik, természetesen a parlamentnek és a helyi törvényhozó testületeknek is alárendelve, másrészt az érdekek széles körét reprezentáló testületi csoportok, amelyek tömegeket képviselnek és különböző intézményesített eszközökkel rendelkeznek ugyan, lényegében azonban nem képesek befolyásolni a politikai hatalmat, azaz a multinacionális tőke, a bürokrácia és a technokrácia hatalmát.

A szociáldemokráciának a jelenlegi kapitalizmus politiki rendszerében kifejtett *kormányzati tevékenységének* egyik legfontosabb eleme az *állam,* amely számos, egymással szorosan összefüggő feladatot old meg. E funkciói közül a leglényegesebbek a következők:

a) Egyik legfontosabb funkciója a különböző társadalmi rétegek között eltérő intenzitással jelentkező *társadalmi, gazdasági és politikai ellentmondások* (vagy másképpen fogalmazva az osztályharc élének) *tompítása,* ugyanis ennek mechanizmusában egy sajátos és igen bonyolult bürokrata-technokrata szervezet felparcellázza a politizálódott gazdasági érdekeket s tompítja azok rendszerellenes élét,

ezáltal tehát az érdekellentétek társadalmi szintű harmonizálására törekszik.

b) A szociáldemokrácia gyakorlati tevékenysége során az államot a *társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek csökkentésére* használja fel, amely realizálásának fontosabb eszközei a jövedelemkülönbségek fokozatos megszüntetése, a progresszív adóztatás, és az állami redisztribúció jelentős mértékű növelése.

c) A szociáldemokrácia által kiépített állami mechanizmus kísérletet tesz a *munkaerő árujellegének* fokozatos *meghaladására* is, amelynek egyik leglényegesebb eszköze a teljes foglalkoztatottság feltételeinek megteremtése, továbbá a szociális juttatások körének (nyugdíj, egészségügyi szolgáltatások, különböző segélyek stb.) állandó bővítése és a juttatásban részesülők körének egyidejű szélesítése is.

d) A szociáldemokrácia egyidejűleg kísérletet tesz a tőke gazdasági és ezen alapuló hatalmi *pozícióinak gyengítésére* is, amit az államnak a monopóliumokat korlátozó intézkedéseivel, a dolgozóknak a döntéshozatali mechanizmusba való egyre fokozódó bevonásával próbál meg elérni.

e) További jelentős funkciója az államnak a *nem piaci úton történő szükségletkielégítés* szférájának bővítése. Emögött az a törekvés húzódik meg, hogy néhány alapvető emberi-társadalmi szükségletet minél kevesebb árujellegű, inkább szociális állampolgári jogon járó szolgáltatásokkal elégítsenek ki. Így pl. a lakásellátás, oktatás, egészségügy és kultúra, azaz a piac szerepének csökkentése az életkörülmények számos szükséglete vonatkozásában.

f) Végezetül, de nem utolsósorban még egy funkcióját kell megemlíteni az államnak, mégpedig *az állam fokozódó gazdasági beavatkozó szerepét a gazdasági élet minden területén,* összhangban a modernizálási törekvésekkel.

A szociáldemokrácia fentiekben általánosságban vázolt kormányzati tevékenységének példaszerű alátámasztására érdemes néhány konkrét példát is megemlíteni.

A szociáldemokrata mozgalomban, de azon kívül is komoly elismerést vált ki a *svéd szociáldemokráciának* a tár-

sadalmi feszültségek reformok útján történő levezetésére irányuló elmélete és gyakorlata. Az 1950-es évek óta tendenciaszerűen érvényesül a svéd politikai mechanizmusban az a megoldás, amely hajlamos a kompromisszumokra. Kialakult a pragmatikus készség a pragmatikus orientációra, olyan változásokra, amelyek nem sértik a burzsoázia osztályérdekeit, s amely ugyanakkor más társadalmi rétegeknek is – társadalmi és politikai súlyuknak megfelelően, elsősorban a bérből és fizetésből élőknek – nyújt jelentős és megbecsült politikai előnyöket. A svéd szociáldemokrácia jövedelem-kiegyenlítő reformjai nem a jövedelmek vertikális újrafelosztásában jelentkeztek, hanem komoly jelentőségű bérkorrekciókban, szociális támogatásokban, a munkanélküli, az orvosi, nyugdíjazási segélyekben. A svéd szociáldemokrácia által kialakított politikai mechanizmust és annak olyan sajátos gyakorlatát, amely úgymond kiegyenlíti az egyes kategóriák jövedelmi viszonyait, szociális helyzetét stb. a jelentősen megnövekedett profitból, azt eredményezte, hogy a hasonlóan fejlett kapitalista államokhoz képest sikerült hosszabb történelmi időszakra bizonyítani egy viszonylag konfliktusmentes társadalom létjogosultságát. A svéd szociáldemokrácia ehhez a politikai gyakorlathoz biztosította magának a szakszervezetek támogatását. Ezt a politikai gyakorlatot példázza az LO (Landsorganisationen), az egyik legnagyobb szakszervezeti szövetség úgynevezett szolidaritási bérpolitikája, amely ugyan korlátozott mértékű a gazdasági egyenlőtlenség megszüntetésében, de igen fontos szerepet tölt be a svéd szociáldemokrácia reformpolitikájában, a pozitív munkaerőpiaci politika bevezetésében.

A *dán* szociáldemokrata kormány az 1960–1970-es években számos, a dolgozók életkörülményeit javító szociális intézkedést dolgozott ki és hajtott végre. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

1. 30%-kal emelték a betegsegélyező pénztárak állami támogatását;

2. bevezették az özvegyi nyugdíjat;

3. családi tanácsadó szolgálatot hoztak létre;

4. oktatási segélyalapot hoztak létre az iskolaköteles gyermekek részére;

5. felemelték a munkanélküli-pénztárak pénzügyi alapjai állami támogatásának mértékét;

6. a mozgásképtelenek számára rehabilitációs intézményeket állítottak fel, s azokat folyamatosan modernizálják is;

7. állami tartalékalapot teremtettek a bérből és nyugdíjból élők nyugdíjának kiegészítésére.

Külön figyelmet érdemel a svéd ipari demokrácia modellje, az ún. munkás beruházási alapok. Hasonló törekvések jellemzik más szociáldemokrata-szocialista pártokat, így például az 1981-ben hatalomra került görög szocialisták elérték, hogy fokozatosan bevezetésre kerül a nagyvállalatoknál az ellenőrző tanácsok intézménye, amely alapcélkitűzéseit illetően a dolgozói részvétel bővítését irányozza elő a stratégiai döntések meghozatalában. Ténylegesen azonban továbbra is az a helyzet, hogy alapjaiban maradt az eddigi irányítási rendszer. Konkrétabban ugyanis a következőkről van szó: ismeretes, hogy a tőkés nagyvállalatok, így a görög monopóliumok irányítási struktúrájára már hosszú idő óta az a jellemző, hogy a tulajdonjog egyik részjogosítványa, az irányítási funkció jelentős mértékben önállósult. A nagyvállalatok esetében ma már általánosnak tekinthető részvénytársasági irányítási formában az irányítást az igazgatótanács végzi, amelyet forma szerint ugyan a részvényesek közgyűlése választ, ténylegesen azonban a főrészvényesek. A vállalati igazgatótanács Görögországban kétszintű: egyrészt a felügyelőbizottságból, másrészt az igazgatóságból áll.

A felügyelőbizottság felügyeli és ellenőrzi az igazgatóság tevékenységét, s ezen belül két fontosabb feladata van: egyfelől kinevezi az igazgatóságot, másfelől háromhavonként beszámoltatja a vállalat tevékenységéről. A vállalat tényleges vezető szerve az igazgatóság, amely folyamatosan irányítja a vállalatot s dönt valamennyi – kivéve a

vállalat alapításának, megszüntetésének és más vállalattal való fúziójának kérdésében, amely kérdésekben a felügyelőbizottság és az igazgatóság együttes döntése szükséges – stratégiai kérdésben.

A görög szocialisták által bevezetett intézkedések tényleges hatékonyságáról még nincs teljes képünk. Nyilvánvaló azonban, hogy elsősorban a vállalati szinten várhatók bizonyos változások, anélkül, hogy érintenék a tulajdon szféráját.

A modern kapitalizmusban a *politizált gazdaság* a társadalmi és politikai-hatalmi rendszer irányítási központja, ami azt jelenti, hogy a mai tőkés rendszer az államra rója azt a kötelességet és terhet, hogy megteremtse a gazdasági cselekvés keretfeltételeit, ám az állam magát a cselekvést – az állami szektor növekvő súlya és a mind hosszabb távú tervezési programok ellenére – alapvetően a magántermelésnek és -értékesítésnek engedi át. Ebből következően az állammonopolista kapitalizmus nem azt jelenti, hogy az állam a legfőbb tőkés, hanem azt, hogy a rendszer működésének lényegét az állami és magántevékenység közötti oszcilláló mozgás adja, amikor is az állam a legfőbb eszköz a magántőke zavartalan működése biztosításához. A szociáldemokrácia kormányzati tevékenységében tehát nem véletlenül foglal el központi helyet az állami mechanizmus, amely tehát biztosítja a rendszer stabilitását, mint a reformtevékenység alapját.

A pusztán a magántőke, azaz az autonóm és önszabályozó gazdaság illetékességébe helyezett tőkés társadalmi rendszer globális ökonómiai, politikai és ideológiai feszültségeket szül. Mind a kizsákmányolás – a többletmunka meg nem fizetése –, mind a tervszerűtlenség a profit-maximalizáció kritériumának alávetett termelés és értékesítés olyan jellegű termelési és társadalmi, illetve társadalomszervezési előnyben részesítéseket tartalmaz, amelyek társadalmilag jóváhagyottak sohasem voltak s amelyek következményei a tőkés rendszer egészét összeroppantással fenyegeti. *A magántőke működése által előidézett feszült-*

ségeket és ellentmondásokat a szociáldemokrácia „demokratikus szocialista" állama a gyakorlatban a megelőző beavatkozás útján kísérli meg hatálytalanítani. Az állam szembefordul a magántőke automatikus és anarchisztikus működésmódjának romboló jellegű következményeivel és azokat preventíve elhárítani vagy tompítani igyekszik. Ezen túlmenően növekvő mértékben tehermentesíti, sőt irányítja-manipulálja a magántőkét. Mindez azzal jár, hogy a gazdasági összrendszer működési irányát nem pusztán a csere – a profit-maximalizálás – szabja meg, hanem bizonyos össztársadalmi szükségletekből kijelölt használati értékek figyelembevétele is, amelyek mellőzése a rendszert válságos helyzetbe hozná. A magántőke tehermentesítésének realizálása, továbbá diszfunkcionális hatásainak tompítása azzal pár, hogy a termelési ágazatok életre hívását, átrendezését, a szektorok és régiók rangsorolását, a munkaerő ágazatok és régiók alá történő besorolását, végül a megtermelt javak/szolgáltatások és a társadalmi kereslet összekapcsolását bizonyos pontokon kivonják a magántőke hatásköréből (pl. államosítások elsősorban nem profitábilis iparágakban), illetve függővé teszik olyan jellegű politikai döntésektől, amelyeket nem, illetve nem csak a piaci nyereség maximalizálásának szempontjai határoznak meg. A monopolkapitalizmus keretei között kormányon lévő szociáldemokrácia által kiépített állami mechanizmus működése ezért leírható mint preventív crisis management: elsődleges funkciója az ökonómiai szempontból válságba került gazdasági rendszer és magának a gazdasági válságnak stabilizálása és megelőző elhárítása, funkciója továbbá belpolitikai szempontból a társadalmi rendszert fenyegető konfliktusok elhárítása. Előbbit a magántőke ösztönzése, utóbbit a magántőke működését kiegészítő és kompenzáló, lojalitásbiztosító célzatú társadalmi és szociálpolitikai juttatások oldják meg. Ebben a helyzetben a tőkés társadalmi rendszer fenntartásának és önmagához való folyamatos hozzáigazodásának oly módjáról van szó, amely a

hagyományos működési elvek nagy részének megváltoztatását igényli.

A szociáldemokrácia világosan felismerte, hogy az állam beavatkozási mozgástere a magántőke mindenkori termelési és értékesítési prioritásaiban rejlik. Ez különösen jól tükröződik a politikai döntési tevékenységben kialakuló preferenciák – rangsorok – rendszerében. Az államnak ösztönöznie kell a magántőkét, valamint ezzel együtthatásban vagy emellett figyelmet kell fordítania a magántőkétől diszkriminált életterületekre és szükségletekre is. Utóbbi azonban csak akkor következik be, amikor az illető életterület a társadalmi rendszer stabilitását valóságosan fenyegető konfliktusok előhívására képes. A szociáldemokrácia kormányzási-politikai döntési tevékenységében kirajzolódó rangsorok élére mindenekelőtt olyan magántőke-érdekeltségek kerülnek be, amelyek folyamatos és megkülönböztetett támogatása elengedhetetlen a rendszer stabilitásához, pl. a hadiipar, a közlekedés, az energiahordozók és a környezetvédelmet elősegítő ágazatok. A preferenciasor következő – másodlagos, ám még mindig kiemelt fontosságú – helyére kerülnek be a konfliktussal fenyegető, tömeges elégedetlenséget okozó szükségletek. Így pl. a bérből és fizetésből élők szociális követelései, amelyek ráadásul a szociáldemokrácia hagyományos támogatási területeihez tartoznak. Végül mindazok az életterületek, amelyek állami támogatás nélkül képtelenek ugyan fennmaradni, ám nem rendelkeznek a kollektív elégedetlenség kifejezésének hatékony eszközeivel, s elmulasztásuk a rendszer stabilitását nem fenyegeti, a preferenciasor végén foglalnak helyet vagy egyszerűen kimaradnak abból.

A szociáldemokrácia államának gazdasági intervencióját nyomon követi a társadalom átpolitizálásának folyamata. Miközben az állam a társadalmi élet majd valamennyi szervezett területére kiterjeszti a maga befolyását, átveszi és ellátja az állampolgárokról való gyakorlati-köznapi gondoskodás teendőit, lejátszódik a demokrácia, a hatékony állampolgári véleménynyilvánítás és érdekközvetítés struk-

túraváltoztatása is. A polgári alkotmányban foglalt normák és a tényleges alkotmányos valóság között a viszony feszültséggel telítődik. Az érvényben levő alkotmány és alkotmányos jog, valamint az ezen alapuló intézmények az iparosítás korai fázisának felelnek meg, amihez képest jelentősen megváltozott az alkotmányos valóság. Utóbbi nemcsak olyan jelenségekben fejeződik ki, mint a parlament összetételének, munkastílusának és jogainak megváltozása. Nem pusztán abban, hogy rendkívüli mértékben megnövekszik a végrehajtó apparátus befolyása. Mindehhez még olyan folyamatok járulnak hozzá, mint az államon kívüli gazdasági és politikai eszközöknek és érdekeknek befolyásos pártokban és szövetségekben való koncentrációja, valamint azok a társadalomlélektanilag értelmezhető állampolgári indíték-elmozdulások, amelyek a hírközlés csatornáinak technicizálása és manipulálása eredményeként állnak elő. A kifejtettek alapján az érdekképviseleti szervekben koncentrálódó politikai akarat-kialakítás folyamata – ami az iparosítás korábbi fázisában a magánjellegű óhajoknak politikailag hatékony intézményekben végbemenő összpontosulását jelentette – most már éppen nem eszerint az egyszerű demokratikus modell szerint megy végbe. A magánjellegű óhajokat és szükségleteket közvetítésük során alaposan átfogalmazzák, sőt megfogalmazzák az említett szervezetek, ezek politikailag aktív kisebbségei, valamint a szociáldemokrácia állami kormányzatának szakelemei. Ezért mindaz, amit formális-demokratikus berendezkedésnek, a nép döntéshozó fórumának lehetne nevezni, rendkívül leegyszerűsített és egyértelmű alternatív politikai kérdésekre ad választ, az igazi döntések a bürokrácia és a technokrácia kezében vannak. *Ahhoz tehát hogy a magas szervezettségű állammonopol-kapitalista államok polgári demokráciája működőképes maradjon, éppen egy sor „szűrő" kifejlesztésére volt szükség a szociáldemokrácia kormányzati, gyakorlati-politikai tevékenysége révén, amelyek a „lentről jövő" politikai óhajokat a „fentről kiinduló" célkitűzésektől áthatva és megha-*

tározva tömörítik politikai akarat-kifejeződésekké. Másképpen fogalmazva a politikai kisebbségek, illetve az ún. nyitott elitek olyan konkurenciájáról van szó, s egyben kombinációjáról, ami kétségkívül alternatív vezetési és irányítási eljárásokban ölt testet, és mindezt a „nép megbízásából" és „ellenőrzése" alatt teszi. Eközben azonban a magasan fejlett monopolkapitalista államokban a társadalmi rendszer egyensúlyproblémáinak csak töredékét engedik be a nyilvános akaratképzési folyamatok színterébe. Az összpolitika ellenőrzési lehetőségei – a „nép", a párt- és szövetkezeti tagság és a közvélemény felől – rendkívül korlátozottak. Másrészt azok a szűrőszervezetek, amelyek feladata a társadalmilag kinyilvánított szükségletek és óhajok átfogalmazása, maguk is ki vannak téve az oligarchizálódás veszélyének: vezetésükben kisebb csoportok kapcsolódnak össze és megvan a tendencia a döntések komplexitására, illetve monopolizálására, miközben ebből a szervezethez tartozók nagyrészt ki vannak zárva. Tény: minél erőteljesebb a politikai intézmények vezetésében a specializált szakértelem jelenléte és minél inkább súlyt kapnak a társadalompolitikai tervezésben, annál erőteljesebb az ellentmondás a politikai akaratkialakítás ezen formái és olyan demokratikus követelmények között, mint az állampolgári részvétel a politikai folyamatban, a társadalom és részterületeinek s egészének kormányzásában.

A *szociáldemokrácia kormányzati tevékenysége során* egyre nagyobb szerepet kapnak az *érdekképviseleti szervek,* ami azzal magyarázható, hogy az 1929–1933-as nagy gazdasági válság, a fasizmus s általában a diktatúrák tapasztalatai, a második világháború utáni világhatalmi erőviszonyok mind-mind új helyzetet teremtettek Európa nyugati politikai struktúrái számára. A gazdasági válságok leküzdésére alkalmazott sikeres keynesi gazdaságpolitika erőteljes állami beavatkozást jelentett, amit csak fokozott az uralomra jutott fasiszta államokban a totális állam kiépítése felé ható intézkedések maradandó hatása a világháború hatása mellett is. (Pl. Olaszországban az állami

szektor óriási mértékű kiterjedése nagyrészt még erre vezethető vissza.) Nem maradtak hatás nélkül a nyugati társadalmak politikai tudatára a pártpolitikusok radikális elképzelései sem. Hosszabb távon azonban a radikális pártok számára nem volt kedvező a politikai talaj s az 1950-es években fokozatosan el is tűntek, de a továbbélő pártok, így a szocialista-szociáldemokrata pártok is mindjobban integrálódtak a parlamentarizmus keretei közé.

Ezek a fejlődési tendenciák rövid idő alatt hatalmi súlypont-eltolódásokat hoztak létre a politikai pártok és az érdekképviseleti szervek kapcsolatrendszerében, illetve ennek következtében az állam, a pártok és az érdekképviseleti szervek közvetítési mechanizmusa is átalakult.

Az ideológiai platformok kilúgozódásának és a politikai pártok programjai közeledésének függvényében folyamatosan szűkülni kezdett – már az 1950-es évek elejétől – azoknak a kérdéseknek a köre, amelyek a társadalom partikularitásából kiindulva a politikai pártok közvetítésével kapcsolódtak be az állami döntési folyamatba.

A parlamentarizmus „végre megtalált formájával" szembeni alternatívákról való lemondással a pártok szintjén egyre ritkábban tudnak valamilyen többletet hozzáadni az érdekegyesületek kidolgozott alternatíváihoz, és ez két irányból is lehetővé teszi a szociáldemokrácia állama, illetve az érdekegyesületek összekapcsolódását. A kérdések depolitizálódásával csökken a mindenkori kormánypárt egész állami szervezetet részletekig ellenőrző tevékenysége, és a korlátok eltűntével egyre sűrűbben kerülnek meg a minisztériumok és más főhatóságok egy-egy döntés meghozatala előtt a döntés által érintett rétegek érdekképviseleti szerveit.

Ugyanígy az érdekegyesületek számára is mind formálisabbá válik a követelések pártokon keresztüli továbbítása, mindinkább függetlenednek egy-egy párttól, és közvetlenül lépnek fel az állami döntéshozók előtt. Jól példázza ezt a szakszervezetek második világháború utáni fejlődése Nyugat-Európában, amelyek valóságos kormányzati tényc-

zővé váltak a szociáldemokrata kormányokkal kiépített partneri kapcsolat révén. De érvényes ez a tőkés érdekegyesületekre is, amelyek kibékültek a korábban ellenségnek tekintett szocialista-szociáldemokrata pártokkal, s mely utóbbiak megfelelő rangsorolás alapján érvényre juttatják ezek politizálódott érdekeit.

Egyáltalán a szocialista-szociáldemokrata pártok „néppárttá" válásuk során lemondanak azoknak a partikulárisabb követeléseknek programbavételéről, amelyek tömegbázisuk (végül is potenciálisan az egész társadalom) egyes részeit szembeállíthatják. Másik oldalról azonban lemondanak a fennálló alapintézmények megkérdőjelezéséről is, így egyre inkább elvékonyodik a pártok akaratképzésének szintje.

Ehhez persze azt is hozzá kell tenni, hogy mindez az utóbbi harminc esztendő tőkés gazdaságainak prosperitása mellett történt, és a tartósnak ígérkező jövőbeli gazdasági problémák miatt koránsem biztos a pártok kiiktatódásának folytatódása. Ha egy probléma nem mozgatja meg mélyen a közvéleményt – s az esetek zömében ez a helyzet –, az állam döntési mechanizmusának az érdekképviseleti szervek közvetítik a társadalom partikuláris érdekeit és kötik meg a kompromisszumokat a pártok erősebb beleszólása nélkül. Ám minden olyan esetben, amikor a felmerült kérdés mozgósítja, szembeállítja a közvéleményt, megszűnik az érdekegyesületek békés kompromisszumkötése a nyilvánosság háta mögött, és az alternatívák közelítése a pártok hatáskörébe kerül.

A párton belüli akaratképzés vitán és kompromisszumon alapuló mechanizmusa nem a nyilvánosság előtt alakul ki. Egy-egy érdekegyesületi csúcsszerv hierarchizált szervezetén belül hozza létre az elsődleges érdekkompromisszumokat, majd az azonos párthoz tartozó vagy még pontosabban ahhoz közel álló egyesületek csapnak össze egy-egy döntés alternatívái fölött, végül az engedelmessé vált párt – a beépített egyesületi képviselőkön keresztül – pártakaratta emeli a kialkudott kompromisszumokat. A nyilvánosság

csak morzsákban értesül a háttérben folyamatosan lezajló kompromisszumokról. A szocialista-szociáldemokrata pártok elsődlegesen a szakszervezetekkel alakítottak ki ilyen jellegű mechanizmust.

Visszatérve e mechanizmushoz, ha ezen az úton halad a partikuláris érdekek állami döntésekbe való közvetítése, akkor a végső pontot a parlamenti bizottságok jelentik, a nyilvánosság előtti parlamenti ülések vitái legfeljebb már csak lefutott csaták utórezgéseit jelentik.

A szociáldemokrácia kormányozta országokban – de kisebb mértékben más nyugat-európai államokban is – a megerősödött érdekegyesületek állami döntésekbe kapcsolódásának csak egyik csatornája a parlament s nem is a legfontosabb. Sokkal jelentősebbek a közigazgatási apparátussal összekapcsolásukat megvalósító formák. Az összekapcsolódást elősegítő, az érdekegyesületek már a közigazgatási szervek struktúrájának kialakítását is igyekeznek befolyásolni. Egy-egy jelentősebb érdekegyesület fő ambíciója, hogy külön minisztériumot létesítsenek az általa képviselt ágazat állami irányítására, ha pedig ez nem sikerül, akkor legalább egy osztályt vagy alosztályt különítsenek el a hatáskörrel rendelkező minisztériumban az ágazat számára, de a kisebbek egy, e célra beállított referenssel is beérik.

A befolyásolásnak az előbbi, informális útjai mellett a szociáldemokrácia kormányzása során kialakult az adminisztráció és az érdekegyesületek összekapcsolódásának egy legális formája is: a minisztériumok mellett működő bizottságok („Beirat", „Komission" stb.) rendszere. Egy-egy bizottságban az adott ágazat jelentősebb érdekegyesületei és az érintett minisztériumok képviselői vesznek részt. Tulajdonképpen „quasi parlamentek" ezek, amelyek a törvény-előkészítés és más állami döntések előkészítésében formalizáltan kanalizálják a társadalom eltérő érdekeit. Ezt a jelleget kitűnően példázza az NSZK-ban az SPD kormányzása idején – az 1970-es évek elejétől – létrehozott ún. Konzentrierte Action, amely a szövetségi gazda-

sági minisztérium mellett működik. Rendszeres időközökben összeülő testületről van szó, amelyben minden jelentős érdekegyesület képviselteti magát. A kormány fontosabb döntéseit már a tervezés időszakában megvitatják. Így a kormány előre tud számolni döntései várható reakcióira, illetve az érdekegyesületek megismerik egymás alternatíváit, és lehetőség szerint kompromisszumokat tudnak kötni.

Ahhoz, hogy az óriásivá növekedett állami tevékenység tényleg a kívánt hatásokat érje el, a döntéseivel érintett szférák nagyon mély és részletes átlátását előfeltételezi. Az egyik válasz erre az államapparátus utóbbi évtizedekben végbement ugrásszerű növekedése, ám az ezt kiegészítő tendencia az érdekegyesületek apparátusainak hasonló mértékű növekedése és a már említett formában való bekapcsolódásuk az állami döntési folyamatok előkészítési szakaszaiba. Elvileg elképzelhető lenne ugyan az állami apparátus további kiegészítése és a hatósági adatszolgáltatási kötelezettség előírásainak még szélesebb körű garantálása, a konfliktusok felszínre hozására épülő szociáldemokrata állam számára azonban már döntései meghozatala előtt ismertté teszi az utána kialakuló társadalmi reagálásokat. Feltéve természetesen azt, hogy az érdekek politikai intézményesedése ténylegesen uralja a társadalmi mozgásokat. Vagyis az az érdekcsoport, amelyik nem tudja magát érvényesíteni az „előzetes számbavételnél", utólag sem képes hatékonyan ellenállni az állami döntéseknek.

Összegezve tehát: elsődlegesen a mai szociáldemokraták által kormányzott államokban, de másodlagosan más fejlett nyugat-európai államokban is, a politikai döntési mechanizmus az érdekegyesületi rendszer kiépítésével racionalizálja az érdekmozgásokat, és a várható társadalmi reagálásokat információként veszi számba döntései kialakításánál. Ennek előnye, hogy közvetlenül képes értesülni a társadalmi feszültségekről, ugyanakkor hátránya a közigazgatás túlpolitizálása.

Az állami döntési folyamatokban ezáltal, átstrukturáló-

dása következtében, sajátos konfliktuspotenciál teremtődik meg a nagyobb apparátussal rendelkező egyesületek, érdekegyesületek számára. Egy mégoly biztos parlamenti többséggel rendelkező kormány is meggondolja törvényjavaslatainak beterjesztését, ha az előzetes érdekegyesületi egyeztetésnél az érintett ágazatok csúcsegyesületei elutasítják a tervezetet (pl. a nyugatnémet egészségügyi politika átfogó reformja az orvosegyesületek ellenállásán hiúsul meg már évek óta).[3]

A törvényelőkészítés parlament előtti szakaszában szintén kialakultak szelektálási mechanizmusok, amelyek révén meghatározott érdekegyesületi kör privilegizált szerepet játszhat a törvények formálásában. Az NSZK-ban a szövetségi minisztériumok általános ügyrendje biztosítja a véleményezési jogot a legfontosabb érdekegyesületek számára. Ausztriában és Svédországban alkotmányjogilag formalizált külön eljárás jött létre a legfontosabb érdekegyesületek törvényelőkészítésbe való bekapcsolására. A svéd szociáldemokrácia több évtizedes kormányzati tevékenysége során kikristályosodott az ún. remiss-eljárás, amelyben az érdekegyesületek társadalmi és politikai súlyuknak megfelelően szelektálják a politikai döntési alternatívákat. Konkrétabban arról van szó, hogy egy-egy törvénytervezet előzetes véleményezésébe több száz érdekegyesületet vonnak be, de egyre inkább csökken azoknak a száma, amelyeket több törvénytervezet előzetes véleményezésébe is bevonnak, s tulajdonképpen 30–35 olyan érdekegyesület található, amelyeket minden törvénytervezet előzetes megtárgyalásába bevonnak. Nyilvánvalóan ezeken a tárgyalásokon részt vesznek a kormány megfelelő szintű szerveinek képviselői is, s az itt – sokszor csak éles viták után – elfogadott tervezeteket terjesztik aztán elfogadás végett a törvényhozás elé. Gyakorlatilag ugyanez a mechanizmus található más szociáldemokrata kormányzású államban is.

Mindezek alapján jól látható, hogy a *központi és helyi törvényhozás szerepe a politikai akaratkialakítás folyamatában jórészt ideologikus posztulátum,* a törvénykezdemé-

nyezések és az alapvető politikai döntések jórészt átkerültek a végrehajtó hatalom, annak hatalmas bürokratikus információs és ellenőrzési apparátusának és az egymással konkuráló érdekegyesületek konfliktust megelőzni igyekvő politikai mechanizmusának hatáskörébe. Az adminisztráció megbízhatóbban képes dönteni, mert több ismerettel, az együttműködés jobb lehetőségeivel rendelkezik. Ráadásul működésük súrlódásmentesebb, hiszen döntési folyamataik nem nyilvánosak és így megszabadultak a legitimáció szükségességének nyomásától. Ebből az is következik, hogy a parlament tevékenységének utólagos jellege van, ami természetesen korántsem feszültségmentes. Egyfelől ugyanis állandóan létre kell hozni és fenn kell tartani azt a fikciót, hogy a parlamentben nyilvánosan és tagoltan történik a politikai akarat kialakítása: vagyis az uralmi technokratikus szervek döntéseit mint a parlamentáris szervek nyilvános vitájának eredményeit kell beállítani és magyarázni, miután csak ez biztosítja a tömegtámogatást. Ezért fogalmazza meg a szociáldemokrácia a *demokrácia*, mint alapvető politikai intézmény társadalmi fontosságát. A Svéd Szociáldemokrata Munkáspárt hatályos programja például többek között azt hangsúlyozza, hogy a szociáldemokrata párt célkitűzései arra irányulnak, hogy a demokrácia eredményei nyomják rá bélyegüket az egész társadalmi rendre és a társadalom tagjainak kölcsönös kapcsolataira oly módon, hogy az osztályokra épülő társadalmi rendet a szabadságon és egyenlőségen alapuló, partnerviszonyra épülő népközösség váltsa fel. A társadalom szocialista szemlélete fejezi ki azt a szándékot, hogy a szabadság, az egyenlőség, a demokrácia és a szolidaritás eszméit megvalósítsák. A demokrácia legfőbb letéteményese a parlament, amely az alkotmányos biztosítékok következtében az a demokratikus fórum, ahol a társadalom valamennyi ereje képviselői révén részt vehet a társadalom irányításában. A demokrácia tartalmát a politikai pluralitás és az alapvető politikai jogok és szabadságok garantálásának alkotmányos rendje adja. A demokráciához való hűség, a törvényes

rend tisztelete, a tartózkodás az erőszak politikai fegyverként való alkalmazásától, továbbá az a követelés, hogy a politikát széles körű viták alapján határozzák meg; minderről az emberek Svédországban tapasztalatból tudják, hogy a biztonságukat szolgálja. Tudják, hogy ezekben az esetekben, a társadalom számára döntő kérdésekben rábízhatják magukat a szociáldemokráciára.

Másfelől viszont állandóan védelmezni kell a végrehajtás önállósult tevékenységét a nyilvánosan kifejezett igényekkel és szükségletekkel szemben, hiszen az érdekképviseleti szervek végső soron továbbra is látens konfliktusforrások.

Egyértelműen le kell azonban azt is szögezni, hogy a szociáldemokrata kormányzású államok politikai rendszere integrációs célzattal szolgálja a tőkeblokkok érdekeit, ezért nem lehet egyik vagy másik tőkeblokk eszközeként felfogni azt. Tény ugyanakkor az is, hogy a gazdasági és politikai erőviszonyoknak megfelelően valamelyik tőkés blokknak a támogatása mindig előtérben áll, mégpedig azé, amelyik az összrendszer integrációja szempontjából éppen nélkülözhetetlennek tűnik.

Kétségtelen, hogy a szociáldemokrácia gyakorlati tevékenysége során kiemelkedő szerepet betöltő állam a válságokat ugyan nem háríthatja el, de mérsékelheti és mérsékli is, és ezzel a társadalmi konszenzus állapotához valószínűleg hozzá is járul tevékenységével. De nemcsak a belső – a gazdasági fejlettség rendkívül magas fokában, az állami beavatkozás hatékonyságában és a politikai rendszer ezen alapuló hegemonisztikus jellegében keresendő – okait kell látnunk ennek a konszenzusnak, hanem külső feltételeit és okait is. A centrum–periféria viszonyról van szó. A centrum (a fejlett nyugati-európai államok) a perifériákról (a világ fejletlenebb államai), a köztük fennálló aszimmetrikus gazdasági függés következtében olyan plusz erőforrásokhoz jut, amelyeket belső társadalmi ellentmondásainak közömbösítésére használ fel. Különösen, ha a reformképes szociáldemokrácia rendelkezik a pótlólagos erőforrásokkal. A jelenlegi világ világpiaca tőkés dominanciájú világpiac,

ahol az egyenértékű csere mértékviszonyait a legfejlettebb országok, a centrum országai alakítják. Az egyenértékű cserében is benne van a nem egyenértékűség számos eleme, így pl. a terms of trade nemcsak alakul, hanem alakítják, de különböző esélyekkel, s ezért az hosszú távon a legfejlettebb országok és integrációjuk befolyását mutatja. És a centrum–periféria viszonyban léteznek – periférián továbbra is a fejletlenebb országok értendők – nem egyenértékűségen nyugvó gazdasági kapcsolatok, a neokolonializmus politikai és katonai függőségei.

A helyzet gyökeresen más, mint a két világháború közötti kapitalizmus idején, mert tudatosabb, jobban megszervezett módszerekkel folyik a belső ellentétek ellenére a nyugati, nyugat-európai államok védelme, a centrum védelme a perifériával szemben. Ezt a helyzetet sem a konzervatív politikai pártok, politikai erőcsoportok, sem a szociáldemokrácia, mint a politikai irányításra leginkább életképes, egymással versengő két irányzat egyike sem kérdőjelezi meg, s noha nem azonos eszközökkel és elképzelésekkel, de egyaránt aktívan részt vállalnak fenntartásában. A szociáldemokrácia egy részének kapcsolódása az atlantizmushoz, a kapitalizmus–szocializmus alternatíváinak a demokrácia–diktatúra alternatívájával való felváltása a mai világban, szemben a két világháború közötti állásponttal, elsődlegesen ennek a globális és regionális helyzetnek a fenntartását fejezi ki. A demokrácia–diktatúra nézőpontja egyaránt alkalmas a kommunizmus elleni harcra, és a tradicionális, modernizálásra képtelen diktatúrák elleni haladó harc folytatására a fejlődő világban.

Ezért a mai szociáldemokrata pártok megítélésében nem célszerű megtenni uralkodó nézőpontnak a marxizmushoz való hűtlenség, illetőleg hűség számonkérését.

A centrum országainak szociáldemokráciája eredményei következtében széles tömegbázisra támaszkodhatott a második világháborút követően. Az elemzett belső és külső okok következtében a munkásosztály egy politikailag aktív részét be tudja vonni reformjaiért való harcába s ezen ke-

resztül szigeteli el annak forradalmi elemeit (ezért részleges és másodlagos jelentőségű az imperializmus lényegét támadó baloldali szocialisták-szociáldemokraták száma: pl. a nyugatnémet ifjúszocialisták vagy a francia CERES-csoport ilyen). A tőkés stabilitás megingásának idején a szociáldemokrata hegemóniájú konszenzus kötőereje úgy tűnik meggyengül s a burzsoázia más irányzatai átvehetik, sőt át is vették (NSZK, Anglia) a főhatalom funkcióját. Ennek a bipolaritásos mozgásnak a segítségével a centrum országaiban keletkező társadalmi és politikai feszültségeket – az időnként fel-felerősödő gazdasági és szociális sztrájkmozgalmak ellenére – mindaddig képesek levezetni ezen országok, ameddig a világban elfoglalt pozícióik és belső erőforrásaik együttese tendenciaértelemben növekedni képes. Ha és amennyiben tartósan megszűnne ez a növekedés, úgy a bérből és fizetésből élők potenciális forradalmi erői aktivizálódnának, a jelenleginél lényegesen erőteljesebb hatású alternatíváját fogalmazhatnák meg egy nyugat-európai posztkapitalista társadalomnak. A centrum stabilizációja ma is meglevő alapellentmondás – a bérből és fizetésből élők és a vállalkozók közötti ellentmondás következtében – közel sem örök, s a bérből és fizetésből élők általános érdeke a kapitalista reprodukcióban keletkező elidegenedett szükségletek dimenziójának meghaladása – ami közel sem azonos az életszínvonal milyenségének közvetlen érdekérintettségével – markáns politikai irányzatként, a rendszer egészét támadva keletkezhet, fogalmazódhat meg újra a korunkat jellemző feltételrendszer gyökeres megváltozása esetén.

A szociáldemokrácia is kezdi felismerni, hogy a jóléti állam válságban van, ezért egyrészt síkraszáll az eddigi eredmények biztosításáért és továbbfejlesztéséért – ez tükröződik a társadalmi és gazdasági demokrácia (az üdüléshez, a lakáshoz, az öregségi nyugdíjhoz, a művelődéshez való jog stb. garantálásának követelése) melletti állásfoglalásában, amit a szolidaritás, a testvériség és az együttműködés révén kíván megvalósítani.

Másfelől azonban a válság hatására megpróbál új utakat keresni s ez különösen a következőkben nyilvánul meg. A jólét fogalmának tartalmát már nem szűkítik le – mint korábban – a gazdasági kérdésekre, a jólétet már nem csupán az egyéni fogyasztás növelésének következményeként értelmezik, hanem előtérbe állítják a társadalmi fogyasztást, továbbá azt is, hogy meg kell változtatni a fogyasztás formáinak rangsorát, egyenlő feltételeket kell teremteni egyes más, olyan értékek megszervezéséhez, amelyek az életkörülményeket meghatározzák. „A szociáldemokrácia nem fogadhat el olyan jövedelem- és gazdasági különbségeket, amelyek gazdasági privilégiumokból és politikai hatalmi pozíciókból erednek”[4] – állapítja meg a Svéd Szociáldemokrata Munkáspárt hatályos programja.

Jegyzetek

[1] Ez a tanulmány szerves részét képezi a Társadalomtudományi Intézetben folyó szociáldemokrata-kutatásnak s összegzését próbálja adni az eddigi kutatási eredményeknek.

[2] Az SPD bad godesbergi programja. In: Programme der Deutschen Sozialdemokratie. Verlag J. H. W. Dietz Nacht. GmbH, Hannover 1963. 190–191. old. A program alapelveit az 1983-ban felállított „Alapértékek Bizottsága", amelynek feladata egy új elvi program kidolgozása, is megerősítette. (Godesberg ma. Az Alapértékek Bizottsága beszámolója a godesbergi elvi programról. Ford. TTI Kézirat. 1984. 3. old.)

[3] *Jürgen Weber*: Die Interessengruppen im politischen System der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1977. 182. old.; C. *Butterwegge:* Marxizmus, SPD, Staat. V. Marxistische Blätter, Frankfurt/M. 1931. 110–115. old.

[4] New Draft Programme. Socialdemokraterna. Stockholm 1975. 20–24. old.)

MIKECZ TAMÁS

A szociáldemokrácia kultúrafelfogásának néhány vonatkozása

Tanulmányunk célja, hogy kimutassa a szociáldemokrata elmélet és ideológia egészén belül a kultúráról, a kulturális tevékenységről és a kultúrának a társadalmi össztevékenységben elfoglalt helyéről és funkcióiról, a kultúra és a politikai tevékenység kapcsolatáról vallott nézeteit, felvázolja azokat az eszmetörténeti hatásokat, amelyek valamilyen formában integrálódtak a szociáldemokrata mozgalom kultúraértelmezésében, valamint azt, hogy ezek az elméleti források és előzmények hogyan válhattak és válhattak-e egyáltalán egy általános, koherens kultúrafelfogássá. Igyekszünk rámutatni arra, hogy az európai munkásmozgalom kettészakadásában jelen voltak azok a kultúra értelmezésére vonatkozó különbségek, amelyek a későbbiekben a már elkülönült mozgalom gyakorlatában konkrétan realizálódtak. A II. Internacionáléban kitapinthatók azok az elméleti megfogalmazások, amelyek előrevetítik a kultúrafogalom egymástól eltérő, sőt kizáró értelmezését.

Korunk szociáldemokráciájában tovább élnek azok az elméletek, amelyek a századforduló időszakában alakultak ki. Ezek természetszerűleg kiegészülnek olyan elméletekkel, amelyeket a ma társadalmi mozgásai hívtak életre. Ezen belül is jelentős helyet foglal el a szociáldemokrácia *életminőség* felfogása. Különböző szociáldemokrata pártprogramokban, de különösen az SPD esetén az életminőség kérdése rendkívül nagy hangsúlyt kapott és kap jelenleg is. Maga a fogalom, amely társadalmi strukturális változá-

sok eredményeként létrejövő problémákat ír le, nem önmagában a szociáldemokrata mozgalom elméleti reflexiójában, hanem azon kívül jött létre. A mozgalom és annak a hatalomban integrálódó része alkalmasnak találta az életminőség kategóriáját társadalmi és szociálpolitikai elképzeléseinek realizálására. Ha ideológiakritikai vonatkozásban vizsgáljuk a kérdést, óhatatlanul belecsöppenünk a frankfurti iskola hagyományain létrejövő kapitalizmuskritikába, különösen az 1960-as években felerősödő újbaloldali ideológiákba. Az életminőség programjával ugyanis a szociáldemokrácia olyan társadalmi bajok orvoslására vállalkozott, amelyekre sok esetben az újbaloldal hívta fel a figyelmet. Az életminőség fogalma szervesen összefügg a munka humanizálásával, a participációval, a képzés és átképzés, valamint a szabadidős tevékenység egészének problematikájával, így egymástól lényegesen eltérő területek elemzését igényli. A munka humanizálása magába foglalja az eldologiasodás, az elidegenedés elvont kérdéseit; a participáció a politikai és a hatalmi struktúrában való döntés, végső fokon a demokrácia működését; a képzés és átképzés az oktatáspolitikát és a foglalkoztatottságot; a szabadidő-tevékenység pedig az emberi önmegvalósítás lehetőségeit.

Tanulmányunk a Társadalomtudományi Intézetben folyó kutatómunka eredménye. A szociáldemokrácia mai kérdéseivel foglalkozó kutatócsoporton belül teamünk elsősorban a szociáldemokrácia kultúrafelfogásának egyes kérdéseivel foglalkozott. Témacsoportunkban több előtanulmány készült, amelyeknek vitájában formálódott, alakult ki koncepciónk. Köszönettel tartozunk az egyes esettanulmányok készítőinek: Rezső Margitnak, Horváth Györgynek, Zsadon Évának és Molnár Lászlónak. A vitákban megfogalmazott értékes megjegyzésciért Bíró Veránák, a kutatócsoport munkatársainak és segítő, bíráló megjegyzéseikért intézeti kollégáinknak.

A szociáldemokrácia és a kanti elmélet viszonya

Ha a mai szociáldemokrácia ideológiáját s ezen belül kultúrafelfogását akarjuk értelmezni, feltétlenül szükségesnek látszik feltárni azokat a forrásokat, amelyekből mai pluralista, pragmatikus rendszere táplálkozik; kimutatni eszmerendszerének genezisét, s tetten érni bizonyos koherens elméleteket, amelyek már a XIX. század végén befolyásolták a szociáldemokrata ideológia formálódását. A korabeli szakirodalomból kitetszik, hogy a marxi örökség továbbélése mellett a II. Internacionálé elméleti tevékenységében rendkívül erős affinitás mutatkozott a Kanthoz való viszony újraértékelésére, helyesebben a munkásmozgalom felfedezte a maga számára Kantot. A kialakuló újkantiánus iskolák elméleti műhelyei és a szociáldemokrata mozgalom elméleti tevékenysége között szoros szellemi kapcsolat alakult ki. A kérdés számunkra úgy vetődik fel, hogy milyen – a mozgalom belső praxisából és a praxisra reflektáló elméleti tudatból – létrejövő okok idézték elő a Kanthoz való fordulást, egy elméletileg meghaladott teóriához való visszanyúlást. Számos szerző a visszanyúlás okát azzal magyarázza, hogy a mozgalom revizionista szárnyának óhatatlanul szüksége volt olyan eszmei tartalékokra és forrásokra, amelyek elméletileg indokolták revizionista társadalomfelfogásukat.[1] Úgy tűnik azonban, hogy a Kanthoz való visszanyúlás kérdésében a probléma korántsem ilyen egyrű. Sokkal inkább arról van szó, hogy a XIX. század végén a nyugat-európai társadalmakban, annak belső struktúrájában, a mozgalomnak és a munkásosztálynak e struktúrán belül elfoglalt helyében olyan változások mentek végbe, amelyek a mozgalom új elméleti önreflexióit hívták életre s ennek az elméleti önvizsgálódásnak egyik lehetséges következménye volt vagy lehetett Kant újrafelfedezése elméletileg és összekapcsolódása a mozgalom ideológiájával. A Kanthoz való fordulás kérdésében az tűnik relevánsnak, hogy egy mozgalom – meghatározott tör-

ténelmi útválasztókon – miért és hogyan integrál bizonyos elméleteket és ezeknek integrálása a későbbiekben menynyire sikeres mozgalmi praxisa számára.

Bernstein, akinek elméleti tevékenységében jelentős helyet foglal el a Kanthoz való viszony megfogalmazása, a következőket írja a „Szocializmus előfeltételei"-ben: „A modern szocialista mozgalomban két nagy áramlat különböztethető meg, amelyek különböző időkben, eltérő köntösben és gyakran egymással ellentétesen lépnek fel. Az egyik a szocialista gondolkodók által kidolgozott reformjavaslatokhoz kapcsolódik, s lényegében az építésre irányul, a másikat a forradalmi népi felkelések sugalmazzák, s lényegében a rombolásra irányul. Az időviszonyokon alapuló lehetőségek szerint az egyik utópikus, szektás, békés-evolucionalista, a másik összeesküvő, demagóg és terrorista . . . A marxi elmélet igyekezett mindkét áramlat magvát összefogni . . . A marxizmus csak az egyik oldalon – a módszer tekintetében – győzte le a blanquizmust. Ami azonban a másikat, a modern társadalom szocialista átalakulásához szükséges forradalmi erőszak teremtő erejének túlbecsülését illeti, a marxizmus sohasem szabadult meg a blanquista felfogástól."[2] Bernsteinnek a marxizmus blanquista vádjából logikusan következett a marxizmus és a hegeli dialektika belső egységének kritikája. A hegeliánus módszer csapdáiról a következőket írja: „Tételei bizonyos körülmények között nagyon jól szolgálhatnak reális tárgyak kapcsolatainak és fejlődéseinek szemléltetésére. Nagyon hasznosak lehettek tudományos problémák megfogalmazásánál és lökést adhattak fontos felfedezésekhez. De amit a tételek alapján a fejlődésnek deduktíve elébe vágnak, máris beáll az önkényes konstrukció veszélye. Ez a veszély annál nagyobbá válik, minél összetettebb a tárgy, melynek fejlődéséről van szó."[3]

A bernsteini vonal számára világossá vált, hogy az általa regisztrált társadalomfejlődési trendekre, a hegeli dialektikára épülő marxi rendszer ellenében olyan elméleti

előfeltevésekre van szükség, amelyek – legalábbis elvontan – kiindulópontként szolgálnak számára.

A hegeli „önkényes konstrukció" veszélyétől való félelem erősíti a Kanthoz való fordulás lehetőségét. Ennek a vonzódásnak két – egymással összefüggő – vonatkozása van. Az egyik elvont ismeretelméleti, a másik etikai töltetű. Az ismeretelmélet kérdésében Bernstein Kanthoz való viszonyát így magyarázza: „A dolog végeredményben a következőképpen néz ki. A világ általános viszonyairól szóló ismereteink tökéletlenek; egyrészt azért, mert jelenlegi eszközeink korlátozottak, másrészt pedig érveléseinknek tartós korlátai vannak. Ha ezt tételezzük és a megismerési folyamatban a határon levő dolgokat mindig magánvalónak tartjuk, amíg nem vagyunk képesek a határokat tovább kitolni, akkor a határon belül levő terület logikai ellentmondásával minden kétségétől megszabadulunk. Ha viszont tagadjuk e határok létét, akkor az ellentmondást egész világképünkbe belevisszük és fennáll a veszélye annak, hogy feladjuk a legelső alkalommal értelmünk jogát egy misztikus magasabb rendű ész és ellentmondásteljes dialektika érdekében. Ekkor a dialektika nem a megismert viszonyok és problémák áttekintésének eszköze lesz, hanem önkényes konstrukcióké és akadálya lesz a dolgok tulajdonképpeni tudományos megfigyelésének."[4]

Így tehát Hegel közvetítésével Bernstein elveti a marxi ismeretelmélet optimizmusát és visszatér a kanti gnoszeológiai szkepszishez. Úgy véljük, itt a bernsteini reformizmuselmélet és kanti ismeretelmélet szkepticizmusa között belső kapcsolódást lehet találni: a reformlépések taktikája, egy adott határon belüli mozgás megfelelő elméleti megalapozást kap a kanti ismeretelméleti szkepticizmusban. Már itt megfigyelhető, hogy Bernstein lényegében negatívan viszonyul a hegeli–marxi totalitásfogalomhoz, nevezetesen annak két mozzanatához: a történetiséghez és a praxishoz.

Teljesen érthetőnek tűnik, hogy Bernstein elméleti vonulata főleg a marxizmus hegeli öröksége ellen irányult,

hiszen ennek az örökségnek a felszámolása képezhette a revizionista elmélet alapját. A Hegeltől megtisztított Marxot a bernsteinizmus elfogadja;[5] csak az a kérdés, mi marad meg így a marxi ortodoxiából.

Bernstein és az elméletét továbbfejlesztő szociáldemokrácia úgy véli, hogy a kanti ismeretelméleti szkepticizmushoz való visszatérés megóvja a mozgalmat olyan utópisztikus célok kitűzésétől, amelyek felelőtlen kalandokba téríthetnék a mozgalmat. A kanti hagyományban keresendő, úgy gondoljuk, a szociáldemokrácia világnézet-közömbössége, amely egyben az elméleti és világnézeti pluralizmusának kiindulópontja is. Alaptétele, hogy a végső igazságok keresése helyett akadályozzuk meg a tévedéseket, lényegében kiküszöböli a „nagy filozófiák" alapkérdéseit, a nagy ontológiai kérdésfeltevéseket, és ennek alapján közömbösekké is válnak ezek irányában. Ha úgy tetszik, ezeket a kérdéseket a transzcendentális szférába utalják át és a mozgalom számára közömbösekké válnak. Ha a végső igazságokat és célrendszereket ebbe a szférába utalják át, a mozgalomhoz való tartozás kritériuma nem lesz többé az alapkérdésekhez való viszony megválaszolása, tehát nem követel egyértelmű és elkötelezett elméleti alapállást és hűséget, vagyis kiszélesíti a mozgalomhoz és a praxishoz való tartozás elméleti és világnézeti határait. Ezzel – egyelőre még csak elvontan – elvi biztosítékot nyújt egy későbbi tömegpárt és mozgalom kialakulásához. Ebben a kérdésben a mozgalomban tehát kétirányú mozgásnak vagyunk tanúi. Az egyik – időben megelőzve a másikat – a mozgalom egységes világnézetét kikezdő bernsteini vonal, a másik a világnézet alapkérdéseit, illetve az ahhoz való viszonyt abszolút kritériumnak megfogalmazó másik irányvonal, a lenini. Elég csak utalnunk Leninnek a már izmosodó bolsevik mozgalomban lefolytatott harcára a „Materializmus és empiriokriticizmus" című munkájában: hogyan s milyen határozottan utasította el azokat a nézeteket, amelyeket Lunacsarszkij, Bogdanov és mások képviseltek a mozgalomban az alapvető világnézeti kérdések megítélésé-

ben; hogyan ostorozta őket az „istenépítés" eszméjében való bűnbeesésükért s tette a mozgalomhoz és a párthoz való tartozás alapvető kritériumaként az alapkérdésekben való egyértelmű és ingadozás nélküli állásfoglalást, vagyis ezekben a kérdésekben minden kétkedés és többértelműség elutasítását. Így a mozgalom két egymástól elkülönült vonulata alapvetően másként ítélte meg a társadalmi és természeti valósághoz való tudományos reflexiós viszonyt. A bernsteini eleve beépítette az elméleti tévedések lehetőségét, illetve a nagy igazságok elméletből való kizárásával elméleti védelmet teremtett magának és mozgalmának a további praxis szempontjából. A lenini vonulat, amely beépítette elméleti premisszáiba a nagy ontológiai kérdéseket, elvileg ki kellett zárnia az elmélet tévedéseit, illetve azokat a praxis, ezen belül a hatalmi praxis torzulásaiból kellett levezetnie.

Max Adler – aki elméletileg az újkantiánusokhoz tartozott – szerint a marxizmus és Kant viszonyát az ismeretelmélet alapján kell vizsgálni, és ezzel kapcsolatban a következőket írta: „A szocializmus és a kanti filozófia összefüggését az ismeretkritikában is megtaláljuk és ez nem meglepő a modern szocializmus álláspontjáról nézve, mert ennek alapvetően tudományos jellege van . . . Ezért olyan ismeretkritikai kérdések, mint a tudomány lényege, a társadalomtudomány sajátossága, az okságon alapuló történések kényszerjellegének és az etika és az ész kelljének a viszonya számunkra nem értelmetlen doktori kérdések, hanem szenvedélyesen megoldandó problémák, mert bennük a tudományos öntudat tisztázni akarja az elméleti megismerés céljait és útjait."[6] Max Adler véleménye szerint a „Tiszta ész kritikája" Marx logikai és módszertani elveit is meghatározta és Kant ismeretelméletileg megalapozta a társadalmiság lényegét, kimutatta az emberi gondolkodás általános érvényességének lényegét. Adler szerint a marxizmus nem a szó igazi értelmében vett materializmus, mert a materializmus – szerinte – metafizika. A marxizmus tudomány, amely nem kérdez a dolgok lényege után, a szellem

lényege és az anyaghoz való viszonya kérdésében teljesen semleges. Max Adler itt a Kanthoz való pozitív viszonyban már egyfajta pozitivista álláspontot foglal el, amely jórészt a II. Internacionálé marxizmusát jellemezte. Maga az a nézet, hogy a marxizmus nem filozófia, involválta az alapvető világnézeti kérdések kirekesztését a marxizmusból, ami egyben azt is jelentette, hogy a világnézet kérdéseit magánügynek nyilvánították, amelynek nincs semmiféle kapcsolata a szociáldemokrácia programjával és taktikájával. Ezt a gondolatot fejezte ki lényegében Kautsky, aki a következőket írta: „A materialista történelemfelfogás nem összefüggő valami a materialista filozófiával. Egyesíthető bármely világnézettel, amelyet a dialektikus materializmus módszere kiszolgál vagy legalábbis nincs kibékíthetetlen ellentmondásban vele. Nincs jelentősége annak, hogy ezt a világnézetet materialistának nevezik-e vagy harcol a mechanikus materializmus ellen, hogy a realizmus vagy a monizmus, a pozitivizmus vagy a szenzualizmus, az empirizmus vagy az empíriokriticizmus nevet részesíti-e előnyben."[7]

A II. Internacionálé teoretikusai, anélkül, hogy expressis verbis elvetették volna a marxi elméletet, a századvég társadalmi-strukturális változásainak hatása alatt a marxi elméletet bizonyos értelemben pozitivista módon értelmezték. Ezzel lehetővé tették a maguk számára, hogy a társadalmi-politikai cselekvésben „megszabaduljanak" a marxi filozófia alapkérdéseitől. A kanti ismeretelmélettel való kibővítése a marxizmusnak, illetve az a próbálkozás, hogy a marxi ismeretelméletet Kanttól vezessék le, azt a célt szolgálta, hogy relativizálják a marxi elméletet, annak alapvetően teoretikus megállapításait; hogy a marxi elméletbe építsék bele az önmagára vonatkozó kétkedés eszméjét és ezzel megkérdőjelezzék Marx kapitalizmuselméletét és főleg szocializmusképét.

A fenti elemzésekből – úgy gondoljuk – kitűnik, miért „egyesítette" a II. Internacionálé szociáldemokráciája a marxizmust és a kantiánus ismeretelméletet. De felvető-

dik a kérdés, mi teszi végül is alapvetően szükségszerűvé a szociáldemokrata elmélet számára a marxizmus és a kanti etika egyesítésének kísérletét. A két egyesítési kísérlet tulajdonképpen egy időben történt és az egyik elméletileg indukálja a másikat.

Hermann Cohen 1896-ban írt tanulmányt a marxizmus kanti etikai megalapozásáról. Kant – írta Cohen – „a német szocializmus igazi és valóságos őse, mert hitt az erkölcsi ideál megvalósíthatóságában. Kant etikája az ember autonómiájára épített, nem tekintette az embert természeti lénynek, nem keresett támaszt a vallásban az embernek mint erkölcsi lénynek. Kant szerint az erkölcsi ideálok megvalósítását nem az isteni rend garantálja, amely megteremti az összhangot az ideálok és a valóság között, a morális rend garanciája az emberi kultúra világa. Ebből a szempontból kell megítélni a politikai eszméket is, így a szocializmust is. A szocializmusnak igaza van, amennyiben az etika idealizmusában van az alapja. És az idealizmus az etikában ezt megalapozta."[8]

Cohen nézeteiből nemcsak általános következtetéseket von le, hanem konkrét stratégiai célokat is igazol velük. Az ideálok valóságának elvéből azt a következtetést vonja le, hogy az állam és a jog, „mivel ezek az eszme valóságai, azaz a meglevő állam és jogrend valóságai, még ha szükségszerűen csak fogyatékosan mutatják is be, tiszteletben tartása erkölcsi kötelessége a proletármozgalomnak is". El kell tehát kerülniük, „hogy a reformtörekvések a jogért és az államért a forradalom meredek lejtőjére kerüljenek".[9]

Cohen szerint már Kant megfogalmazta a szocializmus alapjait, amikor kimondta, hogy az ember öncél. Ez az elv tartalmazza a korábbi társadalmi fejlődés erkölcsi programját. Ezért az etika a társadalmi mozgalom centrális kategóriájává válik és az eszmény megközelítésének útja a kulturális és az erkölcsi haladás. Az újkantiánus marburgi iskola képviselői szerint a szocialista társadalom az „erkölcsi személyek közössége", és itt minden egyes individuum mint öncél jelenik meg. Ebben a felfogásban a szo-

cializmus szabályozó eszme és *elérhetetlen cél*, ezért a szocializmust soha nem lehet megvalósítani és a társadalomnak nem is kell célul kitűznie ezt. Csupán a cél felé tartó mozgásnak, a szabályozó eszmétől való vezéreltetésnek van jelentősége.

A marburgi iskola a kanti etikának az erkölcs függetlenségéről vagy „autonómiájáról" szóló tanából indult ki. Kant – szemben elődeivel, valamint kortársi filozófusaival – tagadta, hogy az erkölcs a vallásban gyökerezik. Kant szerint az erkölcs független a vallástól, az erkölcsi törvény nem vezethető vissza vallási normatívákra. Az erkölcsnek „az önmegalapozáshoz semmiképpen nincs szüksége vallásra ... a tiszta gyakorlati ész erejénél fogva teljesen elégséges önmagának".[10] Az erkölcsi törvények kötelező ereje a szabályok általános törvényjellegének puszta formájából fakad. Ezért az erkölcsnek nincs szüksége „semmiféle célra sem ahhoz, hogy kötelességét megismerje, sem hogy annak teljesítésére sarkalljon".[11] De ha az erkölcsnek nincs is szüksége saját igazolásához egy isteni törvényhozás által előírt célra, az erkölcs mégis létrehoz önmagában bizonyos célt. E cél a legfőbb jó eszméje a világban. Ez az eszme az erkölcsből keletkezik, belőle indul ki, tehát nem alapja az erkölcsnek. Ez a lényege a kanti erkölcsi autonómiának.

Az erkölcs legfőbb elvét kutatva, Kant a „jóakarat" fogalmát állítja középpontba. A jóakarat Kant szerint nem azzal mérhető, hogy reálisan mit produkál vagy teljesít; nem azért jó, „mert előnyös valamilyen kitűzött cél eléréséhez, hanem csupán az akarásért, vagyis önmagáért".[12] Ebből világosan kitűnik, hogy az így felfogott „jóakarat" tökéletesen szétválasztja a célt és annak gyakorlati megvalósítását, eszközrendszerét, vagyis öncéllá válik, abszolút formális fogalommá. Az erkölcsi törvény tehát Kant felfogásában teljességgel formális. Semmit sem szól és nem is szólhat tartalmi elvekről. Feltétlen egyetemességgel bír, független mindenféle empirikus feltételtől és ezzel együtt mindenféle érdektől. Ebből következik, hogy a kanti etika olyan mértékben formális, hogy mindenféle politikai tarta-

lommal megtölthető. Természetesen, ebben az etikában jelen van a polgári felvilágosodás kiküzdött eredménye is. Ugyanakkor a filozófiai általánosság, a mindenre és mindenkire, minden helyzetben vonatkozó egyetemes érvényesség. A cél elérésében megnyilvánuló közömbösség nem véletlenül képezte Bernstein gondolatvilágának egyik központi magvát: „... ami ... a mozgalom céljára vonatkozó, előre megfogalmazott elméletet illeti, ami a mozgalom elvi irányát és jellegét meghatározza, az szükségszerűen mindig utópisztikus elképzelésekbe folyik össze, és valamely időpontban a mozgalom valóságos elméleti és gyakorlati haladását fogja akadályozni és késleltetni".[13] Majd egy más helyütt így tiszteleg a kanti elmélet előtt: „A dühkitörések, amelyekre egyes embereket ingereltem, csak megerősítettek abbeli meggyőződésemben, hogy a szociáldemokráciának egy Kantra van szüksége, aki egyszer már élesen vitába szállt a tanra vonatkozó hagyományos véleménnyel, aki rámutat arra, ahol annak látszólagos materializmusa a legfőbb és azért legkönnyebben félrevezető ideológia, hogy az eszmény megvetése, az anyagi tényezőknek a fejlődés mindenható erőivé való emelése önámítás, amire tetteik útján még hirdetőik is minden alkalommal maguk is rájönnek és a jövőben is rá fognak jönni."[14]

A szociáldemokrata mozgalomban és irodalomban a század végén rendkívül hamar elterjedt az újkantianizmus. Cohen fent ismertetett tanulmányával együtt adta ki a jelszót Konrad Schmidt: „Vissza Kanthoz!" A szociáldemokráciában ennek az irányzatnak egyik legjelentősebb képviselője Karl Vorländer volt. Az ő jelszava már árnyaltabb és a mozgalom továbbfejlődése szempontjából „operacionalizálóbb" volt: „Marxszal együtt vissza Kanthoz!" „A Marx und Kant" című cikkében[15] a két gondolkodó módszerét akarja közös nevezőre hozni. A marxizmusnak, mondja Vorländer, ennek a társadalomtörténeti elméletnek etikai aspektusa is van, amely nélkül a történelmi materializmus nem volna megalapozható. Nem a történelmi materializmust kell helyettesíteni az etikával, hanem ki-

egészíteni vele. A marxizmus, amint azt a célt tűzi ki maga elé, hogy a fennálló társadalmat tudatosan és tervszerűen átalakítsa, ehhez nem találhat mércét az oksági folyamatban, mivel Marx oksági szempontból vizsgálja a társadalom életét. Ha a marxizmus ezt felismeri és tulajdon alapelveit következetesen továbbfejleszti, el kell hogy jusson Kanthoz, akinek kutatásai elvezettek a teleológiai rendszer törvényeinek megismeréséhez.

Max Adler a kanti etika és a szocializmus vonatkozásában kifejti, hogy a kanti etika jelentősége az, hogy az erkölcsiség és a társadalmiság kifejezője és társadalmi fejlődésnek szükségszerűen kell az embert az erkölcsiség magasabb foka felé fejleszteni.[16]

A marxizmus és a kanti etika egyesítésének kísérlete olyan erős volt a mozgalomban, hogy méltán írta a következőképpen G. Schulze-Gaevernitz: „Előre hát Marx sírján át, akit mint ébresztőjét hálás emlékezetbe foglal a német munkásosztály! Előre az élővel, előre Kanttal, akit Jaurés méltán nevez a német szocializmus atyjának."[17]

A neokantiánus etika felfogásából összegezhető, hogy az ember a kötelesség kategóriájának van alávetve és ezáltal a történelem úgy jelenik meg, mint az emberiség mozgása a társadalmi ideál felé. Minden társadalmi mozgalom és tevékenység – ezen belül az osztályharc is – eme ideál felé tartó mozgás megnyilvánulása. Mivel a mozgalom célja ideál, annyiban elérhetetlen. E kanti teorémа teszi világossá Bernstein tételét: „A végcél számomra... semmi, a mozgalom minden."

A kanti elmélet szembeállította a természeti szükséget az emberi akarat autonómiájával. Felvetődik a kérdés, mi tette szükségessé a revizionista elméletnek, hogy beemelje Kantnak az ember autonómiájáról szóló tant rendszerébe. Úgy gondoljuk, hogy ennek tisztázásához utalnunk kell a német szociáldemokrácia leegyszerűsített Marx-képére. Marxnak „A tőke" 24. fejezetének prognózisát leegyszerűsített módon értelmezte és a termelőeszközök társadalmasodását természeti szükségszerűséggel bekövetkező módon

várta. Az ezen alapuló evolucionalizmus szerint a kapitalizmus fokozatosan belenő a szocializmusba. A Kautsky által propagált koncepció összefügg a természeti és társadalmi törvények kapcsolatának marxi félreértelmezésével. Kautskynak az egyensúlyelmélete megteremtette a spontaneitáselmélet alapjait, miszerint a kapitalizmus immanens, belső törvényei a természeti szükségszerűség erejével, automatikusan a kapitalizmus összeomlásához vezetnek. A marxizmust így leszűkítették egy félreértelmezett és vulgarizált gazdaságfelfogásra, széttörték a marxi totalitásfogalmat, ahol maga az erkölcs és a kultúra a totalitás része, illetve egyik mozzanata. A tiszta kauzalitásként felfogott marxi gazdaságfelfogás törvényszerűen életre hívta azt a tendenciát, amely a teleológiai mozzanatot akarta beépíteni a félreértelmezett marxi felfogásba; vagyis az a sajátos helyzet állt elő, hogy a marxi elméletet megfosztották totalitás értelmezésétől és kívülről próbálták – a kanti etikai elmélet segítségével – ezt a totalitást újraalkotni. Azonban a két mozzanat így különvált egymástól és nem jelenhetett meg organikus egységként.

A totalitás széttöredezése szükségszerűen hívja elő – a kanti etika alapján – az ideálképzés igényét a munkásmozgalomban. Pregnánsan fogalmazza ezt meg Jean Jaurès: „A történelem tapasztalata az, hogy bármilyen gazdasági rendszer bevezetése előtt az emberiség magában hordozza az igazságnak, a jognak egy előzetes eszméjét, és ez az eszmény az, amelyet egy civilizációs fokról a másik civilizációs fokra való átmenetben követ. És ha mozgásban van, akkor ez nem a termelési módok automatikus és mechanikus átalakítása révén történik, hanem ennek az eszménynek többé vagy kevésbé világosan megérzett befolyása alatt."[18]

Természetesen, a kanti etika bevitele a szociáldemokrata mozgalom eszmevilágába korántsem volt problémamentes. Maga Kautsky, akinél a kanti ismeretelmélet bizonyos elemei jelen vannak, Bernsteinnel vitatkozva elutasította a kanti etika előtti behódolást, holott spontaneitáselmélete

mintegy szükségszerűen maga után vonta a kanti etika e mozzanatának elfogadását. Lényegében helyesen látja a kanti etika iránti fogékonyság megnyilvánulását, amikor a következőket írja: „A burzsoázia, ellentétben a proletariátussal, amely a materializmusban saját győzelme e biztosítékát látja, egyre jobban a kiengesztelődés filozófiája felé fordul. Ennek köszönhető, hogy a kanti etika egyre jobban behatol a gazdaságtanba és a szocializmusba. Minél jobban megmutatták a klasszikus közgazdaságtan törvényei a kapitalizmus szükségszerű vereségét, annál inkább menekült a burzsoázia a kanti erkölcsi törvényhez, amely időn és téren kívül állva, képes kellett hogy legyen az osztályellentétek kibékítésére és a forradalom megakadályozására. A gazdaság etikai iskolája mellett volt nekünk még egy etikai szocializmusunk is, midőn a saját sorainkban keletkezett törekvések az osztályellentétek enyhítésére és a burzsoázia legalább egy részének megnyerésére. A kiengesztelődésnek ez a politikája is »Vissza Kanthoz!« kiáltással kezdődött . . ."[19] Kautsky azonban itt leegyszerűsíti a kérdést. A kanti etika funkciója nemcsak abban áll – és ez a legkevésbé tudatos mozzanat a mozgalom teoretikusai részéről –, hogy az osztályellentétek kibékítésére törekedjen. Sokkal inkább arról van szó, hogy a spontaneitáselméletet, a természeti szükségszerűség erejével ható gazdasági fejlődést ki kellett egészíteni egy teleológiai mozzanattal, hogy így legalább egy „látszattotalitást" érjenek el. Természetesen, a reformizmus bernsteini elméletéhez adaptálható volt a kanti etika, nevezetesen az osztályok közötti modus vivendi kialakításának az igénye, egy olyan formális etika, amely a törvény erejével tartja tiszteletben az emberi autonómiát s elvet mindenféle autonómiacsorbítást. A kanti etika formalizmusa már nem kérdez rá az autonómia társadalmilag, gazdaságilag determinált határaira, illetve maga az autonómia nem mond ellent egyfajta autonómia-kiüresedésnek sem.

Az etikai teleologikum mozzanata azonban csak külsődleges a II. Internacionoálé elméletében. Ennek a mozza-

natnak és a marxizmus gazdasági materializmusának pozitivista értelmezése nem egy belső, koherens gondolati totalitás; az antropológiai, értékteremtő mozzanat külső, idegen a gazdasághoz képest. Ebből fakad a mozgalom továbbfejlődésének iránya is. Ha a mozgalom a végcélt, az ideált elérhetetlennek tartja, szükségszerűen le kell mondania átfogó, történelmi korszakot átölelő stratégiájáról, amelynek továbbgondolása valamiféle elméleti rendszert kell hogy kialakítson. Ebből fakad a szociáldemokrácia ellenérzése minden nagy „metaelmélettel" szemben, illetve a marxizmust is meg akarják tisztítani alapvető világnézeti kérdéseitől. A zárt elméletek iránti ellenszenv hozza létre a szociáldemokrácia pragmatizmusát, amely a politikai taktika elsődlegességét hirdeti a maga átfogó, de tévedések lehetőségét magába foglaló elméletekkel, stratégiákkal szemben. Ez a prakticizmus határozza majd meg a szociáldemokrácia tevékenységét a társadalmi tevékenység minden szférájában, így a kultúrában is a további évtizedekben. A prakticizmus persze nem jelenti azt, hogy a szociáldemokrácia érzéketlen maradt a különböző elméletek vonzásában és hogy azokat nem igyekezett valamilyen formában beépíteni saját reflexiós rendszerébe. A kanti elmélethez való viszony tipikusan mutatja ezt a prakticista visszanyúlást: a mozgalom állapota szükségszerűen magába szívja azt az elméletet, amely tevékenységét ideológiailag képes megalapozni és egy olyan alapelvet iktat be általa, amely a célt, az ideált csak a cselekvés indítéka szempontjából tételezi s nem fogalmaz meg konkrét feltételeket a cél mielőbbi eléréséhez s nem tartja szükségesnek az eszmény szemszögéből állandóan vizsgálat tárgyává tenni a mozgalom konkrét valóságát. Így nem kényszerül arra, hogy a mozgalom fejlődésében állandóan szembesítse magát a kitűzött céllal és korszakolja, kritériumokkal válassza el a továbbvezető utat. Ezáltal eleve feloldozza magát az elméleti korrekciók terhes vállalásától, valamint attól, hogy a valóságot idealizálja, hogy az ideállal való azonosság látszatát keltse.

A kanti etika, amely az emberi autonómia alapján elutasít minden korlátozást, megfelelő kiindulópontot adott a reformista talajon definiálódó bernsteinizmushoz, főleg abban a kérdésben, ahogy Bernstein a proletárdiktatúrához viszonyult: „Van-e értelme például annak, hogy a proletárdiktatúra frázisához olyan időben ragaszkodjunk, amikor a szociáldemokrácia képviselői minden lehető helyen gyakorlatilag a parlamenti munka, a számoknak megfelelő népképviselet és a népi törvényhozás talaján állnak, ami mind ellentmond a diktatúrának? Az utóbbi ma már annyira túlhaladott, hogy a valósággal csak úgy egyeztethető össze, ha a diktatúra szót megfosztják tényleges értelmétől, s valamilyen gyengített értelemmel ruházzák fel. A szociáldemokrácia egész gyakorlati tevékenysége arra irányul, hogy helyzeteket és előfeltételeket teremtsen, melyek lehetővé teszik a modern társadalmi rend göresös kitörésektől mentes átvezetését egy magasabb rendűbe, és azért kezeskednek is. Abból a tudatból, hogy egy magasabb kultúra úttörői, hívei mindig újabb lelkesedést és lelkesítést merítenek, benne található végső fokon az erkölcsi jogcím a célul kitűzött társadalmi kisajátításra. Az osztálydiktatúra azonban egy alacsonyabb kultúrához tartozik s – a dolog célszerűségétől és keresztülvihetőségétől eltekintve – csak visszaesésnek, politikai atavizmusnak tekinthetjük, ha felmerül az a gondolat, hogy a tőkés társadalomból a szocialista társadalomba való átmenetnek szükségszerűen olyan idők fejlődési formái között kell végbemennie, amelyekben még nem, vagy legalábbis csak egészen tökéletlen alakban ismerték a törvények propagálásának és életrehívásának mai módszereit s ahhoz hiányoztak is a megfelelő szervek."[20]

A proletárdiktatúra elutasítása és a reformok szükségességének hirdetése jellemzi az újkantianizmust és a bernsteinizmust is. Az újkantianusok is beszélnek társadalmi igazságtalanságról (Cohen szerint a kapitalizmusban nem jut érvényre az a kanti erkölcsi alapelv, hogy senki sem

szolgálhat eszközül más ember számára), de egyben elutasítják az erőszakos hatalomátvételt, a forradalmat.

Bernsteinnek Kanthoz való viszonyában az elmélet megreformálásának alapvető szándéka húzódott meg; ugyanis a valóságban a mozgalmi praxis szférájában a szociáldemokrácia ténylegesen eltért Marx bizonyos elméleti tételeitől, de ennek elméleti általánosítása nem történt meg. Ezért írta – joggal – Bebelhez írt levelében Bernstein: „Valóban, a német párt elég gyakran, vagy méginkább mindig, opportunizmust űzött, és politikája mindenesetre mindig helyesebb volt, mint a frazeológiája. Én ezért a párt valóságos politikáját nem is akarom megreformálni..., amire törekszem, ... az az elmélet és a valóság egységének, a szólamok és a cselekvés egységének helyreállítása... A német szociáldemokrácia mint párt elméletének hibái által tulajdonképpen sohasem hagyta magát befolyásolni. Részint vezetőinek józan esze, részint a körülmények hatalma megóvta ettől."[21]

Vagyis mindebből az is következik, hogy a szociáldemokrata mozgalom valóságos gyakorlata szükségessé tette Bernstein és követői számára az elméleti általánosítás igényét.

A godesbergi fordulat és a kritikai racionalizmus

A második világháború utáni szociáldemokrata gondolkodás sajátosságait elemezve meg kell vizsgálnunk, megmaradtak-e azok az elméleti hatások, amelyek a neokantianizmus és Bernstein közvetítésével behatoltak a szociáldemokrata elméletbe, milyen modifikáción mentek keresztül és milyen mértékben hatottak a polgári gondolkodás más irányzatai eszmerendszerének változására.

A kanti ismeretelmélet és a kanti etika hatása továbbra is megfigyelhető a második világháború utáni német szociáldemokráciában, de már megfogalmazódnak olyan igé-

nyek, amelyek szerint a szociáldemokráciának megkülönböztetett figyelmet kell szentelnie a legújabb természet- és társadalomtudományos kutatásokra, jelesül a szociológiára és az etikára. Ez a gondolat fejeződik ki az 1947-ben lezajlott ziegenhaini kultúrpolitikai konferencián. A marxizmushoz való történelmi folytonosságot nem tagadja, mint nélkülözhetetlen, de nem kizárólagos forrásként értelmezi. Erőteljes hangsúlyt kap az etikai mozzanat, amely az ember szellemi szabadságát és erkölcsi felelősségét a történelmi folyamat alakító tényezőjének tartja.[22]

Carlo Schmid 1950-ben a kanti ismeretelmélet és etika szellemében fejti ki gondolatait, amikor kijelenti: „A társadalmi fejlődéstörvényeket valószínűségekre vonatkozó kijelentésekre kell redukálni. Egyetlen ember elhatározása úgy képes hatni az emberekre, hogy tőle új, más irányú tendencia indulhat ki."[23] Az emberi cselekvés az értékelések produktuma, ezek pedig etikai döntések eredményei. „Minden ember kénytelen egy etika mellett elkötelezni magát."[24]

Schmid a szocializmust individuális szabad elhatározások összességének tekinti, amelyet nem egy osztály érdekei határoznak meg. A szocialista politika céljairól nem egy osztály dönt, hanem azok az individuumok, akik a szocializmus céljait szabadon választották és az SPD-ben szerveződtek. A párt így nem kizárólagosan a munkásosztály érdekeit képviseli, hanem azokat, akik *etikai* okokból a szocializmus mellett döntöttek és a munkásosztályért cselekszenek. Carlo Schmidnél explicite még nincs szó a néppárt ideológiájáról, de az etikai szocializmushoz való elvi kötődés ebbe az irányba mutat, vagyis egy pragmatikusan cselekvő, pluralisztikus elveket hirdető és megvalósító párt irányába.

A Szocialista Internacionálé 1951-es alakuló kongresszusán elfogadott elvi nyilatkozatában a „demokratikus szocializmus" megfogalmazásánál egyértelműen kiderül a világnézet marxi értelmezésétől való elszakadás, amikor kifejti, hogy közömbös számára, hogy a szocialisták milyen

szellemi előzményekre támaszkodnak, marxista vagy más ideológiákra, vallási vagy humanitárius alapelvekre.[25] Már itt felmerülnek azok az alapértékek, amelyek végleges formában a godesbergi programban jelennek meg, a szabadság és az igazságosság, amelynek forrásait a kanti formális etikában nem nehéz kimutatni.

A frankfurti elvi nyilatkozat elfogadása utáni időszak elemzése arra késztette a szociáldemokráciát, hogy megfogalmazza a megváltozott viszonyok közepette ideológiáját és alkalmassá tegye önmagát a néppárttá való metamorfózisra és egyben hatalmi-kormányzati tényezőként tételezze önmagát. A godesbergi program, amely véleményünk szerint elvileg nemcsak az SPD háború utáni fejlődésének elvi általánosítása, hanem benne kifejeződik az egész nyugat-európai szociáldemokrácia gondolkodásmódjában bekövetkezett lényeges változás – amelyek természetesen nem előzmény nélkülick –, világosan megfogalmazza azt a lehetőséget, hogy a szociáldemokrácia hatalmi-kormányzati tényezővé válhat.

A godesbergi program első fejezete a szocializmus alapértékeiről szól és nem célokról, célkitűzésekről, amelyek esetében konkrétan meg kellene fogalmazni az oda vezető stratégiát. A három alapérték: a szabadság, igazságosság és a szolidaritás olyan formális kategóriák, amelyek eleve szükségtelenné teszik a kanti értelemben való empirikus verifikálást. Többször elhangzott már az a vád az alapértékekkel kapcsolatban, hogy üresek, túl absztraktak, holott a szociáldemokrácia szempontjából ezek nagyon is konkrét célokat szolgálnak: túl azon, hogy az ilyen értelemben felfogott alapértékek elfogadhatók különböző társadalmi rétegek számára, eleve kizárják a konkrét gyakorlati cselekvés számára az értékekkel való állandó szembesítést és ezzel mentesítik a szociáldemokráciát elméleti kiindulópontjának állandó korrigálásától, illetve attól, hogy társadalmi praxisa konfliktusba keveredjen elméleti premisszáival, vagy a gyakorlatnak és elméletnek egy skizofrén egységét valósítja meg. Ebből a szempontból igen jel-

lemző Willy Brandt levele Bruno Kreiskyhez és Olof Palméhoz: „Gyakran találkozunk azzal a leegyszerűsítő képlettel, hogy Godesbergben az SPD – tekintettel a választásokra – elvetette a társadalmasítás csodájába vetett hitet, végre elkötelezte magát a honvédelem ügye mellett, és békét kötött az egyházakkal. Ideológiamentessé téve magát, a pragmatizmus mellé fordult. Tisztázta, hogy nem óhajt világnézeti párt lenni. *Ez így is van*, de tegyük hozzá, hogy mint az egész nép pártja, természetesen szüntelenül azon munkálkodunk, hogy soraink eszmeileg összekovácsoljuk."[26] Természetesen felvetődik a kérdés, nincs-e ellentmondás az „ideológiamentesség" és a között, „hogy soraink eszmeileg összekovácsolják". Úgy gondoljuk, hogy az eszmei mozzanat itt Brandt esetében is mindig a taktika alárendelt mozzanataként szerepel, nem pedig egy viszonylag állandó elemként. Majd másutt: „... a demokratikus szocializmus – amely Európában a keresztény etikában, a humanizmusban és a klasszikus filozófiában gyökerezik – nem kíván végső igazságokat hirdetni. Éspedig nem azért, mert érzéketlen és közömbös a világnézetek és a vallásosság iránt, hanem azért, mert tiszteletben tartja az emberek hitét és döntéseit, amelyeknek tartalmát sem egy politikai párt, sem az állam nem szabhatja meg. Mi – az SPD – a szabad szellem pártjának nyilvánítottuk magunkat, olyan emberek közösségének, akik különböző hitet és eszméket követnek: egyetértésünk közös erkölcsi alapértékeken s azonos politikai céljainkon nyugszik."[27] Láthatóvá válik, hogy megerősítést nyer a bernsteini alapelv, miszerint a világnézeti pluralizmus nem zárja ki az egységes politikai cselekvést, szemben Leninnek a „Materializmus és empiriokriticizmus" című művében megfogalmazott koncepciójával, amely a párthoz való tartozás alapvető kritériumának a szigorú világnézeti homogenitást tette meg. A kommunista párttól való elhatárolódást így fogalmazza meg Olof Palme: „A szociáldemokrácia nem elit párt, és sohasem volt az. Mi mindig is népmozgalom voltunk, és az is maradunk. Szerintünk a társadalom megváltoztatását az

emberek nagy többségének egyetértésével kell végrehajtani. Ez a gondolat mélyen gyökerezik a szocializmusban... Mindig is nehezen értettem, miért nevezhették önmagukat az elit gondolkodók és a forradalmi erőszak hívei a szocialista és a marxista hagyományok hordozóinak, amelyeknek gyökerei Nyugat-Európában és a nyugateurópai humanizmusban vannak. E csoportok azt állítják, hogy mindenkinél jobban értik és alaposabban ismerik a marxi és különösképpen a lenini tanítások »igazi« lényegét, azon versengtek, hogy melyikük különb bibliamagyarázó a másiknál."[28] Majd tovább pontosítja Willy Brandt ezt a gondolatot: „különböző árnyalatú kommunistáktól eltérően a demokratikus szocialistáknak célkitűzéseik és tételeik racionális, azaz elméleti megalapozásánál tudatosan le kell mondaniuk arról, hogy csupán egyetlen és általánosan kötelező politikai elméletre vagy filozófiára hivatkozzanak, hiszen szerintem semmiféle kizárólagos ideológiát vagy világnézetet nem képviselnek".[29]

Az értékek megfogalmazása a godesbergi programban lényegében ennek a fent említett ideológiamentességnek az igényéből fakadt. Meg kell azonban jegyezni, hogy az értékeknek ilyen értelmezése már a megfogalmazás folyamatában vitákat váltott ki. Gerhard Weiser, aki részt vett a program kidolgozásában, Leonard Nelson[30] elméletére hivatkozva azt mondja, hogy az értékítéletek mindig személyre vonatkoznak, általános érvényűek nem lehetnek, még akkor sem azok, ha az emberek sokasága ugyanazt az értéket tekinti magára nézve érvényesnek. Az értékeknek olyannyira az elhatározás képezi alapját, hogy a programban is inkább értékelésről s nem értékekről kellett volna beszélni.[31]

Érdekesen fogalmaz a programvitáról és a marxizmushoz való viszonyról Weiser: „Godesberg előtt a programviták során hasznosan vitáztunk arról, hogy vajon elvileg kitartsunk-e Marx mellett... Az SPD nem marxista, de Marx és a revizionisták egy sor kijelentését nem tagadja meg. Ezért a párt nem marxista, éppen úgy, ahogyan a li-

berális pártok nem tekinthetők Smith vagy Ricardo nézetei képviselőinek."[32]

A szociáldemokrácia tehát – elveiből fakadóan – nyitott minden olyan elmélettel és irányzattal szemben, amely lehetővé teszi, hogy képes legyen áttekinteni és irányítani a különböző társadalmi folyamatokat és ezáltal kormányzati tényezővé válni. A szociáldemokrata gyakorlatban valóban megfigyelhető ez az elméleti problémaérzékenység. Már a godesbergi programot előkészítő időszakban is felmerült az új tudományos eredményekhez és irányzatokhoz való adaptív viszony, s ez különösképpen felerősödött az 1960-as évek második felében, amikor a német szociáldemokrácia valóban kormányzati tényezővé vált. Világossá vált, hogy önmagában a kanti ismeretelmélet és etika alapján álló szociáldemokrácia nem képes pozitív módon megoldani az előtte álló társadalomirányítási, kormányzati feladatokat. A kanti elmélet csak elvont keretet biztosított a szociáldemokrácia számára a társadalmi mechanizmusok kezelésére, de sajátosságánál fogva nem volt alkalmas számos gyakorlati kérdés megválaszolására. Olyan filozófiai-elméleti bázisra volt tehát szükség, amely konkrétabban adaptálható a társadalmi folyamatok kezelésére. Ezt az elméleti forrást a szociáldemokrácia *a kritikai racionalizmusban találta meg.* A kritikai racionalizmus elfogadtatása érdekében az SPD teoretikusai Kant–Bernstein–Popper-vonalat létesítettek. Az új ideológiai vonal keletkezésének okait Sandkühler a következőkben látja:

1. A tudományos tevékenység nagymértékben hozzájárult a népgazdaságban a bővített újratermeléshez.

2. A kapitalizmus termelési viszonyai a termelőerők fejlődését olyan mértékben korlátozták, hogy a gazdasági változások az egész társadalom életét megkárosították. A tudományos tervezés gondolata így rendkívüli mértékben előtérbe került. A gazdasági programban elfogadott, kanti alapokon álló alapértékrendszer túl absztrakt volt és ezért tulajdonképpen a konkrét társadalomirányítási program részbeni akadályává vált. Olyan „operacionalizálható" el-

méleti rendszerre volt tehát szükség, amely alkalmasnak bizonyult a szociáldemokráciának mint kormányzati tényezőnek a társadalmi folyamatok konkrét kezeléséhez. Ha az SPD meg akarja őrizni néppárt jellegét, akkor a godesbergi pluralizmust a reformisztikus politikának megfelelő tervezéssel kell összekötni.

1972-ben az SPD hosszú távú programja már utalt a Popper-féle társadalomtechnikai beavatkozásra. 1975 óta, mondja Sandkühler, a válság leküzdésére használható ideológia hiánya megerősítette az ismeretelméletileg kantiánus, politikaelméletileg decizionista kritikai racionalizmus térhódítását. A kritikai racionalizmus kantiánus beütései megkönnyítik az előző korszakban uralkodó újkantiánus vonallal történő összeegyeztetést. Úgy tűnik, a szociáldemokrácia a kritikai racionalizmusban és Popperben találta meg az 1960-as és az 1970-es évek Kantját. Helyesen elemzi Papp Zsolt a kritikai racionalizmus lényegét, amikor a következőket írja: „A kritikai racionalizmus a nézetek, értékelések, autoritások és intézmények elfogulatlan elemzését és vizsgálatát »levizsgáztatását«, próbáját jelenti. Szembefordulás a nézetek dogmatikus rögzítésével, táplálkozzanak azok vallásos, morális, metafizikai avagy politikai forrásokból... A kritikai racionalizmus módszertani krédója abból építkezik, hogy az emberi ész tévedhet, s ennek megszámlálhatatlan következményéről tudományosan és társadalmilag számot kell adnunk magunknak."[33]

„A kritikai racionalizmus és szociáldemokrácia" című cikkgyűjtemény, amelynek előszavát Helmut Schmidt írta, a szociáldemokráciának és a kritikai racionalizmusnak eszmei rokonságát igyekszik kimutatni. H. Schmidt szerint a marxista elmélet hosszú ideig tartó uralma a szociáldemokrata pártban oda vezetett, hogy a „revizionisztikus", azaz apró reformokra törekvő praxis és a „forradalmi" elmélet között feszültség keletkezett. A kanti hagyomány, amelynek egyik tétele volt, hogy az igazság keresése helyett akadályozzuk meg tévedéseinket, csak egyike volt a párt hagyományainak. A marxisták a gyakorlatban készek vol-

tak kompromisszumot kötni, de elméletben nem. Mehring pl. elismerte, hogy az újkantiánusok komolyan keresik az egyetértést a szocialistákkal, de azt megengedhetetlennek tartotta, hogy az újkantiánusok a marxista elmélet tisztaságát veszélyeztessék. H. Schmidt szerint a kritikai racionalizmus egyszerre ismeretelmélet és politikai filozófia. Mint ismeretelmélet a tapasztalati valóságnak megfelelően elméleteink állandó kritikáján és revízióján alapul. A megismerés előrehaladása a tapasztalatban csődöt mondott elméletek kiselejtezése révén történik és ezek új elméletekkel való helyettesítésével. Racionális az elmélet, mert bízik az emberi észben és annak megismerési lehetőségeiben. Önkritikus, mert ismeri ennek határait, módszertani elvvé emeli a tévedések keresését és ezek kigyomlálását. Ez az alapelv jellemzi a kritikai elméletet, mint politikai filozófiát is. A politikai igazság a monopóliumokkal és üdvtanokkal kritikailag szemben áll, a nézetek szabad versengését tekinti a politikai viták egyedüli racionális formájának. A kritikai magatartás lényege, amely H. Schmidt szerint a kritikai racionalizmust a szociáldemokraták politikai magatartásával és elméletével rokonítja, az elmélet és a gyakorlat sajátos kapcsolata. Ha az elméletem alapján végrehajtott cselekvés kudarcot vall, meg kell vizsgálnom az elmélet helyességét. A dogmatikus, mondja Schmidt, elzárkózik ez elől. A marxisták, ismétli Popper vádját, segédelméleteket alkotnak, ha Marx valamelyik jóslata nem teljesedik be. Az elmélet és a gyakorlat egysége ellentmond a weimari idők jelszavának: „Kautskyval elméletet alkotni és Bernsteinnel cselekedni!" H. Schmidt leszögezi: ő nem marxista és nem popperiánus. A „demokratikus szocializmus" meggyőződései nem egyetlen elméletből fakadnak. Pragmatikusnak tartja magát, de mindjárt hozzáteszi, hogy a pragmatikusan cselekvők sem sérthetik meg a kategorikus imperativuszt, bár nem ez irányítja cselekedeteiket. Ebből Schmidt a következő elvet származtatja: a politika a szilárd erkölcsi elvek alkalmazása változó helyzetekre.[34]

A kritikai racionalizmus a jelenkori marxizmust dogma-

tizmusként fogja fel, amennyiben a marxizmus a már kinyilatkoztatott és változhatatlan örök igazságot fogadja el s inkvizíciós dühvel küzd annak minden kritikája ellen. A marxizmust mint a végső igazságok tanát elutasítja. Az ésszerű politikai cselekvés alapja az a felismerés, amelyet Popper és a kritikai racionalizmus fogalmazott meg: minden ismeret lényegében hipotetikus. A baloldal leggyakoribb kritikája nem abban áll a kritikai racionalizmussal szemben, hogy ezt az elvet tagadja, hanem hogy az konzervatív irányba orientálja a cselekvést. A társadalmat nem összefüggésében tárja fel, és nem elég eltökélt, hogy ne rendszerstabilizáló, hanem rendszerváltoztató módon hasson. A kritikai racionalizmus által hirdetett kis lépések politikája nem elegendő a nagy problémák megoldására (lépésenkénti szociotechnika). Adorno és Habermas – mint ahogy Papp Zsolt erre rámutatott idézett művében – szerint a legnagyobb probléma abban áll, hogy ez a tévedéseket kizáró módszertani szemlélet „a valóság tapasztalatai adatösszefüggésekben történő előállítását úgy végzi el, hogy ezáltal megkérdőjelezetlen cél- és értéktételezésekkel dolgozó uralmi-hatalmi viszonyok preventív stabilizálását szolgálja".[35] Egyes szociáldemokrata szerzők szerint ez a vád egy teleológikus történetfilozófiai álláspontból ered, továbbá a dialektika totalitáskoncepciójából. A rendszerstabilizáló és rendszerváltoztató reformok megkülönböztetése és hierarchikus értékrendbe állítása az utópikus gondolkodásmód kifejeződése, amely szerint a reform értéke nem abban áll, hogy valamilyen fennálló társadalmi bajt enyhít-e, hanem abban, hogy alkalmas-e az utópikus végcél elérésére.[36]

Láthatóvá válik, hogy a totalitás problémája milyen élesen vetődik fel. A dialektika totalitáskoncepcióját a kritikai racionalizmusra alapozó szociáldemokrácia tulajdonképpen dogmatikus-utópikus gondolkodásmódnak tartja. Ebben a kérdésben azonban ne vitassuk el a következetességet a szociáldemokráciától. Már az előzőekben utaltunk arra, hogyan bomlik fel ez a totalitáskoncepció a II.

Internacionálé teoretikusainál s hogyan próbálnak Kant segítségével egy látszattotalitást létrehozni. A kritikai racionalizmussal ez a látszattotalitásra való törekvés már csupán elméleti ballasztként jelentkezik. A kritikai racionalizmusra támaszkodó szociáldemokrácia közös nevezőre hozza a konzervatívokat és az utópista radikálisokat, amennyiben mindannyian absztrakt alternatívákban gondolkodnak. Az erőszak és utópia édestestvérek. Az utópiák csak úgy valósíthatók meg, ha az alapjukat képező célrendszer nem változik meg a megvalósítás folyamata alatt. Az utópiák realizálásának velejárója az erőszak, az elhajlások elnyomása. Ezért a pluralisztikus társadalom az utópisztikus tervekkel összeegyeztethetetlen. Az utópikus végcél igazolni látszik az odavezető úton az erőszakot. De ha az a véleményünk, hogy egyetlen politikai csoportnak, vagy egyes embernek sem áll jogában másokra rákényszeríteni a maga céljait; ha azt tartjuk, hogy a nézetek sokfélesége egy emberi rend tartozéka, ami inkább az emberek boldogtalanságát megszüntetni akarja, mint filozofálni a boldogságról, akkor a lépésenkénti szociáltechnika a társadalom megváltoztatásának módszere.[37]

Hogy milyen ellenállásba ütközik a baloldali, a szociáldemokráciával szimpatizáló teoretikus körökben a kritikai racionalizmussal való elméleti rokonítás, bizonyítja a bírálatokra adott válasz is, amely szerint a szociáltechnika alkalmazója is arra törekszik, hogy cselekvéseinek az egész társadalomra való kihatásait megítélje. De ennek érdekében arra törekszik, hogy elkerülje az olyan komplex reformokat, amelyeknek megítélésénél már nem alkalmazhatók az ok–hatás kapcsolatok. A szociáltechnikának ez a formája a társadalom megváltoztatásának etikai értelemben is racionális módja. Popper szerint a kompromisszumok készsége, a racionális viták megszüntethetik a politikai erőszakot, még akkor is, ha a társadalomban érdekellentétek vannak.[38]

A kritikai racionalizmushoz való erőteljes kötődést számos, a szociáldemokrácia ideológiájához lojális szerző vi-

tatja. Weisser például megkérdőjelezi annak szükségességét, hogy a párt a kritikai racionalizmus talajára helyezkedjen. Nem látja értelmét, hogy a párt a jövőben saját szimbólumai helyett a „nyílt társadalom" feliratot hordozza zászlaján. A kritikai racionalizmus sem politikailag, sem tudományosan nem indított el új elveket. Szövetségese lehet a szociáldemokráciának és az ő oldalukról érdeklődéssel szemlélhetik a szociáldemokrata törekvéseket, amelyek a kritikai racionalizmussal rokon vonásokat mutatnak. A szociáldemokraták programja azonban nem filozófiai elvekből, hanem konkrét elgondolásokból indul ki, így programja szellemi gyökereit a saját területén fejleszti ki. Nem merített erőt egy társadalmilag hangolt liberalizmusból, de a szabadelvű és demokratikus szocializmusnak a társadalomszervező és társadalompedagógiai munkáját modern eszközökkel kell végeznie. Ehhez nyújthat eszközt a kritikai racionalizmus.[39]

Az előzőkből is kiderül, hogy magában a szociáldemokráciában, illetve teoretikusainál sincs egyetértés a kritikai racionalizmushoz való viszonyt illetőleg. Többen úgy vélik, hogy egy erős kötődés a kritikai racionalizmushoz, veszélyezteti a szociáldemokrata ideológia alapállás alfáját és omegáját: egyetlen elméleti irányzattal sem szabad véglegesen elköteleznie magát, hiszen ez azzal járna, amelyet magával a kritikai racionalizmussal is ki akar küszöbölni, hogy egy elméletet mint végső nagy igazságot fogadjon el, amelyet pedig ideológiailag mindenképpen el akar kerülni.

Mégis mi magyarázza, hogy az 1970-es években felerősödött a kritikai racionalizmushoz való kötődés a német szociáldemokráciában? Úgy gondoljuk, hogy a szociáldemokrácia tevékenysége a társadalomirányítás különböző szféráiban olyan eredményeket produkált, amelyeket elméletileg valamilyen formában igazolni kellett. Gondoljunk itt a társadalmi konszenzus megteremtésének sikeres kísérleteire, a Mitbestimmung sokat elemzett és elismert intézményrendszerének tökéletesítésére, a szociálpolitikában elért „csodára", az oktatási rendszeren belül megvaló-

sított sikeres reformokra, egyszóval a jóléti társadalom viszonylag problémamentes működtetésére. A valóságos praxis, a sikeres „piecemal social engineering" meg kellett hogy találja ideológiai igazolását, s ezt meg is találta a kritikai racionalizmusban. És az 1970-es évek utolsó éveiig ez a fajta kis lépések szociotechnikája eredményesnek is tűnt. Nem véletlen, hogy Helmut Schmidt és a vonzáskörében működő teoretikusok mutattak oly nagy affinitást a kritikai racionalizmushoz, hiszen a kritikai racionalizmus elméleti igazolásul szolgált konkrét társadalomirányító tevékenységüknek. A Schmidttől balra álló politikai vezetés és a köréjük csoportosuló teoretikusok kezdettől fogva idegenkedtek a kritikai racionalizmustól. A kritikai racionalizmusba vetett hit, a kis lépések szüntelen eredményessége, amelyek kiküszöbölik a tévedéseket, visszájára fordult. Az 1970-es évek végén bekövetkezett válság egycsapásra megkérdőjelezte a tévedések kizárására épített illúziókat, s ez valószínűleg azt is jelenti majd, hogy a kritikai racionalizmus fokozatosan elveszíti hatását a szociáldemokráciára, illetve a jelenlegi helyzetben magának a szociáldemokráciának nem lesz rá szüksége. Valószínűsíthető, hogy a szociáldemokrácia visszatér egy absztraktabb kanti alapokon álló szocializmusképhez, az „operacionalizáltabb" kritikai racionalizmustól egy elvontabb, de a jelenben működőképesebb világképhez.

Az életminőség fogalma és a szociáldemokrácia

A szociáldemokrata irodalomban az 1970-es évek elejétől számos helyen előfordul az életminőség fogalma, különböző pártdokumentumokban, vezető szociáldemokrata politikusok és teoretikusok írásaiban, sőt ebben az időszakban magát valamire tartó elmélet nem kerüli meg ennek a kérdésnek a felvetését. A párt vezető politikusai és teoretikusai azon a véleményen voltak, hogy 1959 óta, a godesbergi

program elfogadása óta sok idő telt el és sok minden megváltozott. Hans-Jochen Vogel a következő helyzetképből indul ki: „A világ a Godesbergi Program elfogadása óta nem maradt mozdulatlan. A régi problémákhoz és kihívásokhoz – a gazdasági hatalommal való visszaéléshez, az atomfegyverzet halálos fenyegetéséhez, a totalitárius rendszerek veszélyéhez, az anyagi javak igazságtalan elosztásához, az esélyegyenlőség hiányához, amellyel a program megalkotói találták szembe magukat – újak járultak, amelyekről 1959-ben nem tudtunk vagy igen halvány elképzeléseink voltak.

Ezen új kihívások legfőbbike minden bizonnyal az a tézis, hogy a gazdasági növekedés folyamata nem folytatható korlátlanul, hanem inkább az a helyzet, hogy a gazdasági növekedés belátható időn belül ökológiai korlátokba ütközik."[40]

Az új elem a Godesbergi Programban foglaltakhoz képest pedig az életminőség fogalma. „Az életminőség többet jelent, mint magasabb életszínvonalat. Az életminőség feltételezi a szabadság létét, valamint a félelemtől való mentességet. Az emberi szolidaritás általi megvalósulás, a Mitbestimmung és az önmegvalósulás lehetősége, a természettel való kapcsolat és a kultúra értékeiben való részesedés esélye, az a lehetőség, hogy egészségesek maradjunk, vagy olyanokká váljunk. *Az életminőség életünknek az anyagi fogyasztáson túlmenő gazdagodása.*"[41] (Kiemelés tőlem – *M. T.*)

Azt, hogy mit is ért a szociáldemokrácia életminőség fogalma alatt, jól érzékelteti Olof Palme: „A teljesség igénye nélkül közös céljainkat az alábbi pontokban foglalnám össze: ... 7. Az életminőség, a jólét. – Szembeszállunk a kommercializmussal, amely veszélyezteti a munkahelyeket, a kulturális örökséget, a közösséget és az élet minőségét. Szociális biztonságért és kiegyenlítődésért, a társadalmi jólét fokozásáért, aktív művelődési, környezetvédelmi és fogyasztói politikáért harcolunk. A szociáldemokrácia az embert állítja a középpontba, az ember igényét az önmeg-

valósításra és az igazi közösség kialakítására. Ezért akarjuk ezeket az értékeket az anyagi növekedésre való egyoldalú törekvés elé helyezni."[42]

A fentiekből is kitetszik, hogy az életminőség-fogalom a szociáldemokráciában olyan társadalmi problematikát jelöl, amelyre az 1970-es évek elejétől különös hangsúlyt helyeztek és a fogalom által körülírt problematika megoldására a szociáldemokrácia mint kormányzati tényező, megoldási kísérleteket tett.

Az életminőség-fogalom „negatív" leírása az új baloldal kapitalizmuskritikájában

Guy Roustang neves francia szociológus könyvében utal arra, hogy az 1968. májusi események megdöbbentő élménye rávilágított a tőkés gazdasági növekedés emberi korlátaira, a fogyasztói társadalom „egydimenzionáló" következményeire. A májusi drámai események ráébresztették a gazdasági növekedés eufóriájától elvakult társadalomkutatást az emberi tényező hallatlan fontosságára és a „hogyan fogyasszunk többet" kérdés helyett a „hogyan alkossunk" kérdésre terelődött a kutatások hangsúlya.[43] Nem véletlenül történik itt utalás az 1968-as eseményekre, amelyeknek szellemi előkészítője az új baloldal ideológiája volt. Az új baloldal, annak főként a frankfurti iskola indíttatású ága a fejlett tőkés társadalom belső kritikáját adja, hogy aztán egy általános civilizatórikus válságképpé formálja át. De a frankfurtiakon kívül más szerzők is rámutattak a fogyasztói társadalom sajátos ellentmondásaira. Érdemes ezért idézni, mit írt J. K. Galbraith a „bőség társadalma" bírálatában: „A termelő társadalom végső problémája az, amit megtermel. Ez egy olyan lebírhatatlan tendenciában nyilvánul meg, hogy bizonyos dolgokból bőséges ellátást biztosít és más dolgokból rendkívül szűkmarkúan juttat. Ez az aránytalanság arra a fokra jut, amelyen társadalmi feszültséget és társadalmi bajt von maga után."[44] Vagyis

akkor vett fel a kapitalista gazdasági növekedés árnyoldalait, amikor a gazdasági növekedés soha nem látott eredményeket produkál. De éppen ekkor válik az éles szemű elemző számára világossá ez a kontraszt, amely éppen ezeknek a folyamatoknak alapvető egyoldalúságát mutatja.

H. Marcuse „Az egydimenziós ember" című munkájában a következőket állapítja meg: „A fejlett ipari társadalomnak jellemző vonása, hogy hatékonyan leszorítja az olyan szükségleteket, amelyek szabadulást követelnek – szabadulást attól is, ami elviselhető, kifizetődő és kényelmes –, miközben élteti és feldolgozza a bőség társadalmának pusztító hatalmát és elnyomó funkcióját. A benne működő társadalmi kontrollok megkövetelik a haszontalan dolgok termelésének és fogyasztásának vadul burjánzó szükségletét; az eltompító munka szükségletét, ahol az már ténylegesen nem szükséges; a kikapcsolódás olyan fajtáinak szükségletét, amelyek ezt az eltompultságot enyhítik és meghosszabbítják; az olyan csalárd szabadságok szükségletét, mint amilyen a szabad verseny előírt árak mellett, az önmagát cenzúrázó szabad sajtó, a szabad választás egyenértékű márkák és mindenféle kacat között, alapvető fogyasztási kényszer mellett."[45]

Érdemes megfigyelni, melyek azok a társadalmi jelenségek Marcusénál, ahol a kiüresedés megnyilvánul: az eltompító, dehumanizált munka, a manipulált, a személyiség iránt közömbös szabadidő, a hamis választás, a látszatdöntés, az embernek a társadalmi döntésekből való teljes kizárása. Majd látni fogjuk a későbbiekben, hogyan próbálja a szociáldemokrácia pozitív előjellel megragadni ezeket a jelenségeket.

A jóléti állam kritikáját fogalmazza meg a következőkben Marcuse: „A jóléti állam azonban minden racionalitása mellett a szabadságnélküliség állama, mert totális adminisztrációja módszeres korlátozását jelenti: *a*) a „technikailag" rendelkezésre álló szabad időnek; *b*) a létfontosságú egyéni szükségletek számára »technikailag« rendelkezésre álló javak és szolgáltatások mennyiségének és minőségé-

nek; c) ama (tudatos és tudattalan) belátásnak, amely képes lenne az önrendelkezés lehetőségeinek megragadására és realizálására."[46]

A személyiséghez közömbös „technikailag" manipulált szabadidő, a dehumanizált munkatevékenység mellett megszűnik az olyan lehetőség is, mint az önrendelkezés. A fent jelzett társadalmi jelenségek mellett Marcuse és az új baloldal számos képviselője kiemelten foglalkozik a kultúra „deszublimálásával", vagyis azzal a kérdéssel, hogy a jóléti társadalomban megvalósuló technikai racionalitás miként számolja fel az ellenzéki és transzcendáló elemeket a „magaskultúrában".

„E társadalom (mármint a jóléti – *M. T.*) vívmányai és kudarcai érvénytelenítik e társadalom magaskultúráját. Az autonóm személyiség, a humanizmus, a tragikus és romantikus szerelem ünneplése egy elmaradott fejlettségi fok eszményeként jelenik meg. Ami végbemegy, az nem a magaskultúrának tömegkultúrává való lesüllyesztése, hanem e kultúrának a valóság által való megcáfoltatása... A ma új vonása: kultúra és társadalmi valóság elsimítása, azon ellenzéki, idegen és transzcendáló elemeknek jóvoltából e kultúra a valóságnak egy másik dimenzióját konstituálta. A kétdimenziós kultúrának ez a felszámolása nem a »kultúrértékek« tagadása és elvetése útján megy végbe, hanem a fennálló rendbe való en gros bekebelezésük útján, tömeges méretű újratermelésük és kiárusításuk útján."[47]

Marcuse elemzésében azt igyekszik bizonyítani, hogy a kultúra szférájában egy újfajta totalitarizmus jön létre, amely egy harmonizáló pluralizmusban nyilvánul meg, amelynek eredménye, hogy a művészi tagadás más fajtáival együtt a technológiai racionalitás folyamatának áldozatává válik.

Ugyanezt a vonalat képviselte a frankfurti iskola tagjainak tömegkultúra-kritikája. Ez a kritika általános történetfilozófiai premisszájukból fakad. Adorno és Horkheimer már a „Dialektik der Aufklärung"-ban kifejti, hogy a természet feletti uralomra törő racionális gondolkodás átcsap

az ember leigázásába, és így a természet feletti uralom eszközei az ember ember feletti uralmának eszközeivé is válnak; a technika és gazdasági apparátusuk racionalizálásával felszámolódik az egyén autonómiája.[48] Az eldologiasodás folyamatának szerves része a kultúra kiárusítása, a tőkés termelés technikai szabványai szerint és gazdasági elvei alapján szervezett kulturális tömegtermelés és elosztás. Az Adornóék által megfogalmazott „kultúripar"-koncepció egyik fontos eredménye az a megállapítás, hogy a kultúra a kultúripar rendszerében a társadalmi integráció transzmissziós elemévé válik, a technikai racionalitás felszámolja a kultúra ellenzéki elemeit. A kultúripar megfosztja a kultúrát saját önértékétől, hiszen termékei nem saját tartalmukhoz, hanem értékesítésük elvéhez igazodnak. Ez a folyamat pedig tendenciájában a műalkotások autonómiájának teljes megszüntetéséhez vezet. A közös nevező elvét, amelyet a kultúripar szervezésénél minden körülmények között elismernek, Marcuse a következőképpen fogalmazza meg: „Amikor a tömegkommunikációs eszközök harmonikusan és sokszor észrevétlenül vegyítik el a művészetet, a politikát, a vallást és a filozófiát a kereskedelmi közleményekkel, csak közös nevezőjükre, az áruformára hozzák ezeket a kulturális szférákat. A lélek zenéje egyben a kalmárkodás zenéje is. A csereérték számít, nem az igazságérték. A csereértékben összpontosul a status quo racionalitása, és minden másfajta racionalitásnak meg kell hajolnia előtte."[49]

A kultúripar a korlátlan versennyel párosuló kommerciális rendszerben a közös nevező elve a termelt áruk piacának bővítéséért és megtartásáért folyó küzdelemben érvényesül. Ilyen körülmények között minden eszközt igénybe vesznek, hogy a közös nevező minél nagyobb tömegeket fogjon át. E tendenciák eredménye, hogy kialakul egy egységes stílus, ami az egyformaságot, a sztereotípiák és klisék uralmát teremti meg. A kultúripar legcsúfosabb eredménye a befogadói tudat egysíkúvá tétele: a befogadói gondolkodás, a képzelőerő kiirtása, a katarzis felszámolása.

Adornóék kultúripar-felfogása végső fokon kizárja egy alternatív kultúrpolitikai koncepció kialakításának lehetőségeit. Adorno azonban életének utolsó éveiben bizonyos korrekciót hajtott végre ebben a kérdésben, s részben megkérdőjelezte az általa rövidre zárt kultúripar-fogyasztói tudat egyenletet. Ennek a korrekciónak főbb vonalai rajzolódnak ki utolsó tanulmányaiban.[50] Ennek elemzése azonban már nem tartozik szorosan témánkhoz.

Az életminőség-fogalom pozitív kifejtése a szociáldemokráciában

A fentiekből világossá vált, hogy az új baloldal kapitalizmuskritikája rámutatott a fogyasztói társadalom ellentmondásos mozzanataira, elsősorban azokra, amelyek az emberi autonómia, a döntésekben való részvétel hiánya, a szabadidő tevékenységének értékmegszüntető és manipulatív jellege, az ember kulturális tevékenységének kiüresedése vonatkozásában felmerültek. Egy olyan politikai mozgalom számára, amely ráadásul a fogyasztói társadalom időszakában Nyugat-Európában kormányzati tényezőként szerepelt, fel kellett figyelnie ezekre a kritikákra, különösen akkor, ha a „demokratikus szocializmus" alapelveire támaszkodva az emberi autonómia megvalósulásának kérdését, a döntésekben való részvételi jogot normatív módon megfogalmazza. A pozitív elméleti megfogalmazás már akkor megjelenik, amikor még a gazdasági recesszió nem érinti ezeket az országokat, a gazdasági növekedés még nem lassult le drámai módon. A recesszió elméleti tudatosítása azonban egyre erőteljesebben veti fel ennek a problematikának a jelentőségét. A szociáldemokrácia az életminőséget az 1970-es években a politikai-hatalmi mechanizmusok legitimizációs eszközének is tekintette. Tehát az életminőség fogalmában megtalálható az elidegenedés megszüntetését megcélzó alapvető emberi szükséglet, va-

lamint megfogalmazódik egy újabb kísérlet egy konszenzus eszköz megtalálására.

Az életminőséget olyan fogalomnak fogjuk fel, amely egymást kölcsönösen feltételező mozzanatokból tevődik össze.

A részvétel és a munka humanizálása mint az életminőség-fogalom összetevői

A szociáldemokrácia-felfogás az életminőség egyik legfontosabb összetevőjének a participációt és az ezzel szorosan összefüggő munka humanizálását, a munka minőségét tartja, vagyis azt a problémát, hogy a vállalatok vezetésében, a döntésmechanizmusokban hogyan valósul meg a munkavállalók közreműködése, mennyiben vesznek részt a munkavállalók a közvetlen munkafeltételek, a technika és technológia, a munka szervezésének kialakításában. A szociáldemokrácia ezt az ipari demokrácia kérdésköréhez tartozó területet összeköti az emberi szuverenitás és a szabadság kérdésével, az alternatívákban való kritikai gondolkodás, az emberi felelősségtudat mechanizmusát mozgató lényegi magatartásformákkal. A szociáldemokrácia abból indul ki, hogy a döntési mechanizmusok akkor válhatnak az egyes individuum részévé, ha azok elsősorban az ő közvetlen tevékenységstruktúrájából, szükségletrendszeréből fakadnak. A politikai demokráciát összekapcsolják az ipari demokrácia kérdésével. Olof Palme így ír erről a kérdésről: „A demokráciát alapjaiban kell életre kelteni és megújítani. A demokratikus döntési struktúrát, amely az emberek mindennapjait tartja szem előtt, a hanyatlás veszélye fenyegeti a technikai változások, a gazdasági koncepció, gyors ütemű népességvándorlás és a bonyolult igazgatási folyamatok következtében. Ezért az ipari demokrácia fejlődése válik egyre inkább kulcskérdéssé."[51]

A részvétel követelménye a szociáldemokrácia „demokratikus szocializmus"-koncepciójának része, hiszen a hatal-

mat demokratikus módszerekkel és demokratikus közösségek révén kívánja gyakorolni. Ilyen demokratikus közösségnek fogja fel a szociáldemokrácia a participáció vagy Mitbestimmung révén létrejövő közösségeket. Az egyén és a közösség harmonikus kapcsolatának megteremtése lényeges normatívaként fogalmazódik meg: „Munkakörülmények társadalmi méretű megújításához tehát elsősorban az egyén közreműködése szükséges. A munka nemcsak eszköz, amellyel a kenyerünket megkeressük, hanem az ember számára az önmegvalósítás egyik legfontosabb módja és az is marad. Ha ettől megfosztják, ha a munka értelmetlenné válik számára, vagy ha megfosztják attól a lehetőségtől, hogy egyedül vagy másokkal együtt dönthessen a munkáról, az elszegényedést jelent. Ezt az állítást nem úgy kell értelmezni, mintha a végzett munkának különösképpen kvalifikáltnak kellene lennie. Minden tevékenység – a mégoly egyszerű is – értelmes az ember számára, ha azt bele tudja helyezni a nagyobb társadalmi összefüggésbe. A munkásélet demokratizálása ezért alapvető jelentőségű."[52]

A participáció tehát mindenekelőtt a közvetlen munkatevékenység terrénuma. A munkavállalók a különböző társadalmi tevékenységeket közvetítő intézményrendszereken keresztül válnak a társadalmi egész cselekvő részévé. A participációt úgy tekintik, mint az ember „társadalmasulásának" egyik lehetséges eszközét, olyan csatornarendszert, amelynek segítségével a szűkre szabott partikularitás szférájából a társadalmi döntések résztvevőjévé válik. Természetesen ezen általános antropológiai értékek mellett nem tagadható a participációs rendszerek konfliktusmegoldó funkciója sem. Az érdekegyeztetés, az érdekek „modus vivendi"-je nem csorbítja azokat az értékteremtő mechanizmusokat, amelyek a participáció révén jöttek létre. A szociáldemokrácia ugyanakkor a participációs rendszert olyan társadalmi mechanizmusnak fogja fel, amelyek végső fokon „... a hatalmi viszonyokat meg fogják változtatni. De azok a félelmek, hogy a megváltozott hatalmi vi-

szonyok a társadalmat minőségileg rontják vagy korlátozzák a szabadságot, nem igazolódtak be."[53]

Szamuely László, aki behatóan foglalkozik a nyugateurópai országok participációs rendszerével, szerint a participációs törekvések új hulláma – ami egyben lényeges változást eredményez magában a rendszerben is – 1968 után indult meg. Az 1968-as „párizsi május" és az 1969-es olaszországi forró ősz, a baloldali munkás- és diákmozgalmak fellendülése megtermékenyítőleg hatott a részvétel általánosabb módozatainak kidolgozására, a meglevő formák felülvizsgálatára, az itt működő intézmények jogkörének kibővítésére, illetve egy átfogó reform kidolgozására.[54]

A német szociáldemokrácia már a godesbergi programban is rendkívül fontosnak tartotta a Mitbestimmung kérdését,[55] a Brandt-kormány hatalomra kerülése után hozzálátott elvi elképzeléseinek gyakorlati megvalósításához. Ennek eredménye volt az 1972-ben elfogadott vállalati törvény, amelynek értelmében az együttdöntés kiterjed a jóléti, bér- és szociálpolitikai, munkaügyi, személyi és gazdasági területekre, valamint bővíti a konzultációs és tájékoztatási jogot. Az itt meghozott konkrét intézkedések csak jogi törvényerőre emelik a szociáldemokráciának a „demokratikus szocializmusról" alkotott elképzeléseit. Hogy mennyire az életminőség elemének tartotta elméletileg a szociáldemokrácia a részvétel kérdését, szolgáljon igazolásul Erhard Éppler megállapítása: „Amennyiben azt tartjuk, hogy a szabadság és a döntésekben való részvétel is az élet minőségének alkotóeleme, amellyel az élet minőségét magát meghatározzuk."[56] Brandt magyarázatul hozzáfűzi: „Más szóval: az élet minőségének meghatározása és a megvalósulására irányuló demokratikus folyamat már az életminőség gyakorlata maga. Megfordítva: ahol az életminőséget meg kell határozni és tekintélyelven kell megvalósítani, ott azt már csírájában szétrombolják." Látnivaló, hogy a magasabb rendű élet követelésének magva az alábbi követelésekben rejlik: az önrendelkezés

tágabb lehetősége és szociális életkörülményeink alaposabb ismerete."[57]

A vállalati döntésekben való intézményes részvétel tekintetében különbségek vannak az egyes nyugat-európai országok között. Ez magyarázható az adott ország participációs rendszereinek történelmi hagyományaival, az ipari munkásság gazdasági és politikai harcainak sajátosságaival stb. Az viszont megállapítható, hogy a hatalomra jutott szociáldemokrata pártok kormányzási időszakában a részvétel intézményesítése felgyorsult. Vagyis a szociáldemokrata pártok – amelyek között a participáció megítélésében esetleg jelentős különbségek is megfigyelhetők – igyekeztek a programjaikban szereplő elképzeléseiket a gyakorlatban is megvalósítani.

A participáció kérdésének másik oldala a munka minőségének problémája, a munkakörülmények „emberi" átalakítására vonatkozó elméleti és gyakorlati szükségletek megfogalmazódása. A participációs törekvések és a munka humanizálásának összekapcsolása az életminőség-kutatások egyik alapvető területét jelentik. A kettő összekapcsolása az utóbbi időben figyelhető meg, és ebben a szociáldemokrácia elméleti és gyakorlati tevékenységének meghatározó szerepe van. Az életminőség-kutatás e területen olyan társdiszciplínák közreműködésére támaszkodik, mint az ergonómia, a munkapszichológia, a munkaszociológia. A kutatások jellege egyrészt elvont elméleti megközelítés, amely általános antropológiai elvek megfogalmazását jelenti, másrészt közvetlen gyakorlati-empirikus tevékenység.

Az elvont „filozófikus" megközelítések a munka kreativitásának problematikájából indulnak ki, s részletesen elemzik azokat a mozzanatokat, amelyek az elidegenedés totálissá válásához, a misztikus „önelidegenítő", „önmagát béklyóba záró kultúra" megvalósulásához vezetnek. Nem véletlenül fogalmazódik meg az „Orientierungsrahmen '85" ide vonatkozó fejezetében, hogy a munka humanizálásának elsődleges célja a dolgozó ember elidegenedésének korláto-

zása, illetve az, hogy a munkafolyamat feleljen meg az individuális emberi szükségleteknek.[58]

A gyakorlati-empirikus kutatások jóval prózaibbak. A munkástól nagyobb szaktudást követelnek, bizonyos alternatív készséget, amely az egyéni döntéslehetőséget is magában foglalja, továbbá azt, hogy saját munkáját valamilyen módon össze tudja kapcsolni az össztársadalmi célokkal, vagyis egyéni tevékenysége saját tudatában se legyen irracionális az össztársadalmi tevékenység szempontjából. Az elemzések kitérnek a munka tartalmának – az elvégzendő műveletek, a velük kapcsolatos felelősség foka és a munka feltételei, a bérezés, a munkavédelem, a társadalombiztosítás, a munkahelyi tárgyi és szociális környezet, a szakoktatás – területeire. Ezek az elemzések feltételezik a Taylor-féle munkaszervezési elvek bírálatát, a dehumanizáló futószalag kritikáját és elvetését, és szükségesnek tartják az új módszerek kimunkálását, amelyek valamilyen módon csökkentik a munkatevékenység elidegenítő, elnyomorító hatását, így a csoportmunka pozitív, az egyén számára nagyobb kielégülést nyújtó és egyben teljesítményformáló módozatait.

A szociáldemokrácia politikai grémiuma jól érti a munka humanizálásának összefüggését a participáció kérdésével: „A jobb életminőség egyik fontos aspektusa az a követelés, hogy jelentősen javítani kell a munkahelyi körülményeket. Erre legutóbbi választási platformunkban is utaltunk ... *A német szociáldemokraták és a szakszervezetek a munkakörülmények humanizálását szorosan összekapcsolják a beleszólás gondolatával* [Kiemelés tőlem – *M. T.*]. Jóllehet a munkahelyi körülmények javításának és a munkavállalók nagyobb beleszólásának követelése csak részben jelenti ugyanazt, mégis szoros kapcsolatban vannak egymással, ugyanis abból indulhatunk ki, hogy a munkakörülmények emberibbé tétele erősíti a munkavállaló akaratát, hogy általában véve (gazdaságilag és politikailag) fokozzák részvételüket, ugyanakkor ha a vállalatok nagyobb beleszólási jogot is biztosítanak számukra, ez meg-

könnyíti a munkakörülmények emberibbé tételét." Heinz-Oskar Vetter, a Német Szakszervezeti Szövetség elnöke így definiálta a humanizálás, a demokratizálás és a beleszólás közti különbséget és összefüggést: „A humanizálás elsősorban a munka tartalmára vonatkozik, míg a demokratizálás mindenekelőtt az akaratfejlesztés és a döntés folyamatát öleli fel. A humanizálás és demokratizálás tehát kiegészíti, s ki is kell hogy egészítse egymást, ha azt akarjuk, hogy a döntési folyamatok demokratizálása ne korlátozódjék csupán a szervezeti felépítés bizonyos formális megváltoztatására. Végső soron nem lehet szó humanizálásról a minden területen megnyilvánuló hatékony beleszólás nélkül. Azok számára, akik a vállalatoknál és az üzemekben a beleszólási jogért harcolnak, konkrét alkotó feladat a munkakörülmények emberibbé tétele.

Ez olyan probléma, amellyel a szociáldemokratáknak a jövőben szembe kell nézniük: az érintettek részvételi lehetőségei, azaz végső soron az igazi demokratikus többlet óhajtása nemcsak üzemi, hanem társadalmi szinten is általános problematika kell hogy maradjon mindaddig, amíg a különböző csoportok indulási feltételei és jogai eltérőek."[59]

Képzés, átképzés, oktatás mint az életminőség összetevői

A szociáldemokrácia alapértékeiből következik, hogy a tudást, a műveltséget olyan értéknek fogja fel, amely lehetőséget és biztosítékot ad a személyiség kibontakoztatásához, az elidegenedési folyamatok visszaszorításához. Már a bernsteini elképzelésekből is kitűnik, hogy a műveltség és a tudás olyan társadalommobilizáló tényező, amelynek segítségével a munkásság felemelkedik a polgár műveltségi szintjére. A műveltséget és a tudást olyan eszköznek tekinti tehát a szociáldemokrácia, amelynek segítségével csökkenthető és szűkíthető a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ez

az értékcentrikus felfogás és a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló politikai akarat figyelhető meg a mai szociáldemokrácia tevékenységében is az oktatáspolitika vonatkozásában.

A tudás, a műveltség, a készségek tökéletesítése szorosan összefügg az előbb elemzett participáció kérdésével, hiszen egyszerű evidencia, hogy alapvető elméleti ismeretek, társadalmi és politikai tájékozottság és alternatívákban való gondolkodás nélkül a részvétel a döntésfolyamatokban csak üres szólam. A részvétel egyik lényeges, ha nem a leglényegesebb feltétele a döntésekre való készség kialakítása, amely előfeltételezi a szerteágazó szakmai, gazdasági, társadalmi ismeretek széles körét, egyfajta kritikus gondolkodás kialakítását.

Mindezekből az is következik, hogy ha a szociáldemokrácia komolyan veszi a beleszólás, a társadalmi emancipáció kérdését, akkor az ezekből adódó következtetéseket transzformálni kell az oktatásügy területére, ahol tulajdonképpen ennek az emancipációs intézményrendszernek létalapjai teremtődnek meg.

A szociáldemokrácia, amennyiben kormányzati hatalommal bír, úgy e kérdésben rendkívüli nehézségekbe ütközik még akkor is, ha pontosan kidolgozott koncepciója van az oktatásügy rendszerére, illetve annak reformjára. A legnagyobb akadály maga az öröklött intézményrendszer és annak belső tehetetlenségi ereje. Szemléletesen fejezi ki ezt a problémát Philip H. Coombs: „Az oktatási rendszerek is gyorsabban nőttek és változtak, mint eddig valaha, de túlságosan lassan igazodtak a körülöttük végbemenő események gyorsuló üteméhez. Az oktatási világválság lényege az ebből adódó és különböző formában jelentkező egyenlőtlenség az oktatási rendszerek és környezetük között. Az egyenlőtlenségnek számos sajátos oka van, de négy kiemelkedik közülük. Az első az oktatásra irányuló tömegigény ugrásszerű növekedése, amelyet nem tudnak kielégíteni a meglevő iskolák és egyetemek. A második az anyagi eszközök égető hiánya, amely meggátolta az oktatási

rendszereket abban, hogy jobban megfeleljenek az új igényeknek. A harmadik, az oktatási rendszerek örökölt tehetetlensége, amelynek következtében belső ügyeikben túl nehézkesen alkalmazkodnak az új külső szükségletekhez, még akkor is, amikor az anyagi erőforrások ezt nem gátolják. A negyedik maguknak a társadalmaknak a tehetetlensége – a hagyományos álláspontok, a vallási szokások, a presztízs és ösztönző módok és az intézmények, struktúrák nehézségi ereje –, amely megakadályozza az oktatás és a képzett munkaerő optimális, a nemzeti fejlődést elősegítő felhasználását."[60]

A szociáldemokráciának, ha kormányra kerül, mindezekkel a nehézségekkel számolnia kell. A helyzetet bonyolítja, hogy egy-egy választási ciklus nem elegendő arra, hogy a kormányzat megváltoztassa az oktatási intézményrendszert, illetve megvalósítsa elképzeléseit. Márpedig az intézményrendszeren egy már elkezdett, de a gyakorlati alkalmazásban végig nem vitt reform kockázattal jár, s függetlenül a reform elméleti helyességétől, az a látszat keletkezhet, mintha egy át nem gondolt, kiérleletlen koncepcióval állnánk szemben. Ez figyelhető meg például Nagy-Britannia esetében, ahol a Munkáspárt 1945 óta többször kísérletezett az oktatási reformelképzeléseit megvalósítani, de választási vereségei nem engedték, hogy a bevezetett reform helyessége bebizonyosodjék.

Az 1970-es évek végétől a gazdasági recessziós időszak az eddigieknél is hevesebben veti fel az oktatás, a képzés és átképzés problémáit. Az a kérdés vetődik fel ugyanis, hogy az adott ország oktatási intézményrendszere mennyiben képes alkalmazkodni a gazdasági struktúraváltáshoz, mennyire teszi lehetővé a „konvertálható tudás" megszerzését, mennyire teszi flexibilissé a már megszerzett ismereteket.

A szociáldemokrata kormányzatok szeretnének előre lépni az oktatásügy területén is és megvalósítani általános szociálpolitikai elképzeléseiket itt is. Tudatában vannak, hogy az iskolarendszer a társadalmi mobilitás eszköze,

ezért úgy igyekeznek a reformokat megvalósítani, hogy eleget tegyenek a szocialista alapértékek eme követelményeinek. Ezek az alapérték-követelmények azonban ütköznek a jelenlegi tőkés társadalom „épp-így-lét" struktúrájával s a legtöbbször megvalósíthatatlanná válnak. A szociáldemokrácia fontosnak tartja azt, hogy a jelenlegi recessziós viszonyok közepette úgy alakítsák át az átképzési struktúrát, amely a munkaerőpiac állandó és változó igényeinek megfelelő tudásflexibilitást nyújtana. Ugyanakkor tisztában vannak azzal az ellentmondással, hogy az oktatás belső struktúrája egyfajta stabilitást tesz szükségessé, másrészt a műszaki-technikai haladás, az állandó struktúraváltás gyors alkalmazkodást követel az oktatási intézményektől.

Erre a problémára utal Neil Kinnock, a brit Munkáspárt vezetője: „A technikai változás üteme és sokfélesége megkívánja, hogy könnyen elérhető legyen a folyamatos tanulás és az ismételt beiskolázás: a foglalkozások megszűnésének és keletkezésének a folyamata, amely a technikai, adminisztratív és társadalmi változásokat kíséri, igényli a foglalkozásokon belüli és közötti mozgás lehetőségeit; a munkaidőn kívül eltöltött idő megnövekedése, ami egy új teljes foglalkoztatottsági stratégia tudatos és elkerülhetetlen velejárója, szükségessé teszi a szabadidő kreatív és élvezetes felhasználásának a megkönnyítését, kielégítve a társadalmi kapcsolatokat és a többi nem anyagi juttatást, amelyet eddig főleg a munkától és a munkahelytől vontak el.

Ezek a követelések, a legenyhébb kifejezéssel élve, átfogóak, és csak egy céljában és előrelátásában átfogó oktatási rendszer elégítheti ki ezeket az igényeket."[61]

Az általunk vizsgált országokban a szociáldemokrácia oktatáspolitikai felfogásában a reformtevékenység három nagyobb területre terjed ki: az oktatás demokratizmusának és az egységes oktatási rendszer megteremtésének kérdése; a munkaerő-politika és az oktatáspolitika össze-

hangolásának kérdése; valamint az átképzés és felnőttoktatás kérdése.

Az SDP bad-godesbergi programja továbbfejleszti az 1950-es években (a dortmundi [1952], a berlini [1954], a müncheni [1956]) lefektetett elképzeléseket és kifejti azokat az oktatáspolitikai követelményeket, amelyek a „szociális és kultúrállam", „az emberhez méltó társadalom" feladataiból egyenesen következnek, az alkotmányban előírt demokratikus alapjogok és kötelességek szellemében. 1969-ben, a szociáldemokrata–liberális koalíció megalakulása után hozzáláttak az „oktatási káosz" megszüntetéséhez. A szövetségi kormány a „Bildungsbericht 70"-ben[62] kifejtette, hogy az eddigi javítgatás helyett a reformot egyszeri nagy akciónak fogja fel. Ahhoz, hogy demokratikus, hatékony és hajlékony oktatási rendszert hozhassanak létre – amely az alkotmány alapelvében kimondott esélyegyenlőségnek megfelel –, az egyes iskolatípusok közötti válaszfalakat le kell bontani. Átfogó, de nem differenciált, egységes közép- és egységes fóiskolai rendszert kell létrehozni.[63]

A brit Munkáspárt oktatásügyi reformtörekvéseit hasonló elképzelések jellemezték, mint az SPD-ét. A munkáspárti kormányok a második világháború után figyelembe vették a választók, valamint a demokratikus közvélemény akaratát az oktatásügy megreformálásában. E tömegnyomásnak mindenekelőtt egy nagy reformprogram meghirdetésével adtak teret, ami csupán az oktatási reform formális megvalósítását mozdította elő. Ez mutatkozott meg az 1944. évi oktatási törvény előkészítésében, az oktatás demokratizálása felé tett lépésekben. Az 1944. évi ún. Butler-féle törvény a közoktatás egészét átfogó koncepción alapuló rendszer szervezeti felépítését tette lehetővé. 1971-ben a Munkáspárt sürgetésére határozatot hoztak az egységes iskolák felállításáról. Megszüntették a nívótagozatos osztályokat, egységesítették a középiskolák különböző típusait. 1976-ban a munkáspárti kormány törvényjavaslatot készített elő, amely a helyi oktatási szerveket – a pénzesz-

közök megvonásának kilátásba helyezésével – arra kötelezte, hogy készítsenek terveket az oktatási rendszer teljes átalakítására, az egységes iskolák hálózatának kiépítésére.

1979-ben a brit Munkáspárt választási kiáltványában is megfogalmazta oktatáspolitikai céljait az elkövetkezendő öt évre. Ennek főbb pontjai: meg lehet és meg kell teremteni az oktatásban az egyenlő esélyek feltételeit; általánossá kell tenni az egységes oktatást az 1980-as évek végére; csökkenteni kell a magániskolák állami támogatását; új oktatási rendszert, új képzési formát kell kialakítani a 16–19 évesek számára; lehetővé kell tenni a továbbtanulást azok számára is, akik jelenleg családjuk alacsony jövedelme miatt erre nem képesek. A 16–19 évesek számára olyan kurzusokat kell indítani, ahol a tandíj a szülők jövedelmének nagyságától függ.[64]

A Munkáspárt 1979 után sem adta fel az egységes oktatási rendszerre vonatkozó elképzeléseit. 1981 júliusában a Munkáspárt Végrehajtó Bizottsága és a TUC közös nyilatkozatot fogadott el az egységes oktatási rendszerről, az elitképzés megszüntetéséről, a magániskolák visszaszorításáról.[65]

A szociáldemokrácia oktatáspolitikájának másik alapvető sajátossága a munkaerő-politika és az oktatáspolitika összehangolása. Ez a törekvés különösen az SPD oktatáspolitikai tevékenységében követhető nyomon. Az SPD 1969. évi választási győzelmét a CDU/CSU-val szemben többek között annak köszönhette, hogy a választók hittek benne: az SPD optimálisabb gazdaság- és szociálpolitikát fog folytatni, magasabb fokon tudja biztosítani a foglalkoztatottságot. A „gazdasági csoda" jegyében állandónak látszó gazdasági növekedést először az 1960-as évek közepén kialakuló recesszió kérdőjelezte meg. Az 1970-es évek elején az ismét hatalomra került SPD-nek sikerült ugyan a foglalkoztatottak számát növelni, de tartós megoldást nem talált. Az történt, hogy a háború utáni népes évjáratok kerültek munkaképes korba, s kiderült, kevés a szakképzőhely, a

munkahelyi ajánlat. Az 1970-es évek közepétől pedig az erősödő energiaválság és a napjainkig tartó világgazdasági pangás eredményezett rekord munkanélküliséget az NSZK-ban, elsősorban az iskolából kikerülő fiatalok maradtak állás nélkül.

Az NSZK-ban törvény írja elő a legmagasabb foglalkoztatottsági szint elérését – 1969-től, tehát az SPD hatalomra kerülésének évétől –, illetve 1970-től a nürnbergi Szövetségi Munkaügyi Hivatal foglalkozik munkaerő-prognózisok készítésével. A Hivatal 1974-ben és 1978-ban készített felméréseiben behatóan foglalkozik azokkal a problémákkal, amelyek az oktatási rendszertől a foglalkoztatási rendszerhez vezető átmenetet jellemzik.[66] Ez az átmenet jelenleg kétszakaszos: az általános képzést adó rendszerből vezet a szakképzést, illetve a hivatásra felkészítést nyújtó rendszerbe, onnan pedig a foglalkoztatási rendszerbe. A Szövetségi Munkaügyi Hivatal, emellett, hogy a távlati munkaerő-politika, az ígért magasfokú foglalkoztatási szint elérése és tartása érdekében központilag információkat gyűjt és az állam e téren hangoztatott gazdasági és társadalmi felelősségének jegyében döntésekhez ösztönzéseket ad, konkrét terveket is készít a munkaügyi problémák megoldására, törvényes szabályozására, azzal a fenntartással, hogy még a közeljövőt illetően is sok bizonytalansági tényezővel dolgozik. Jelentős területnek tartják a szociális rehabilitáció, a reszocializálódás problémakörét. Az ún. kvalifikációkutatás a különböző kvalifikált munkaerőt vizsgálja, különös tekintettel a foglalkozási flexibilitásra.

Az ún. foglalkozási rizikót, azt, hogy nincsenek már oly biztos szakmák, hivatások, amelyekre több évvel előtte az oktatási rendszer szavatolhatná a későbbi elhelyezkedést, nem lehet s a jövőben egyre kevésbé lehet kiküszöbölni. Legfeljebb az állítható, hogy nagyobb a valószínűsége, hogy valaki elhelyezkedhet, ha az oktatási rendszer szélesebb skálán ajánl differenciáltabb, magasabb szintű, magasabb minősítésű, a műszaki fejlődéshez alkalmazkodó képesítéseket, amelyek azonban nem egy életre szólnak,

állandó felülvizsgálásra szorulnak és új ismeretekkel való kiegészülésre. Azonban a műszaki fejlődés, a gazdasági struktúraváltás oly gyors, hogy ehhez egész Európában a szakoktatási rendszerek képtelenek az 1970-es évek közepétől kielégítően alkalmazkodni. A pedagógiai szempontból kívánatos új stabilitás sürgős lenne, de ehhez a pedagógiai rendszereket és foglalkoztatási rendszereket jobban össze kell hangolni. Az összállami és munkaerőtervek az NSZK-ban – az SPD-vezetés idejében kidolgozta ezeket a terveket – éppen azt a célt szolgálják, de az energiaválság következményeit, a világgazdasági helyzet gyors változásait ez a tervezés 8–10 éves távlatokban nem jelezheti előre megbízhatóan.

A szociáldemokrácia viszonylag hamar felismerte, hogy a gazdasági struktúraváltás felgyorsulása megnöveli a felnőttoktatás fontosságát az oktatáspolitikában. A gazdasági struktúraváltás követelménye, a foglalkozási rizikó jelenléte, a munkanélküliség növekedése neuralgikussá tette az egész oktatási rendszert és ráirányította a figyelmet a felnőttoktatásra és az átképzés problémáira, ami viszont elvileg megkérdőjelezi az eddigi beidegződéseket az oktatási mechanizmusokban.

A német szociáldemokrácia felismerte ennek az ún. kvarcier fokozatnak a fontosságát s oktatáspolitikájában hangsúlyossá tette. Támaszkodott azokra a hagyományokra, amelyek ezen a területen Németországban létrejöttek. Ebben különleges helyet foglalt el a népfőiskola, amely a felnőttoktatás legfejlettebb és legelterjedtebb intézménye az NSZK-ban. Községek, körzetek tartják őket fenn tartományi költségen. Oktatnak idegen nyelvet, egészségügyi ismereteket, mezőgazdasági és műszaki ismereteket. Az SPD instrukciói alapján az Oktatási Tanács 1970-ben keretterv-ben kifejtette, hogy a felnőttoktatás olyan fontos terület, hogy nem lehet önkényes egyéni érdekre, de csoportérdekre sem bízni, s benne ne érvényesüljön korlátlanul egyének elképzelése, hanem össztársadalmi szükségleteket kell benne kielégíteni és a kvarcier fokozatot az egész oktatási

rendszer integráns részévé kell tenni. Ebben az elképzelésben már megnyilvánult az a felismerés, hogy a gyors gazdasági struktúraváltásnak az átképzésre vonatkozó követelményeit központilag kell megszervezni.

Az angol Munkáspárt a felnőttoktatási rendszer új struktúrájának kialakításával foglalkozik, amely mindenki számára biztosítaná a permanens képzéshez való jogot, függetlenül korábbi képesítésétől. Neil Kinnock erről a következőket írja: „A műveltséggel való rendelkezés az új gazdaság nagy forrása. A műveltséggel rendelkezés ezen gazdaság felhasználásának legjobb eszköze. Ha a foglalkoztatottság saját ügyünk, művelődnünk kell azért, hogy elérjük és tanulnunk kell, hogy megvalósítsuk azt ezelőtt soha nem tapasztalt mértékben. A képzésre fordított költségeket elkerülhetetlen és pótolhatatlan befektetésnek kell tekintenünk a technikai, gazdasági és társadalmi siker érdekében."[67]

A párt Végrehajtó Bizottságához benyújtott javaslat tartalmazza egy egyéves időtartamú, egységes képzési forma kötelezővé tételét minden 18 éves fiatal számára, aki nem akar a felsőoktatás keretében továbbtanulni. A tanfolyam költségeit a kormány fedezné, a tanulók ösztöndíjat kapnának. A Munkáspárt javasolja egy felső- és felnőttoktatási tanács létrehozását, amely egységes és átfogó tervet dolgozna ki a 18 éven felüliek oktatására és képzésére. A Munkáspárt Végrehajtó Bizottsága 1982 nyarán megtárgyalta a javaslatot és bevette a párt 1982-es programjába. A javaslatot kidolgozó munkacsoport a jelentésben megállapította, hogy a Helyi Oktatásügyi Hatóságot kötelezni kell arra, hogy az új forma megteremtéséhez biztosítsa a személyi és az anyagi feltételeket. A Robins-elvet, mely szerint minden rátermett tehetséges fiatal számára biztosítani kell a felsőoktatásban való részvételt, széles körben kell alkalmazni. Ki kell dolgozni a felnőttoktatás új programját, amely lehetővé teszi a már munkaviszonyban álló felnőttek részére a tanulást, az újra- és továbbképzést valamennyi szinten; ugyanakkor felfrissítő tanfolyamokat

kell indítani azok számára, akik a tanköteles korban nem megfelelő vagy hiányos képzésben részesültek. Az új felnőttoktatás a tradíciókkal rendelkező Nyílt Egyetemhez hasonlóan működik.[68]

A nyugat-európai szociáldemokrácia oktatáspolitikai elképzelései – az egységes oktatási rendszer megvalósítása, a munkaerő-politika és az oktatáspolitika összehangolása, a felnőttoktatás és -átképzés prioritásának elismerése – egyrészt a szociáldemokrácia általános értékrendszerével függenek össze, következményei a tervezésről vallott átfogó elméleti rendszerének, valamint rugalmas reflexiója a jelenlegi társadalmi valóság, a gazdasági struktúraváltás szorító követelésének.

A szabadidő és a művelődés mint az életminőség összetevője

Az életminőség fogalomnak lényeges eleme az ember munkaidőn túli szabadidő-tevékenysége. Az új baloldal elmélete rámutatott arra, hogy ez milyen mértékben integrálódik az „egydimenzionáló" társadalomban és veszíti el kreatív jellegét, Marcuse szóhasználatával élve, deszublimálódik. A nyugat-európai szociáldemokrácia a szabadidő milyenségét az élet minősége szemszögéből értékeli s szorosan kapcsolja magához a munkatevékenységhez és azokhoz a tevékenységekhez, amelyek valamilyen formában értéktermetők. A szociáldemokrácia számára a szabadidő növekedése, valamint a képzettség magasabb szintje lesz az oka annak, hogy a jövőben mélyreható változások nem elsősorban a gazdaság területén, hanem a kulturális értékek területén valósulnak meg. Ahhoz, hogy a szabadidő-tevékenység az emberi önmegvalósulás egyik eszköze legyen, bizonyos kulturális feltételeket kell biztosítani: a kulturális esélyegyenlőség; a kulturális javak aktív fogyasztása és termelése egy emancipatív elem: a kultúrának lényegesen hozzá kell járulni ahhoz, hogy az ember a társadalmi kör-

nyezet kényszereitől megszabaduljon, és szükségleteivel, képességeivel való összhangja kialakuljon.

A szociáldemokrácia abból indul ki, hogy egy tagolt társadalomban sokféle kulturális érték és hagyomány él. E sokféle formának és a mindennapi élet kultúrája helyi és regionális jellegzetességeinek joga van a megnyilvánulásra. A kultúra egy nyílt társadalomban lényegében autonóm folyamat és annak is kell maradnia. A szabadidő-tevékenység struktúrájának erre a tagolt és sokféle kulturális adottságra kell alapozódnia.

A szociáldemokrácia – a jóléti társadalom kritikai elemzéséből és figyelmeztetéséből tanulva – megpróbálja a szabadidő-tevékenység új formáival felvenni a harcot az elidegenedés totális víziójával. Nem véletlenül váltott ki nagy vitát Habermasnak egy cikkgyűjteményéhez írt előszava 1979-ben („Stichworte zur geistigen Situation der Zeit" – „Címszavak korunk szellemi helyzetéhez"), amelyben az „életvilág kommunikatív kapacitásának elsivatagosodásáról" beszélt. Szerinte a „gazdasági és adminisztratív racionalitás formáinak átterjedése olyan életterületekre, amelyek a morális és az esztétikai-gyakorlati racionalitás makacsságát követik, azzal a következménnyel jár, hogy az életvilág egyfajta gyarmatosításán következik be.

Az ún. Schattenfroh-jelentés az ilyen kommunikatív kiüresedéssel szembeni pozitív megnyilvánulásokról is beszél s véleménye szerint a szociáldemokráciának támogatni kell ezeket a kezdeményezéseket. A jelentés felsorol több esetet, amikor a lakosság egy-egy csoportja öntevékeny kulturális életbe kezdett. Új szervezeti formák is keletkeztek, önálló színházak, galériák, zenészcsoportok. Ezek közül sokan kifejezetten elkötelezett jellegűek. A jelentés rámutat arra, hogy erőteljesen megnövekedett a múlt iránti érdeklődés, ami inkább a mindennapi élet hagyományaira irányul. A szociáldemokráciának érzékenynek kell lennie az ilyen újfajta megnyilvánulásokkal szemben. Ebben az önkritikában bizonyára benne van a zöldek mozgalmához kapcsolódó és főleg a fiatalság körében megnyilvánuló kul-

turális, öntevékeny mozgalmak vonzása és a szociáldemokrácia elbürokratizálódása következtében kialakuló érzéketlenség.

Az 1970-es évek kezdetén „szociokultúra" néven egészen új törekvések kezdődtek. A szociokultúra azon a felismerésen alapult, hogy a hagyományos kulturális intézmények a városok meghatározott részein voltak, ezért a kulturális kínálat decentralizálását tűzték ki célul. A mindennapi élet sajátos összefüggéseit és megnyilvánulásait sajátos, alulról jövő kultúra gyanánt kell elismerni. Kommunikációs centrumok, városrészközpontok, ifjúsági házak szinte áttekinthetetlen mennyiségben keletkeztek. A hatóság gyakran csak a helyiséget adta, minden egyebet a résztvevők öntevékenyen alakítottak ki, másutt tanáccsal látták el a résztvevőket. A szociokultúra megvalósulása a szociáldemokrata kultúrpolitika győzelme volt. Ennek alapjait 1974-ben a boccumi evangélikus akadémia ülésén dolgozták ki. A szociokultúra elismerése következik a szociáldemokráciának a kulturális demokráciáról vallott felfogásából, vagyis feltételezi a társadalmi csoportoknak megfelelő kultúrák együttes létesítését, pluralizmusát. A szociokultúra egyik szakértője, Hermann Glaser rámutat, hogy a szociokultúra fogalma a kultúra társadalmi dimenzióját hangsúlyozza. Másrészt azonban a szociokultúrát sajátos játéktérbe szorítja be. „A demokrácia kockázatához... játéktérre van szükség... A játéktérben a társadalom nem változik ugyan, de előkészül a társadalmi változásokra: a lehetőségek végigjátszásában."[70] Véleménye szerint a társadalom ellentmondásait semmiképpen sem szabad alapvető ellentmondásokká fetisizálni, és így játékos megelégedéssel tapasztalhatjuk, hogy az elidegenülés, legalább a szabadidő területén megszüntethető. Így a szociokultúra – Glasser szerint – a sokféle érdekkonfliktus által szétszabdalt plurális társadalmat a kommunikáció révén egységesíti. „Ez tehát a kultúra demokratizálásának benső értelme: a játéktér rendelkezésre bocsátása."[71]

A szociokultúra fogalmában tehát megfogalmazódik az a

tétel, hogy ha az elidegenedés a társadalmi tevékenység más területein fenn is marad – habár ennek a leküzdésére hivatott a participáció, a munka humanizálása, a művelődés –, a szabadidő területén leküzdhető. Ebben a tételben ugyanakkor elméleti buktató van: hiszen a szabadidő nem kínai fallal elválasztott terület az ember más társadalmi tevékenységétől, így az elidegenedés szabadidőn belüli teljes leküzdése illúziónak tűnik. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy az így létrejövő kulturális értékeket cserélő és tevékenyen működő közösségek nem tompíthatnák az elidegenedés mértékét, vagy legalábbis szubjektíve ezt az érzetet keltik. Megfigyelhető, hogy ezen a területen a szociáldemokrácia bizonyos irányzatai és mozgalmai, főleg a Jungsozialisten, közelednek az alternatívokhoz. Nem tartozik témánk körébe az alternatívok kulturális elképzeléseinek elemzése, de a Schattenfroh-jelentésből is kiderül, hogy az „adminisztratív kultúra" fertőzésétől mentes ifjúszocialisták hasonló elképzeléseket vallanak a „bázisközösségekről", annak elidegenedés-tompító tevékenységéről.

Összességében megállapítható, hogy a szociáldemokrácia szerint a kultúra demokratizálása a hagyományos kulturális intézmények és értékek hozzáférhetővé tételét jelenti a többség számára. Ezt ugyanakkor a képzéssel hozzák kapcsolatba, hangsúlyozva, hogy a közösségi kulturális munka a továbbképzés lényeges része. Ennek célja egy demokratizálási stratégia. Ebben a perspektívában a továbbképzés lenne képes, anticipálva a jövőbeli társadalmi szükségleteket, ezek fokozatos megvalósítását elkezdeni úgy, hogy lehetőleg sokan ne csak befogadói, hanem részesei legyenek a kultúrának.[72]

Jegyzetek

[1] *B. T. Grigorjan:* Neokantyianissztovo. Krityicseszkije ocserki. Moszkva 1962.
[2] *Eduard Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus. Verl. J. H. W. Dietz Nachfolg, Berlin–Bonn 1977. 63–64. old.
[3] Ugyanott, 52. old.
[4] *E. Bernstein:* Zur Theorie und Geschichte der Sozialismus. III. köt. Berlin 1904. 52–53. old.
[5] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus. 69. old.
[6] Kant und der Sozialismus. In: Marxismus und Ethik. Herausgegeben von Hans-Jürg Sandkühler. Suhrkamp 1974. 97. old.
[7] *Karl Kautsky:* Die materialistische Geschichtsanfassung. I. köt. Berlin 1927. 28. old.
[8] Marxismus und Ethik Suhrkamp, 1974. 70. old.
[9] Ugyanott 77. old.
[10] *I. Kant:* A vallás a puszta ész határain belül és más írások. Budapest 1974 134 old.
[11] Ugyanott, 134–135 old.
[12] *I. Kant:* Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Kant's Gesammelte Schriften. IV. köt. Hrsg. von der Königlichen Prenssichen Akademie der Wissenschaften. Reimer, Berlin 1911. 394. old.
[13] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus. 224. old.
[14] Ugyanott. 248 old.
[15] *K. Vorländer:* Marx und Kant. In: Marxismus und Ethik. 311. old.
[16] *Max Adler:* Kant und der Sozialismus. In: Marxismus und Ethik. 179. old.
[17] *G. Schulze-Gaevernitz:* Marx oder Kant? Freiburg-Lipcse 1909. 50. old.
[18] Idézi *Charles Rappaport:* Jean Jaurès, l'homme, penseur, le socialiste. Paris 1915. 397. old.
[19] Marxismus und Ethik. 217. old.

[20] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus. 156–157. old.
[21] Idézi *Lührs.* In: Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie. I. köt. Dietz, Nachfolg GmbH. 1976. 8. old.
[22] Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie. Hersg. und eingel. von D. Dowe und K. Klotzbach. Berlin–Bonn –Bad-Godesberg 1973. 282–283. old.
[23] *Brauns–Jaeggi–Kisher–Zerdick–Zimmermann:* Die SPD in der Krise. Fischer Verl. 170. old.
[24] Ugyanott, 171. old.
[25] Programatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie. 286 –295. old.
[26] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräsche. Europaische Verlaganstalt. Frankfurt am Main–Köln 1975. 14. old.
[27] Ugyanott, 14. old.
[28] Ugyanott, 26. old.
[29] Ugyanott, 43. old.
[30] *Leonard Nelson* (1882–1927) Göttingenben volt filozófia professzor, az etikai szocializmushoz hasonló elveket hirdetett a politikában. Nagy hatása volt a godesbergi program előkészítőinek gondolkodására.
[31] Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie. II. köt. Dietz Nachfolg. GmbH. 1976. 113. old.
[32] Ugyanott, 106. old.
[33] *Papp Zsolt:* A válság filozófiájától a „konszenzus" szociológiájáig. Kossuth Könyvkiadó 1980. 260. old.
[34] Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie. I. köt. I–XV. old.
[35] *Papp Zsolt:* A válság filozófiájától a „konszenzus" szociológiájáig. 258. old.
[36] *Lührs–Sarrazin–Spreer–Tietzel:* Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie. In: Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie. I. köt. 36. old.
[37] Ugyanott, 40. old.
[38] Ugyanott, 43. old.
[39] Ugyanott, II. köt. 154. old.
[40] *Hans Jochen Vogel:* Grundlagen des demokratischen Sozialismus. (1974. május.) In: Parteiprogramme. Hrsg. v. Siegfried Hergt, Heggen Verlag, Opladen 1975. 78. old.
[41] Ugyanott, 79–80. old.
[42] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 118–119. old.
[43] *Guy Roustang:* Le travail autrement. Dunoel 1982 1–3. old.
[44] *John Kenneth Galbraith:* The Affluent Society. The Riverside Press, Cambridge 1958. 251. old.
[45] *Herbert Marcuse:* One-Dimensional Man. London 1964. 38. old.
[46] Ugyanott, 72–73. old.

[47] Ugyanott, 79–80. old.
[48] *Horkheimer–Theodor W. Adorno:* Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente, Frankfurt am Main 1971.
[49] *H. Marcuse:* One-Dimensional Man. 80. old.
[50] *Theodor W. Adorno:* Culture and Administration. Telos, 1978. 37. sz. *Th. W. Adorno:* Freizeit. Gesammelte Schriften. 10–11. köt. Frankfurt am Main 1977.
[51] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 29. old.
[52] Ugyanott, 72. old.
[53] Ugyanott. 73. old.
[54] *Szamuely László:* Ipari demokrácia Nyugat-Európában? Magvető Könyvkiadó 1980. 29. old.
[55] Lásd *Susan Miller–Heinrich Potthof:* Kleine Gerichte der SPD. Verlag Neue Gesellschaft GmbH. 1981. 362–364. old.
[56] Idézi W. Brandt. In: *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 79. old.
[57] Ugyanott.
[58] *Peter von Oertzen–Horst Ehmke–Herbert Ehrenburg* (Hrsg): Orientierungsrahmen'85. Verlag Neue Gesellschaft GmbH. Bonn –Bad-Godesberg 1976. 60–63. old.
[59] Idézi W. Brandt. In: *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 81. old.
[60] *Philip H. Coombs:* Az oktatás világválsága. Tankönyvkiadó 1971. 2. old.
[61] *Neil Kinnock:* Tanuljuk meg, hogyan osszuk el az állásokat. Socialist Affairs, 1983. 2. sz.
[62] Bildungsgesamtplan 1. und 2. B. Stuttgart–Klett 1972.
[63] A Hauptschule, a reáliskola és a gimnázium egységes iskolarendszerré (Gesamtschule) alakul át.
[64] The Labour Party Manifesto 1979. The Labour Party. London 1979. 40. old.
[65] A Plan for Private Schools. TUC Publication. London 1981 10. old.
[66] Überlegeungen II. zu einer vorausschauenden Arbeitsmarktpolitik. Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg 1978.
[67] *Neil Kinnock:* Tanuljuk meg, hogyan osszuk el az állásokat. Socialist Affairs, 1983. 2. sz.
[68] A Nyílt Egyetem 1971-ben kezdte meg működését. Ez a sajátos forma igénybe veszi oktatási célokra a tömegkommunikációs eszközöket. A beiratkozott hallgatók megkapják az oktatócsomagot, amely a szükséges könyveket és segédeszközöket tartalmazza. Ezek kapcsolódnak a rádió- és televízióadásokhoz, levelező konzultációk folynak és vannak rövid bentlakásos típusú szakaszaik is. Itt fokozatokat lehet szerezni.
[69] Az SPD vezetősége 1981 novemberében megbízta Reinold Schat-

tenfroh-t, a kultúrpolitika felelősét, hogy a szociáldemokrata kultúrpolitika jelenlegi helyzetéről jelentést készítsen és a jövőbeli intézkedésekkel kapcsolatban javaslatokat tegyen. A jelentés 1982. november 11-én került a pártvezetőség elé. Lásd Kulturpolitische Initiative der SPD. Bericht des Beauftragen des Parteivorstandes für Kulturpolitik, Reinold Schattenfroh vorgelegt am 19. 11. 1982. (SPD-kiadás.)

[70] *Hermann Glaser:* Vom Unbehagen in der Kulturpolitik. Idézi: *Irene Hübner:* Kulturzentren. Beltz Verl. Weinhem und Basel 1981. 40. old.

[71] Ugyanott, 41. old.

[72] *Hilmer Hoffmann:* Perspektiven der kommunn Kulturpolitik. Frankfurt 1974. 11. old.

JOHANCSIK JÁNOS

A szociáldemokraták és a kommunisták együttműködésének kérdései Nyugat-Európában

A legutóbbi egy-másfél évtized fejleményei mind általános politikai síkon, mind a munkásmozgalom számára olyan kihívásokat támasztottak, amelyek újból megnövelték a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködésének fontosságát. Sűrűsödtek a tőkés világgazdasági válság nyomán a nyugati társadalmak gazdasági és szociális problémái, szűkültek a „jóléti állam" gazdasági forrásai, amelyekre e társadalmak politikai stabilitását mintegy két viharmentes évtizeden át alapozták az iparilag fejlett államokban. A tudományos-technikai forradalmakban a munkásmozgalom hagyományos politikai szervezetei a megújulás kényszere elé kerültek. A munkásmozgalom egyre több vonatkozásban a társadalmi elégedetlenségből hasznot húzó konzervatív erők támadásának célpontjává vált. S ahogy a jobboldali erők a nemzetközi politikában is előretörtek, úgy vált ismét egyre szükségesebbé valamennyi józan, haladó, baloldali erő összefogása, s mindenekelőtt a kommunisták és szociáldemokraták politikai együttműködése a munkásmozgalom, a demokrácia vívmányainak védelmére, a háború elhárítása érdekében.

Bármennyire szükségszerű is napjaink politikai valóságában a kommunisták és szociáldemokraták együttműködése, mégsem válik automatikusan a politikai gyakorlat irányadó elvévé. A munkásmozgalom e két irányzatának ellentétei mélyen gyökereznek a mozgalom történetében. Nagyok köztük az eltérések az ideológiában, a politikai

stratégiában és politikai gyakorlatban, a külpolitikai felfogások és orientációk terén, a munkáspárt és a munkásmozgalom szervezeti elvei tekintetében ahhoz, hogy politikai szövetségük akadálymentesen létrejöhessen. Ezek a különbségek a két irányzatnak az első világháború végén bekövetkezett szervezeti szakadása óta végigkísérték a szociáldemokrata és kommunista mozgalom fejlődését, s korszakonként változó formákban újratermelődtek.

A kommunista-szociáldemokrata viszonynak megvan a saját, de a munkásmozgalom sorsához szorosan kötődő története. A szakadás után a huszas évek az elhatárolódás, a távolodás, a kapcsolatok ellenségessé fajulásának időszaka volt. A harmincas évektől a fasizmus előretörése, a munkásmozgalom létfeltételeit fenyegető reakció támadása közelebb hozta a két mozgalmat, s az együttműködés kibontakozása a munkásmozgalom fellendülésével, politikai súlyának növekedésével járt együtt (1934–1947). A második világháború után a nemzetközi és a belső társadalmi és politikai erőviszonyok eltolódása miatt kialakult hidegháború felbontotta az antifasiszta szövetséget, s megszakította a kommunisták és a szociáldemokraták összefogásának a nyugat-európai országokban is előrehaladó folyamatát. Ezzel párhuzamosan a nyugat-európai tőkés társadalmakban jelentős változások kezdődtek el, amelyek az 1950-es és az 1960-as években nagymértékben módosították e térségben a munkásmozgalom feltételeit. Ebben az időszakban, majd a hetvenes években a tőkés világgazdaság válságával kialakult helyzetben mindkét irányzat átalakuláson ment keresztül, amely a köztük ma megfigyelhető különbségek formáját jelentős mértékben megszabta. Annak ellenére, hogy öt-hat évtized alatt a kommunista pártok és a szociáldemokrata pártok jelentősen megváltoztak – s mai helyzetük, identitásuk szempontjából különösen fontosak a második világháború óta bekövetkezett változások –, a lényeges különbségük fennmaradt. A különbség közöttük abban összegezhető, hogy amíg a kommunista pártok a tőkés társadalom – a politikai hatalomra és a tulajdonviszonyokra

egyaránt kiterjedő – gyökeres felszámolására törekvő forradalmi irányzatot képviselnek, addig a szociáldemokrácia a mai tőkés társadalomban meglévő, polgári demokratikus politikai rendszeren belül maradva, a gazdaságban a tőkés viszonyokat alapvetően tolerálva reformok útján kívánja a tőkés társadalom visszásságait csökkenteni, a társadalmi igazságosság és egyenlőség, az emberi szabadság és szolidaritás elveinek megvalósítását előmozdítani.

Az, hogy a nyugat-európai iparilag fejlett országokban a kapitalizmus radikális vagy mérsékeltebb kritikája tudott-e nagyobb társadalmi visszhangot kelteni, nagymértékben e társadalmak közállapotának és hangulatának alakulásán múlott, de amellett külső tényezők is meghatározó szerepet játszottak. Európa és a világ politikai kettészakadása, az a körülmény, hogy Nyugat-Európa az Egyesült Államok, a legnagyobb gazdasági és katonai potenciállal rendelkező tőkés állam körül szerveződő erőtérben helyezkedett el, egyenlőtlen politikai feltételeket teremtett a versengésben a munkásmozgalom két irányzata között. Szűkítette a kommunista mozgalom mozgásterét, de jelentős fékező ereje lett a szociáldemokrata pártok radikálisabb antikapitalista fellépésének is, amint ezt az 1930-as évek elején a francia baloldali kormány kényszerű fordulatai jól mutatták.

Az objektív tényezők mellett sok függ a szubjektív tényezőktől is abból a szempontból, hogyan alakul a két irányzat befolyása és egymás közötti kapcsolatai. Amíg a szociáldemokráciát reformizmusa gátolja abban, hogy határozott politikai alternatívája legyen a társadalmi problémákra, amely túlmutat a kapitalizmus kereteiben kínált megoldásokon, a kommunista pártoknál előfordul, hogy amikor e problémákat csak a távlati perspektíva szempontjából ítélik meg, az akadályozza, hogy közvetlen megoldásokat képviseljenek. Ha pedig jellegtelen pragmatikus megoldási javaslatokkal élnek, általában az sem növeli tömegbefolyásukat.

A kommunisták és a szociáldemokraták viszonyát, kap-

csolataik lehetőségeit elemezve tehát sokféle tényező bonyolult kölcsönhatását kell figyelembe vennünk. Tanulmányunkban megkíséreljük összegezni azokat a legjellemzőbb közös vonásokat, amelyek e probléma vonatkozásában felmerülnek, tudatában annak, hogy a két irányzat együttműködésének kérdései minden egyes országban nagyon sajátosan, egyedi módon jelentkeznek.[1]

A válság és a két irányzat útkeresése

A kommunisták és szociáldemokraták (szocialisták) viszonyát alapvetően befolyásolja a jelenben zajló társadalmi és politikai folyamatokhoz való viszonyuk. E folyamatok legfontosabb meghatározó tényezője, a jelen periódus fő sajátossága a gazdasági világválság társadalmi és politikai következményei. A két irányzat kapcsolatai szempontjából a reálfolyamatokhoz való viszony két vonatkozásban vizsgálható: egyrészt a munkásmozgalom alakulása, másrészt a szociáldemokráciának a nemzetközi politikában játszott szerepe szempontjából.

Az 1970-es években kibontakozott tőkés gazdasági válságot nem lehet történelmi analógiák alapján szemlélni. E mély és hosszan elhúzódó válság sajátossága, hogy az állammonopol-kapitalista szabályozás rendszerének keretei között bontakozott ki, a klasszikus gyarmati rendszer felbomlásával létrejött világban a nemzetközi munkamegosztás ellentmondásainak kiéleződését tükrözte és az új gazdasági világrend igényeit hozta felszínre. Ugyanakkor ez a válság kisugárzott a szocialista országok gazdasági folyamataira is. A válsághelyzet kiélezte a világpiacon folyó versenyt, a technikai fejlesztés kényszerét idézte elő, felgyorsította a tudományos-technikai forradalom eredményeinek ipari-gazdasági alkalmazását, a technológiaváltás minőségileg új hullámát bontakoztatta ki (robottechnika, elektronika). Ezzel feltehetően erősítette le a fejlett tőkés országok társadalomszerkezetében már korábban is megfigyelt változási tendenciákat, amelyek új kihívások elé ál-

lították a munkásmozgalmat és a munkáspártokat. Másrészt a válságellenes politika megvalósított formái, továbbá a válság során kialakult új technológiai váltás úgy tűnik, hosszú távú, akut problémává tette a munkanélküliség jelenségét. A gazdasági válság alámosta a háború utáni konjunkturális évtizedekben a nyugat-európai országok egy részében különböző mértékben kifejlesztett szociális intézményrendszert, amelyre a politikai rendszerek stabilitását alapozták.

Az állammonopolista szabályozás rendszere, amely éppen a ciklikus válságok elkerülésére szerveződött, maga is válságba került. Működészavarainak jelentkezése ellenére azonban válságtompító hatása nem szűnt meg. Ez megnyilvánul abban a tekintetben is, hogy a gazdasági válság mennyire fejtett ki a dolgozó tömegeket forradalmasító vagy radikalizáló hatást. Az 1970-es évek gazdasági válsága e tekintetben eltérő képet mutat a tőkés világ korábbi nagy válsághelyzeteitől. A mostani válságperiódusban a munkásmozgalom megélénkülése, intenzívebbé válása ellenére a politikai mozgások nem vezettek a munkásmozgalom forradalmasodásához, forradalmi helyzet kialakulásához. Sőt a munkásmozgalom visszaesésének jelei mutatkoztak. Az állammonopolista szabályozás továbbélő hatásai mellett ebben szerepet játszik az is, hogy az előző konjunkturális évtizedekben, a viszonylagos szociális biztonság időszakában olyan tartalékok felhalmozása vált lehetővé a bérből élők számára, amelyek növelték a teherbíró képességüket az infláció és a munkanélküliség kezdeti csapásaival szemben. Az utóbbiakat mérsékelte a szociális védelemnek a korábbi időszakban – jórészt a szakszervezetek és a szociáldemokrata reformpolitika közreműködésével – az egyes országokban különböző mértékben kiépített intézményrendszere addig, amíg működését fokozatosan nem korlátozták az infláció és a munkanélküliek számának megsokszorozódása következtében rohamosan növekvő költségek. Egyes nyugat-európai országokban – főként a válság hatásait a legjobban elviselő NSZK-ban – a külföldi

munkaerő megfelelő tartaléknak bizonyult ahhoz, hogy rovásukra enyhítsék a munkanélküliség problémáit. A válság negatív hatásai differenciáltan érvényesültek a dolgozók körében. Különbség volt aközött, ahogyan az aktív keresők, illetve a munkából kiszorultak, a fiatalok, a nyugdíjasok megélhetési lehetőségei romlottak. Mindez a munkásmozgalomban a szétforgácsolás tendenciáját erősítette. A korporatív, a partikuláris törekvések előtérbe kerülésének irányába hatott. Ezeket a különbségeket a monopolтőke érdekeit érvényesítő kormánypolitika tudatosan felhasználta arra, hogy miközben a válság terheinek elosztásában a dolgozókra igyekeztek hárítani a fő terheket, ugyanakkor a tehereloszlás feletti vitát megpróbálták a néprétegek egymás közötti vitájává tenni.

A válság hatása országonként eltérő reagálást váltott ki a dolgozó osztályok körében. Megfigyelhető volt, hogy az életfeltételek romlása nem csupán az elért színvonal és a szociális vívmányok védelmére aktivizálta a dolgozókat, hanem a dolgozó osztályok jelentős rétegeiben a gazdasági fellendülés előző időszakában tapasztalt jólétnövekedés iránti nosztalgiát is erősítette. Ebben szerepet játszottak azok az ideológiai hatások, amelyek a munkásosztálynak a tőkés rendszerbe való integrálódását szorgalmazták. Továbbá azok az intézményi reformok is, amelyek az osztálykonfliktusok és feszültségek levezető csatornáit gazdagítva növelték annak esélyét, hogy a válság hatására keletkező és kiéleződő ellentmondások a tőkés társadalmi rendszer alapjait nem rendítik meg. Ilyen körülmények között a szociális mozgalmak ugyan intenzívebbé váltak, de nem jutottak el addig, hogy magát a rendszert is gyakorlatilag megkérdőjelező politikai mozgalomba menjenek át.

Nyugat-Európa fejletlenebb térségeiben a világgazdasági válság ugyan közrejátszott abban, hogy a fasiszta rendszerek kormányzati válságba jussanak (Portugália, Spanyolország, Görögország), s ezekben az országokban fel is vetődött a demokratikus forradalmi fordulat. De Portugália esete is azt bizonyítja, hogy a fejlett tőkés országok ha-

talmi tényezői – részben a NATO révén – befolyási térségükben elég erősek voltak ahhoz, hogy közvetett eszközökkel is megakadályozzák a demokratikus folyamatot abban, hogy a tőkés rendszer kereteit átlépje.

A válság ellentétes politikai mozgásokat váltott ki. Amíg az 1930-as évek nagy világgazdasági válságának idején a politikában a fasiszta-náci, a roosevelti és a proletárforradalmi alternatívák jelentkeztek megoldásként (az utóbbi később népfrontpolitikává változott), addig a jelenlegi válságban a kezdeti bizonytalankodás után a konzervatív erők által képviselt ún. neoliberális irányzat tört előre a keynesi elvekre épülő, az állami szabályozáshoz folyamodó irányzattal szemben, amelyhez a szociáldemokrácia is tartozik. Egyes országokban a válság érlelte meg azt a helyzetet, amelyben a baloldali erők meg tudták törni a jobboldal tartós hatalmi-kormányzati monopóliumát, és szociáldemokrata (szocialista) kormányok alakultak. A fent említett antifasiszta fordulatot átélt országok mellett különösen jelentős ez Franciaországban, s ha kevesebb eredménnyel, de hasonló tendencia érvényesült Olaszországban is. Más országokban viszont, ahol a szociáldemokrata kormányoknak a keynes-i elvekre építő gazdaságpolitikáját a korábbi eredményességgel folytatni nem lehetett és új alternatíva a válságból való kijutásra nem született, a konzervatív erők befolyása növekedett. Ők ragadták magukhoz a kormányzást (Nagy-Britannia, Dánia, NSZK, átmenetileg Svédország, s a szociáldemokrata kormányzás bázisa szűkebbé vált Ausztriában is). A konzervatív kormányok keményen hozzáláttak a gazdaságban a neoliberális irányú változtatások végrehajtásához, korlátozva a dolgozók szociális vívmányait, növelve a munkanélküliséget. S a szelektíven alkalmazott megszorítások fejében az infláció megfékezését, a gazdasági egyensúly javítását, új gazdasági fellendülést ígértek, s általa a jóléti növekedéshez való visszatérést.

Miután a tőkés világgazdaságban meghatározó szereppel bíró országokban a konzervatív alternatíva kerekedett fe-

lül, s e tekintetben főként az Egyesült Államok vezetésében bekövetkezett jobbratolódás jelentős, ez a szociáldemokráciát kormányzati politikájában alkalmazkodásra kényszerítette. S ha voltak olyan kísérletek, hogy a válság levezetésének másfajta alternatíváját érvényesítsék, mint például Franciaországban a szocialista kormány tevékenységének első évében, a nemzetközi gazdasági viszonyok nyomása és a belső tőkés és a menedzseri körök ellenállása miatt kénytelenek voltak váltani és igazodni a konzervatív irányzat által képviselt deflációs politikához. Le kellett mondaniuk a munkanélküliség felszámolásáról mint közvetlen prioritást élvező célról a gazdasági egyensúlyhiány felszámolása érdekében, amit a külkereskedelmi mérleghiány és a költségvetési deficit növekedése jelzett.

A válság szanálása terén tehát a szociáldemokrácia szorítóba került, a neoliberális eszközök alkalmazása nemcsak elveivel ellenkezik (pl. a teljes foglalkoztatottság biztosítása), hanem azzal a veszéllyel is jár, hogy társadalmi bázisa, a bérből élő dolgozók szembekerülnek vele. A konzervatív kormányzatok a deflációs, monetáris politikát mint egyedül üdvözítő eszközt alkalmazzák. Politikájuk kemény, kompromisszumokat nem engedő érvényesítése ugyanakkor olyan helyzetbe szorítja a szociális intézményrendszert védelmező szakszervezeteket, a szociáldemokrata pártok támaszát, hogy egyes esetekben a technikai fejlődéssel, újításokkal kapcsolatban negatív, konzervatív álláspontokat is elfoglaljanak a munkahelyek védelme érdekében (ilyen jelenségek mutatkoztak például Nagy-Britanniában). Ez újabb ellentmondást táplál a munkásmozgalom és a szociáldemokrata pártok között, miután az utóbbiak társadalomátalakító, társadalomjavító programjaikat a gazdasági növekedésre, a technikai haladásra építették. A szociáldemokrácia e felfogása ugyanakkor a más irányból érkező támadások célpontja lett a „zöldek" és a „környezetvédők" részéről, akik az utóbbi időben jelentős politikai tényezőkké léptek elő. A „zöldek" az emberi létfeltételek védelme nevében ellenzik a gazdasági növekedés korábbi ütemét, a

technikai fejlesztést is, amennyiben az fenyegeti a környezetet, vagy antihumánus következményei lehetnek. Így például az energia racionalizálását szolgáló atomerőművek telepítése elleni tiltakozó mozgalmak nehézségeket támasztottak a szociáldemokrata (szocialista) kormányoknak az NSZK-ban, Ausztriában, Franciaországban. A „környezetvédők" a társadalmi elégedetlenség egyfajta politikai kifejezőiként a szociáldemokrata pártok választói bázisát apasztják.

A szociáldemokráciánál az 1970-es években abból a célból, hogy identitásukat megerősítsék, „reideologizációs" törekvések jelentek meg. Eszméik újragondolása és újrafogalmazása során megmutatkozott, hogy a szociáldemokraták a konzervatív irányzattal szemben a válság kényszerítő feltételeinek számbavétele után sem mondanak le olyan reformelveikről, hogy szükség van az állam szabályozó beavatkozására, a gazdaság újraelosztására, a tervezésre gazdasági és szociális téren egyaránt, s a gazdaságpolitikai célok elérésében támaszkodni kell az államosított szektorra is. A szociáldemokrata kormányok annak ellenére, hogy magukévá teszik a takarékossági gazdaságpolitikát, azt átmeneti állapotnak tekintik akkor is, ha az előző évtizedek gazdasági növekedési dinamizmusának visszatérésére többé már nem számítanak.

Szociáldemokrata kormányok néhány olyan országban alakultak, ahol a „jóléti állam", a szociális intézményrendszer jelentősen elmaradt más országokétól. Jellemző ez Franciaországra, ahol a szocialista kormány igyekezett megvalósítani azokat a radikális reformokat, amelyeket választási programjában megígért. A spanyol, a portugál, az olasz szocialisták, részben a francia szocialisták példájából tanulva, már eleve mérsékeltebb programmal léptek fel. S hasonló mérsékelt magatartást tanúsított a svéd szociáldemokrata párt, amikor 1982-ben ismét kormányhatalomra került. A francia kormány jólétnövelő és a munkanélküliség fékezésére tett intézkedései nem érték el a kitűzött célokat, s ugyanakkor át kellett térnie a gazdasági

egyesúly javítása érdekében a „szigorúság politikájára". Az elnöki rendszerben működő francia szocialista kormány számára nagy erőpróbát jelent az, hogy az ipari struktúra halaszthatatlanná vált korszerűsítésének feladatát összhangba hozza az égető szociális problémák megoldásával, elsősorban a munkanélküliség növekedésének bajára találjon gyógyírt.

Általában megállapítható, hogy a kedvezőtlen gazdasági feltételek a szociáldemokráciát olyan reformok felé fordítják, amelyeknek nincs, vagy csekély az anyagi igénye, nem terhelik az állami költségvetést, mint például a közigazgatás demokratizálása, a szakképzés, a felnőttoktatás, a szakmai átképzési rendszer fejlesztése, a halálbüntetés eltörlése, a válás megkönnyítése, az abortusz liberálisabb rendszere, a nemzetiségi ellentétek megoldására tett intézkedések, a tájékoztatási rendszer demokratizálása. A szociáldemokrata reformpolitikában előtérbe kerültek az „ipari demokrácia", a „gazdasági demokrácia" kifejlesztésére vonatkozó elképzelések. A dolgozók anyagi helyzetét közvetlenül javító intézkedések helyett a dolgozók munkahelyi jogai, a munkafeltételek alakítására való beleszólási lehetőségei, a vállalati vezetés területén való képviseletének kérdései kerültek előtérbe a szociáldemokrata mozgalomban, amely az 1970-es években a kapitalizmussal szemben erőteljesebb kritikai hangot ütött meg. E törekvések során az NSZK-ban például 1972-ben módosították az üzemi tanácsok jogkörét szabályozó törvényt és kétévi vita után 1976-ban törvénybe iktatták, hogy a dolgozók képviseleti jogot kapnak a vállalatok felügyelő bizottságában, s ezen keresztül szólhatnak bele a vállalati döntésekbe. Franciaországban, ahol a Szocialista Párt 1980-as programjában az „önigazgatásos szocializmus" megvalósítását tűzte zászlajára az 1980-as évekre, 1981-ben a kommunisták egyetértésével és támogatásával a szocialisták megalkották az Auroux-törvényt, amely a dolgozók részvételi elvét intézményesítve, kiszélesítette a dolgozók munkahelyi képviseleti szerveinek jogkörét („a dolgozók új jogai"). Angliában

az 1979-ben ellenzékbe jutott és balratolódott brit Munkáspártra hatást gyakorló „Alternatív Gazdasági Stratégiában" is fontos helyet kaptak a „társadalmi szektor szocializációját" célzó reformkövetelések, így az „ipari demokrácia" keretében a dolgozók részvételének fokozása, a szakszervezetek bevonása a vállalati ügyek eldöntésébe.

Figyelemre méltó, hogy az antikapitalizmus szempontjából igazán újszerű, lehetőségeiben és távlataiban leginkább előremutató koncepció a legerősebb reformista tradíciókkal rendelkező Svédországban született meg. A „gazdasági demokrácia" kifejlesztésére a szakszervezetek megbízásából kidolgozott és először 1975 augusztusában előterjesztett Meidner-terv már nem csupán a munkavállalók jogainak törvényes biztosítékait, a tőkések előjogait korlátozó, a dolgozók pozícióit erősítő jogi garanciákat kívánta bővíteni, hanem a dolgozóknak a vállalati ügyekbe való beleszólási, részvételi jogát tulajdonjogi lépésekkel is alá kívánta támasztani. Ez új megközelítésre vall azok után, hogy a szociáldemokrácia a fejlett ipari (tőkés) társadalom viszonyaiban a tulajdonjog kérdését, jelentőségét lényegtelennek nyilvánította a társadalom átalakítása szempontjából, és a döntési rendszer, a döntési hatalom kérdését állította előtérbe. A szakszervezetek vállalati részvénytulajdona új gazdasági-hatalmi tényező megjelenését vonta volna maga után szemben a magántőkével, de részben az állammal is. Miután a Meider-terv a tulajdonviszonyok kényes kérdését érintette, a nagytőkés körök heves ellenvéleménye mellett fenntartásokat keltett a piacgazdaságért aggódó szociáldemokrata pártban is. Bár 1978-ban és 1981-ben újabb, megoldási módjaiban mérsékeltebb változatai jelentek meg, nem vált a párt hivatalos programjává ellenzéki időszakban sem. Végül 1983 végén a szociáldemokrata kormány előterjesztett, majd a parlamenttel elfogadtatott egy felhígított változatot, amely a munkavállalók alapjába a nyereséget készpénzben utalja át a részvényvásárlás lehetőségével. Az utóbbi a részvénypiacra irányítja a tőke igénybe vett részét, a keresletet élénkítve közvetlenül

hasznot hajt a részvénytulajdonosoknak. Nyitva hagyja azonban a kérdést, mennyire válik ez a reform a magántőkét korlátozó eszközzé hosszabb távon. Mindemellett egyéb reformok is születtek Svédországban az „ipari demokrácia" területén az 1970-es években (1974: a foglalkoztatottságot védő törvény, 1977: törvény az ipari együttdöntésről).

A kommunista pártok az 1960-as években megújult politikai stratégiájának megvalósítását alapvetően befolyásolta az a körülmény, hogy a gazdasági válság nem indította el a munkásság forradalmasodásának folyamatát a nyugateurópai országokban. E tőkés társadalmak közvetlen forradalmi átalakításának feltételei hiányoztak. Azok a közvetlen politikai törekvések, amelyek a válság következtében politikájuk középpontjába kerültek, részben a válság szanálására, a válság terheinek elosztására, a szociális és a demokratikus vívmányok védelmére szorítkoztak, másrészt az antimonopolista reformok folyamatának kibontakoztatását célozták, ennek politikai feltételeit kívánták létrehozni. Ezen a téren viszont szaporodtak a találkozások, az érintkezések a szociáldemokrata (szocialista) pártok politikai törekvéseivel. A konzervatív irányzatok válságfelszámoló alternatívájával szemben egyformán felléptek, s a gazdaságpolitikai megoldásokra vonatkozó javaslataikban sok közös elem található. Még Franciaországban is, ahol a szocialisták 1981-es győzelméig éles polémia jellemezte a szocialista, illetve a kommunista párt viszonyát, az 1978-as nemzetgyűlési, majd az 1981-es elnökválasztásokra kidolgozott programokban a közvetlen politikai, szociális és gazdaságpolitikai célokban nagyjából azonos pontokat találunk, annak ellenére, hogy a „közös program" időszerűsítése kérdésében 1977 nyarán kirobbant nézeteltérések a baloldali szövetség felbomlásához vezettek.

Az ideológiai és politikai álláspontok bizonyos közeledését eredményezték az egyes kommunista pártoknál az 1970-es évek közepére kialakult „eurokommunista" pozíciók. Így mindenekelőtt a szocialista társadalomnak és hatalmi rendszerének pluralista felfogása, továbbá a szocia-

lizmushoz vezető útnak az eddig megvalósult utaktól különböző „demokratikus", „harmadik útként" meghatározott változatának, vagyis a szociáldemokrata, illetve a kelet-európai gyakorlattól egyaránt eltérő, nemzeti vagy nyugat-európai karakterű út képviseletét említhetjük. Az internacionalizmusnak ezek szellemében való átértelmezése, a „létező" szocialista rendszerek kritikája, a nyugati katonai szövetségi rendszerhez tartozás és a Közös Piac realitásának elismerésére, amely feltételezésük szerint objektív keretet lehet a társadalom szocialista jellegű átalakításának, mindez konkrét politikai kérdésekben azonos álláspontok kialakításához vezetett. Spanyolországban például a NATO-tagság elutasítása, a Közös Piacba való belépés igénylése, az amerikai támaszpontok létének, mint realitásnak elfogadása, egy ideig a létező szocializmus elutasítása és egyéb külpolitikai kérdésekben is azonos álláspontok mutatkoztak. Franciaországban a szocialista és a kommunista párt viszonya a szocialista országokhoz eltérő, bár 1976 és 1979 között átmenetileg az, hogy az FKP-ban a Szovjetuniót és a szocialista országokat jobban bírálták, a két párt álláspontját közelítette. Az FKP a nézetkülönbségei ellenére támogatta a szocialista kormánynak azt a biztonságpolitikai álláspontját, amely az ország védelmét az önálló francia atomütőerőre építi, sőt tolerálta azt az állásfoglalást is, amely a francia atomhaderőt ki kívánja vonni az európai katonai erőegyensúly számbavételéből a közép-hatótávolságú rakétafegyverek terén.

A munkásmozgalom szempontjából tehát a gazdasági válság hatására kialakult helyzetben, a szociáldemokrata (szocialista) és a kommunista pártok politikájában végbement változások folytán a politikai törekvések és programok jelentős mértékű találkozási sávja jött létre a reformista irányzat és a forradalmi irányzat reformpolitikája között. Ez a találkozás nem jelenti a két irányzat azonosulását, összemosódását. S nem jelenti azt, hogy a kommunista pártok reformpolitikája mint perspektivikus célról le-

mondana a kapitalista rendszer gyökeres, azaz forradalmi átalakításáról.

A szociáldemokráciának a nemzetközi politikában játszott szerepe szempontjából szintén a találkozási pontok növekedésének tendenciáját figyelhetjük meg a világgazdasági válság és a nemzetközi politikai és katonai erőviszonyok mozgása nyomán. E vonatkozásban a legjelentősebb tényező az a konfrontációs politika, amely az Egyesült Államokból indult ki az 1970-es évek második felében, már a Carter-kormányzat nemzetközi politikájában kifejezésre jutott az 1970-es évek elejének enyhülési irányzatával szemben, és az 1980-as évek elején a Reagan-adminisztráció politikájában öltött karakterisztikus formát. A konfrontációs politika fenyegette azt az európai enyhülési folyamatot, amelynek kialakulásában jelentős szerepet játszottak egyes szociáldemokrata pártok is, elsősorban a nyugatnémet SPD. A rivalizálásból adódóan persze a „demokratikus szocializmus" törekvéseihez hozzátartozott, hogy a Szovjetunióban és egyes szocialista országokban fellépett ellenzéki csoportokat felkarolja, részt vegyen a Charta 77 kapcsán kibontakozott „emberi jogok" kampányában, hevesen bírálja a szovjet segítségnyújtást Afganisztánban, Kambodzsa felszabadítását a vietnami hadsereg révén. Éltek a lehetőséggel hogy a lengyelországi válságot, az egyes szocialista országokban megmutatkozott nehézségeket, feszültségeket – mint amilyen a vietnami „csónakosok" ügye, vagy a Kubából való tömeges emigrálás voltak – felhasználják a szocialista rendszerek lejáratására és ezek ürügyén kommunistaellenes ideológiai offenzívát folytassanak. A szociáldemokrata pártok nagyrészt osztották azt az álláspontot, hogy a Szovjetunió bontotta meg a katonai erőegyensúlyt és ellenlépések szükségesek. A NATO-országok szociáldemokrata kormányai támogatták az észak-atlanti szervezet 1978-as és 1979-es fegyverkezésre vonatkozó határozatait.

Ugyanakkor az európai enyhülésben szerepet játszott szociáldemokrata pártok – a nyugat-európai országoknak

a szocialista országokkal való gazdasági és politikai kapcsolatok iránti sajátos érdekeltsége következtében – bizonyos ponton túl nem tudták követni az amerikai konzervatív kormányzat és diplomácia megtorló lépéseit, és e kormányzat politikájának az európai enyhülés alapjait, a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokat fenyegető fordulatát. Az amerikai konfrontációs politika módszerei távolították a nyugat-európai szociáldemokrata kormányokat és pártokat az amerikai vezetéstől. Ehhez hozzájárult az Egyesült Államok és a többi fejlett tőkés ország kiéleződött gazdasági-kereskedelmi versenye, s az amerikai kormánynak Nyugat-Európát hátrányosan érintő pénzügyi politikája, hiszen a magas kamatlábak politikája megcsapolta az európai beruházásokat. Ha a moszkvai olimpiai játékok bojkottját még szélesebb körben – de már nem egyöntetűen – helyeselték a szociáldemokrata pártok, a Nyugat-Európába vezető szovjet gázvezeték építésében való részvétel tilalmát már nem követték, az amerikai büntetőintézkedések ellenére sem. Amikor az amerikai rakéták európai elhelyezése, amerikai részről a fegyverkezési verseny felgyorsítása a két világhatalom kapcsolatainak megromlását idézte elő, s amikor mind több tényező akadályozta a közvetlen párbeszédüket, nőtt a szociáldemokrata pártok szerepe a konfrontációs irányzattal szemben a kelet–nyugati párbeszéd és kapcsolatok fenntartásában, a hidegháborús állapotok kialakulásának elhárításában. S akkor is, amikor e párbeszéd felújul, és a nemzetközi enyhülés irányába hat, a szociáldemokrácia továbbra is fontos nemzetközi partner az enyhülési folyamat erősítésében. E vonatkozásban a kommunisták és szociáldemokraták együttműködése kiszélesülhet, s a nyugat-európai országok szociáldemokrata pártjai és a szocialista országok kormányzó kommunista pártjai közötti együttműködés területén új lehetőségek nyílnak.

A nyugat-európai kommunista pártok nemzetközi téren szembekerülve a jobboldali hullámmal számolnak a szociáldemokrácia pozitív külpolitikai irányzataival. A nemzetközi politikában lábrakapott hidegháborús irányzatok

éppúgy ellenségnek tekintik az „eurokommunista" pártokat, mint az internacionalizmust „marxista–leninista" módon képviselőket. Ezt világosan mutatja az amerikai vezető körök részéről az olasz politikai életre gyakorolt nyomás, amellyel igyekeznek az Olasz Kommunista Pártot a kormányzattól távoltartani. Az ún. eurokommunista pártok, tekintettel a világ politikai megoszlására és arra, hogy az egyes országok nemzeti biztonsága tartósan két katonai szövetség kereteihez kapcsolódott, a forradalmi stratégiájuk nemzeti feltételekhez történt igazítása során fontos kérdésekben megváltoztatták álláspontjukat. Úgy foglaltak állást, hogy e kommunista pártok szolidárisak az októberi forradalom vívmányaival, pozitívan ítélik meg a szocialista országokban a kapitalizmus felszámolására tett lépéseket, ha e változásokat – pártok szerint eltérő mértékben és éllel – nem is tartják kielégítőnek. Ugyanakkor elismerik a nyugat-európai országok sajátos nemzeti katonai és biztonsági érdekeit, az atlanti szövetségi rendszerhez tartozásuk realitását, s lemondanak minden olyan külpolitikai követelésről, ami egyoldalúan megváltoztatná a nemzetközi egyensúlyt, miközben perspektívaként a katonai blokkok felszámolását képviselik. Az álláspontnak e változása mérsékelte a kommunisták és szociáldemokraták közti nézetkülönbségeket, anélkül, hogy a nemzetközi politika alapvető kérdéseiben meglévő jelentős különbségeket, a nézőpontok eltérését megváltoztatta volna. A világ két pólusához való viszonyból, a nemzetközi események értékelésében az osztályszemlélet érvényesítéséből vagy mellőzéséből fakadnak leginkább a kommunisták és szociáldemokraták közötti nézeteltérések. Ez azonban nem zárja ki a találkozásokat olyan konkrét politikai kérdésekben, amelyek a két rendszer viszonyára, a béke megőrzésére, a nemzetközi egyensúly fenntartására, a nemzetközi konfliktusok tárgyalások útján való rendezésére, a békés együttélésre vonatkoznak.

A két irányzat érintkezési pontjai

A kommunisták és szocialisták kapcsolatainak jelenlegi szakaszában a gazdasági válságból való kilábalás demokratikus alternatívájáért folytatott, a válság terhei elosztása körüli harcban és a konfrontációs irányzat, a fegyverkezési verseny újabb spirálja ellen, egy esetleges európai háború vagy nukleáris világháború kockázatának elhárításáért kifejtett erőfeszítések terén találhatók leginkább azok a politikai érintkezési pontok, amelyek az együttműködés lehetőségeit hordozzák.

Ideológiai téren Nyugat-Európában az 1968–1969-es tömegmozgalmak politikai megrázkódtatása után, majd a gazdasági válság kibontakozásával, a „jóléti társadalom" modell válságba kerülésével a szociáldemokráciában a balratolódás jelei mutatkoztak. Azok a baloldali tendenciák erősödtek meg, amelyek erőteljesebb antikapitalizmust képviseltek, a kapitalista viszonyok korábbinál radikálisabb kritikáját, illetve felszámolásának programját fogalmazták meg. A radikalizmus még inkább kifejezést nyert az osztályharcosabb, radikálisabb munkásmozgalmi hagyományokkal rendelkező országok szocialista pártjainál. A megújuló francia szocialista párt például, miközben a „demokratikus szocializmus" alapjaira épülő Elvi Nyilatkozatot fogadott el, 1969-ben olyan politikai határozatot adott közre, amely kimondta: „A szocialista párt szövetségét nem határozhatja meg egyedül a köztársaság és a demokrácia védelme. Azoktól a kivételes esetektől eltekintve, amikor ez a taktika indokolt, a szocialista párt részvétele a hatalomban csak akkor képzelhető el, ha lehetővé teszi, hogy az ország előrehaladjon a szocializmus felé... A baloldali egység csak olyan elvek és olyan program alapján valósítható meg, amelyeket a szocializmus fő eszméi ihletnek..."[2] Az 1970-es évek végén a francia szocialista párt a „kapitalizmussal való szakítás stratégiáját" hirdette meg és 1975-ben az „önigazgatási szocializmus" célját írta zászlajára. Az 1980-as évekre kidolgozott „Szocialista Terv"-

ben kijelentették: „Pártunk a társadalom átalakításának pártja. Célja a szocializmus megvalósítása." Az önigazgatási szocializmus célkitűzés tartalmáról pedig ezt nyilatkozta: „Amit mi akarunk, az ténylegesen továbbmegy az egyéni és kollektív szabadságjogok területének megvédésén, és arra irányul, hogy a tömegek képesek legyenek a társadalom minden szintjén a gazdasági és politikai irányvonal meghatározására és a döntések feletti ellenőrzésre. Ahhoz, hogy a demokrácia haladóbb tartalmat nyerjen, a szabadságjogokat nemcsak mint az egyének és csoportok autonómiájának garanciáját, hanem mint a döntésekben való hatékony részvételt kell kilátásba helyezni."[3] Az 1979-es kongresszus elé terjesztett, Mitterrand hívei által fogalmazott javaslat megállapítása szerint: „A keleti országok rendszerének semmi köze ahhoz a szocializmushoz, amelyet mi keresünk. A skandináv szociáldemokrácia, számos pozitív vonása ellenére, nem felel meg pontosan céljainknak."[4]

A Spanyol Szocialista Munkáspárt, amely midőn a szocializmusért folytatott harc szükségességét indokolta, nem keverte össze az igazi okot, az állammonopolista kapitalizmus válságát a francóizmus válságával, szintén a társadalom gyökeres átalakítása és önigazgatásos szocializmus mellett foglalt állást. A párt 1976 decemberében tartott kongresszusán elfogadott politikai határozat kimondta: „A PSOE azért definiálja magát szocialistaként, mert programja és cselekvése a tőkés termelési mód leküzdésére irányul, a politikai és gazdasági hatalom megragadása, valamint a termelési, elosztási és csereeszközöknek a dolgozók általi társadalmasítása révén... Eszméink arra indítanak bennünket, hogy elutasítsunk mindenfajta utat, amely a kapitalizmushoz való alkalmazkodást, vagy annak puszta megreformálását jelentené."[5] S bár a fasiszta rendszer leépítésének időszakában a PSOE megnyilatkozásaiban a szocializmus végcél kikerül a figyelem hatóköréből, az 1981. októberi kongresszus politikai és stratégiai határozatában mégis úgy fogalmaztak, hogy „Mi, szocialisták, erő-

sítjük azt a széles mozgalmat, amelynek küldetése, hogy mélyen átalakítsa a kapitalista társadalmat egy új, osztálynélküli társadalommá, azaz szocialista társadalommá."[6]

A radikális politikai tradíciókkal rendelkező Olasz Szocialista Párt azután, hogy mintegy két évtizeden keresztül a szociáldemokráciához való közeledéssel kísérletezett, az Olasz Kommunista Pártnak a hetvenes évek közepére megerősödött politikai súlyával és a „történelmi kompromisszumra" épülő irányvonalával szemben 1975-ben a baloldali koalíciós kormány létrehozását javasolta azzal, hogy a „baloldali alternatívának magába kell foglalnia a szocializmusba való átmenet törekvését".[7] Az 1976-os szocialista választási vereséget követő „új kurzus" pedig, amelyet a párt élére került ambiciózus új főtitkár, Bettino Craxi neve fémjelzett, ideológiai vonatkozásban az olasz szocialista mozgalomtól addig idegen, két ideológiai vonulatot igyekezett bekapcsolni; a liberális-demokratikus vonulat mellett az OSZP-ben is feltűntek az önigazgatásos eszmék.

A nyugat-európai kommunista pártok egy része a szocialista országok fejlődésében jelentkező ellentmondások és válságjelenségek alapján az „eurokommunista" pozíciókhoz jutott el a szocializmushoz vezető út és a szocialista társadalom értelmezése terén. Állásfoglalásaik közös vonása, hogy a szocialista építésben átélt „torzulásokat" lényegében a politikai hatalom túlzottan összpontosított és monopolizált jellegére, az állam kiterjedt szerepére vezetik vissza. Ehelyett a nyugat-európai országok demokratikus tradícióira hivatkozva az állam korlátozottabb, viszont a tömegek politikai öntevékenységének szélesebb körű, magasabb fokú közreműködését feltételezik a szocializmusra való átmenet folyamatában és a szocialista társadalom politikai rendszerének kiépítésében. Így a Francia Kommunista Párt 1977 óta szintén az „önigazgatásos szocializmus" fogalmával jelöli meg társadalomátalakító célját.

Mindkét irányú ideológiai mozgás kétségkívül közeledést jelentett, de a változások során sem a szociáldemokrácia nem lépte át a „demokratikus szocializmus", a reformista

pozíciók határait, sem az „eurokommunista" pártok nem fordultak szembe forradalmi céljaikkal, s többségükben megmaradtak ideológiai téren a Marx, Engels, Lenin eszméire alapozó tudományos szocializmus kereteiben. Bár gyakorlatilag olyan tendenciák jelentkeztek, amelyek a leninizmus nyugat-európai országokban való érvényét vonták kétségbe. A Spanyol Kommunista Pártban 1973 áprilisában, amikor S. Carillo főtitkár javaslatára törölték a leninista jelzőt a párt meghatározásából, a változtatást így indokolták: „... döntésünk egy forradalmi marxista munkáspárt mellett, amely nem szociáldemokrata s nem is sztálinista, reális döntés".[8] A párt 1981-es kongresszusa elé terjesztett tézistervezet pedig így fogalmazott: „Ma, 1981-ben nekünk, kommunistáknak az a megtisztelő feladatunk, hogy visszaadjuk az Emberiségnek a reménységét abban, hogy a forradalom lehetséges, hogy a férfiak és a nők millióiba, akik a tőkés országokban alávetetten élnek, elplántáljuk a hitet és a bizonyosságot saját erejükben, abban, hogy képesek felszabadítani magukat a kizsákmányolás és elidegenítés alól és felépíteni egy demokratikus részvételen alapuló szocializmust."[9] Tehát minden ideológiai mozgás ellenére – bár e jelenségeket lebecsülni nem helyes – mindkét irányzat ragaszkodik identitásához, az alapvető ideológiai különbségek megmaradtak.

A kommunisták és szociáldemokraták együttműködése azonban elsősorban a politikai érdekek és álláspontok egybeesésén múlik, s nem annyira az ideológiai egyetértéstől függ. Az eddigiek során is, ha létrejött együttműködés a két irányzat pártjai között, az az ideológiai különbségek ellenére, az ideológiai ellentétek háttérbe szorításával, a közös politikai törekvésekre építve realizálódott. Az együttműködés lehetőségei túlnyomórészt a politikai stratégiában és a politikai gyakorlatban meglévő érintkezési pontok vonalán mutatkoznak meg. Miután a konkrét politikai irányvonalak országonként, pártok – a pártok ellenzéki vagy kormánypárti helyzete – szerint, sőt a pártokon belüli áramlatok szerint különböznek, s ennek megfelelően

a találkozási pontok variálódnak, tanulmányunkban csupán azokra a jellegzetes területekre kívánunk rávilágítani, amelyeken a politikai mozgás jelenlegi tendenciái szerint a politikai álláspontok találkozása leggyakrabban megvalósul. S ahol a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködése – különböző szinteken – leginkább létrejött, vagy kialakulása várható.

Közös álláspontok mutathatók ki a kommunisták és szociáldemokraták között a gazdasági válság miatt kiéleződött *gazdasági és szociális problémák* és a *dolgozók érdekképviselete* terén. Egyaránt fellépnek a deflációs, konzervatív gazdaságpolitikai irányzattal szemben, amely közvetlenül súlyosbítja a bérből élők szociális helyzetét, felszámolja biztonságát, a munkanélküliség tartósításával fenyeget, s veszélyezteti a dolgok érdekképviseletének kiépült rendszerét, mindenekelőtt a szakszervezetek jogkörét, és a gazdasági terheket egyoldalúan a munkavállalókra törekszik hárítani. E jelenség érvényét nem cáfolják meg azok az esetek, amikor a szociáldemokraták kormányra jutva, engedményekre kényszerülve, maguk is hasonló „takarékossági" gazdaságpolitikai eszközökhöz nyúlnak, amelyeket azonban esetenkénti más haladó jellegű reformokkal ellensúlyozni törekednek, mint például a francia szocialista kormány tette a „dolgozók új jogai" érvényesítésével, illetve a felsőoktatási vagy tömegtájékoztatási rendszer demokratikus reformjával. A szociáldemokrata kormányok többnyire nem engednek szabad folyást a munkáltatói, a tőkés érdekek érvényesülésének. A szociáldemokrata és kommunista párt hasonlóan foglal állást a gazdasági válság terheinek elosztása feletti klasszikus vitában. A munkavállalók, a bérből élők melletti politikai elkötelezettségükből és politikai célkitűzéseikből következően szociáldemokraták és kommunisták kiállnak a szociális vívmányok elért eredményeinek védelmére. A társadalmi osztályok kapcsolatában feszültté vált légkörben a jobboldali erők és a konzervatív tőkés körök felerősödött támadásaival szemben

egyaránt a dolgozók érdekképviseletének megóvására, sőt azok jogkörének kiterjesztésére törekednek.

A kommunista és szociáldemokrata pártok eltérő jellegük mellett is elkötelezték magukat *a polgári demokratikus szabadságjogok és intézmények* mellett. Baloldali pártokként szükségesnek tartják ezek védelmét a jobboldali körökből kiinduló tekintélyuralmi tendenciákkal szemben. Egyformán harcot hirdetnek a szélsőjobboldali törekvések ellen, a terrorizmusnak és a neofasizmusnak a munkásmozgalmat és a baloldali politikai erők működését fenyegető megnyilvánulásainak felszámolásáért. Nyugat-Európában az 1968–1969-es tömegmegmozdulások kísérőjelenségeként felerősödött a szélsőjobboldali aktivitás, a neofasiszta tevékenység a baloldali mozgalom elrettentésére és megfélemlítésére. Másrészt a szélsőbaloldali csoportok terrorakciói politikai téren a kommunista pártok lejáratására szolgáló eszközökké váltak, s keresztezték e pártok demokratikus keretekben érvényre juttatott politikai törekvéseit (lásd például a Moro-ügy Olaszországban).[10] Úgy tűnik, hogy miután a gazdasági válság az 1970-es években nem váltott ki forradalmi tömegmozgalmakat, a tőkés rendszert közvetlenül fenyegető fordulat kockázata nem merült fel, a nagytőkés körök számára nem vált szükségletté a válságból való kijutásban, hogy politikai téren a fasizmus-megoldáshoz folyamodjanak. S ennek általában sem voltak kedvező feltételei, így a neofasiszta tevékenység és a terrorizmus is (utóbbi részben ideológiai kiábrándulás, részben az antiterrorista technikák tökéletesedése miatt) perifériára szorult. Mindez nem szüntette meg a demokrácia védelmének, a tekintélyuralmi tendenciák elleni harcának az időszerűségét, hiszen a gazdasági válság miatt a társadalomban kiéleződő konfliktusok táplálói lehetnek e tendenciák erősödésének.

A szociáldemokraták és kommunisták politikai törekvései nemcsak abban találkoznak, hogy a polgári demokrácia meglevő rendszerét védjék, hanem abban is, hogy valamennyiük programjában szerepel a meglévő *intézmény-*

rendszer demokratizálása. Ez érvényes azokra az országokra, ahol a túlélő fasiszta rendszerek összeomlására az 1970-es években került sor (Portugália, Spanyolország). Azokra is, ahol a jobboldali kormányzatok idején a parlamenti demokrácia elveit sértő, a hatalmat központosító struktúra épült ki, mint Franciaországban, ahol a „személyi uralom" rendszere, sajátos prezidenciális rendszer alakult ki. S végül azokban, ahol a meglévő politikai erőviszonyok mellett a polgári demokrácia klasszikus formája válságba került és ennek következtében a gyakori kormányzati válságok megbénítják a politikai hatalom reformalkotó képességét (pl. Olaszország). Programjaikban egyaránt szerepelnek a *demokrácia új formáinak bevezetésére* irányuló tervek, amelyek a dolgozóknak a tőkés tulajdonosokhoz, a munkáltatókhoz viszonyított pozícióinak, jogi helyzetének megváltoztatására irányulnak. A dolgozók jogainak (szakszervezetek jogai, vállalati tanácsok hatásköre stb.) kiszélesítésére irányuló reformtörekvésekben, az államreformprogramokban, ha a megoldási módozatokban a szociáldemokrácia inkább a partikularizmus, a kommunisták inkább a globális hatalmi viszonyok irányába hajlanak is, megtalálhatók a közös elemek, amelyek alapul szolgálhatnak a hatalmi és erőviszonyok megváltoztatására irányuló közös cselekvésnek.

Sok közös pont található a nyugat-európai társadalmak kulturális helyzetének és életmód-modelljének megítélésében, kritikájában és megváltoztatásának irányában. Mindkét irányzat a *kultúra és az életmód terén demokratikus struktúrák kiépítését* tartja szükségesnek. A profitérdekeknek a kulturális érdekeket elnyomó uralma ellen és a kultúra hozzáférhetőségét akadályozó sorompók eltávolításáért lép fel. Erre vonatkozóan számos reformelképzelést szerepeltetnek programjaikban. Többek között a közoktatás reformját, a kulturális intézményrendszer kiépítését, a szabadidő-felhasználás problémáit vetik fel, a tömegtájékoztatási eszközök demokratikus funkcionálását kívánják elérni stb. A gyors ipari növekedés káros környezeti követ-

kezményei, társadalmi gondjai a *környezetvédelem ügyének* felkarolásához vezette a kommunista és szociáldemokrata pártokat. A munkahelyi és lakóhelyi környezet problémái, a várospolitika koordináló szerepét illető egyéb kérdések megoldása mint a kapitalista társadalom alternatívájának elemei jelennek meg, s egyaránt a szocialista megoldás szükségességének hivatkozási alapjai mindkét irányzatnál. A környezetvédelem társadalmi problémáinak különös súlyt kölcsönöz, hogy az utóbbi években, amikor a hagyományos baloldali pártok, különösen a szociáldemokrata pártok válságjelei mutatkoztak, a környezetvédelem ügye köré csoportosult, az előbbiek politikájából kiábrándult baloldali erők önálló politikai mozgalomként léptek fel (főként a nyugatnémet „zöldek").

Nagyon fontos közelítő álláspontok mutathatók ki a kommunista és a szociáldemokrata pártok *külpolitikai állásfoglalásaiban* is, noha eltérő alapról, s a két világpolitikai pólushoz való eltérő elkötelezettséggel szemlélik a nemzetközi helyzet és a nemzetközi kapcsolatok alakulását. A béke védelme, a nemzetközi együttműködés és kapcsolatok fejlesztése, a globális problémák felvetése és figyelembevétele a nemzetközi politikai cselekvésben mindkét pártnál megtalálható. Ezen kívül a fegyverkezési hajsza megállítása, a nukleáris fegyverek további elterjedésének megakadályozása, az atomkatasztrófa elhárítása, az általános leszerelés mint perspektivikus cél, olyan pontjai a kommunista és szociáldemokrata pártok politikájának, ahol a nézetek találkoznak és a törekvések egybeesnek.

Az együttműködés szempontjából természetesen ezek a politikai érintkezési pontok csak a szociáldemokrata mozgalom, illetőleg az egyes pártok politikájának egész rendszerében értékelhetők, de jelzik az együttműködés lehetőségének alapjait, amelyeket a legutóbbi időszak politikai mozgásai, tendenciái erősítettek és szelesítettek.

A kommunisták és a szociáldemokraták (szocialisták) kapcsolatai

Az ideológiai és még inkább a politikai álláspontok találkozásai, közeli vagy egybeeső pontjai nem elégséges feltételei a politikai együttműködésnek. Ezek akkor válnak az együttműködés aktív tényezőivé, ha mindkét részről megnyilvánul az együttműködésben való érdekeltség. Az érdekeltség kialakulását pedig jelentősen befolyásolják a két irányzat között létrejött erőviszonyok, illetve azok módosulása.

A legutóbbi másfél évtizedben az együttműködésnek kedvező változásokkal egyidőben a két irányzat közötti erőviszonyok megváltozása a szociáldemokrácia javára többnyire negatívan hatott a kapcsolatok fejlődésére, miután kiélezte a szociáldemokraták (szocialisták) és a kommunisták eddig is meglevő befolyási versengését. Kihasználva az 1950-es és 1960-as konjunkturális évtizedekben az állammonopolista szabályozás és a tudományos-technikai forradalom nyomán bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások politikai következményeit, leginkább a szociáldemokraták voltak képesek választói bázisuk kiszélesítésére, a munkásmozgalmon belüli szerepük megerősítésére. Franciaországban például elérték, hogy meghaladva a kommunista párt választási eredményeit, megszüntessék annak a baloldali politikai erők körében a második világháború óta érvényesült hegemón szerepét. Ez a példa több országban a szocialistákat arra sarkallta, hogy megpróbáljanak felzárkózni az északi szociáldemokrata pártok hegemón helyzetéhez; ennek jeleit tapasztalhattuk Portugáliában, Spanyolországban, Olaszországban. A szociáldemokrata pártok erősödése nyomán a két irányzat között a növekvő verseny így kedvezőtlenül hatott a kommunista és szociáldemokrata pártok együttműködésének ügyére.

Portugáliában az 1974. áprilisi antifasiszta demokratikus fordulat stabilizálásában, a fasizmus és a demokratizálódás hullámával szembefordult spinolista konzervatív reakció

elleni fellépésben, az új demokratikus rendszer kiépítésében, a gyarmati problémák megoldásában együtt haladt a Portugál Kommunista Párt és a Portugál Szocialista Párt annak ellenére, hogy a demokratizálás perspektíváit tekintve különböző felfogást képviseltek, az előbbi népi demokratikus, az utóbbi polgári demokratikus átalakulást tartott szem előtt. Az 1975 márciusában az MFA (Fegyveres Erők Mozgalma) radikális szárnya által felgyorsított és a kommunisták által támogatott forradalmi átalakulási folyamat, a polgári gazdasági és politikai rendszeren túlmutató reformtevékenység elválasztotta, sőt szembeállította a két pártot. A forradalmi folyamat leállítását és leépítését célzó stabilizációs ellenirányzat felülkerekedése után a PSZP a szociáldemokratizálódás irányába haladt és a polgári erőkkel szövetségben részt vállalt a tőkés rendszer stabilizálásában. Következetesen elutasította a kommunista párttal való együttműködést. Azután, hogy 1983 tavaszán ismét a kormányzati hatalom birtokába jutott, az 1974-es áprilisi forradalom hatalmi nyomainak (a hadsereg politikai szerepének, népi demokratikus alkotmány forradalmi élének) eltüntetésén fáradozott, vállalva az Eanes köztársasági elnökkel való ütközéseket is. A PSZP a jobboldallal létesített koalíció felbomlása és a parlamenti választásokon elszenvedett veresége miatt (20,8%) 1985 őszén elvesztette a kormányhatalmat. A kommunista párt, amely a parlamenti választásokon 15,5%-ot szerzett, a Soares-féle politikát nem tekintette baloldalinak, s ezért az 1986. januári elnökválasztáson Soaresszel szemben Eanes elnök jelöltjét, Salgado Zenhat támogatta. Miután februárban az elnökválasztás második fordulóján a szocialista párti Soares és a jobboldali jelölt Freitas do Amaral között kellett választani, a PKP rendkívüli kongresszusán a „kisebbik rossz" mellett döntött és támogatta Soares megválasztását, hangsúlyozva a fennálló politikai nézetkülönbségeket.

Spanyolországban a szocialisták elhatárolódása és a verseny szempontjainak előtérbe helyezése már akkor meg-

mutatkozott, amikor az emigrációban a francóizmus ellen közös fronton harcoltak.

A pártvezetés, amelynek élén 1974. október óta Felipe Gonzales főtitkár állt, nem csatlakozott a Spanyol Kommunista Párt kezdeményezésére alakult és különböző politikai erőket egyesítő ellenzéki tömörülésekhez. Elhatárolta magát a Munkásbizottságoktól és a Spanyol Demokratikus Tanácstól, és ezek mellett saját tömörülést hívott életre a kereszténydemokrata és a monarchista mozgalom jobbszárnyán levő erőkkel, a Demokratikus Konvergencia Platformját. A két szervezet 1976. márciusi egyesülésével létrejött ugyan a két párt közötti szervezeti együttműködés, de a Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE) az ellenzék egységes szervezetének működését csupán a parlamenti rendszer megvalósításáig és a pártok törvényes működésének biztosításáig tekintette létjogosultnak. Mindent megtett annak érdekében, hogy kihasználja azt az időbeni különbséget, ami a PSOE és az SKP törvényesítése terén az utóbbi késleltetésével keletkezett. A polgári demokratikus rendszerre való áttérés után a befolyásért kialakult verseny megakadályozta, hogy Spanyolországban a franciákhoz hasonló baloldali egység jöjjön létre kommunisták és szocialisták között. Felipe Gonzales 1977 decemberében, a moszkvai Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetben tartott előadásában egy ilyen baloldali szövetség lehetőségét elvileg helyeselte, de gyakorlatilag kizárta.[11] Amint Harsányi Iván az együttműködés kérdéseit spanyol vonatkozásban elemző tanulmányában megállapítja: „Mivel a Francorendszerről a polgári demokratikus kormányformára alulról kikényszerített, de felülről vezérelt és kézben tartott folyamat keretében tértek át, nem volt mód arra, hogy – mint 1935–1936-ban – a tömegek jórészt ösztönösen, az »utcán« hozzák létre a munkásegységet, elébe vágva a vezetőségek megállapodásának. Emellett maguk a munkáspártok sem szálltak síkra látványos kétoldalú megállapodásokért... Mindkét párt tartott attól, hogy a proklamált munkásegység az uralkodó osztályok és a fegyveres erők

körében polgárháborús reflexeket váltana ki."[12] Mégis objektív tény, hogy a francóizmus maradványaival, a pénzügyi oligarchiával, a nagytőkés körökkel és a katonai kaszttal szemben a két párt közös fronton harcol és nagymértékben egymásra utalt, ami kifejezésre jut abban is, hogy tagjaik számos rendezvényen, bérkövetelő és politikai tüntetéseken közösen vesznek részt. Az együttműködésre vonatkozó pártszintű megegyezésre eddig csak a községtanácsi választások alkalmával került sor (1979, 1983), a polgármesteri helyek megszerzése érdekében. A PSOE, amely mögött mind aktívabb, egységesebb és akcióképesebb nemzetközi mozgalom állt, igyekezett kihasználni a kommunista pártban kialakult identitási, politikai és szervezeti válságot. Az 1982-es idő előtti parlamenti választásokat kieszközölve, a kormányzó polgári koalíció széthullását kihasználva, a „hasznos szavazatok" jelszavát alkalmazva, a kommunista párttal való együttműködést kizárva – az abszolút többség birtokában – sikerült kormánypárttá válnia, s potenciális partnerét, az SKP-t (3,5%-os szavazataránnyal, 4 mandátummal) a parlamentben perifériális helyzetbe szorítani. S ha az 1983. májusi községtanácsi választásokon e visszaszorítási taktikát nem tudta hasonló eredménnyel megismételni (az SKP 8,1%-ot ért el), a spanyol eset tanulságos abból a szempontból, hogy az ideológiai és politikai pozíciók közelítése – a Spanyol Kommunista Párt ment el legmesszebbre ezen a téren – önmagában nem vezet együttműködéshez, a kapcsolatok javulásához.

A két irányzat közötti versengés növekvő tendenciája figyelhető meg Olaszországban is, ahol a válság politikai hatásaként erősödő politikai polarizáció az 1976-os parlamenti választások alkalmával az Olasz Kommunista Párt pozícióit erősítette és az Olasz Szocialista Párt hozzá képest egyharmadnyi választói befolyással gyenge helyzetét rögzítette (OKP: 34,4%. OSZP: 9,6%). Az OKP és az OSZP kapcsolatát 1943-tól 1956-ig a szoros együttműködés jellemezte, ezt a hatvanas évektől a szociáldemokratákkal való

egyesülés kísérlete váltotta fel, amit az olasz munkásmozgalom 1968–1969-es fellendülése szakított félbe. Ezt követően az 1970-es évek elején az OSZP a baloldali összefogás hívéként lépett fel. S közben a kommunistákat a kormányzatból kizáró balközép kormánykoalíciókban vett részt és a két politikai pólus, a kereszténydemokraták és a kommunisták közötti közvetítő és a mérleg nyelve szerepét igyekezett betölteni. 1976 nyarától a Bettino Craxi vezetésével megindult „új kurzus" ideológiai, politikai és taktikai téren egyaránt megnyilvánuló törekvése volt, hogy a francia példa mintájára, a kommunista párt befolyását meghaladják, a munkásmozgalom és a politikai élet baloldalán elhódítsák a hegemóniát az OKP-tól. Az utóbbi 1973 és 1979 között a „történelmi kompromisszum" irányvonal révén kereste a válság demokratikus megoldásának politikai feltételeit, azóta a „demokratikus alternatíva" politika útján törekszik a kereszténydemokrata hatalmi-kormányzati monopólium megtörésére. Az OSZP, amint azt Craxi magatartása az OKP 1983. márciusi kongresszusán is tanúsította, az együttműködés elvét elfogadta, de gyakorlatilag nem kötelezte el magát a „demokratikus alternatíva" által képviselt, a kereszténydemokrata párt elszigetelésére irányuló szövetség mellett. Az OKP-val rivalizálva igyekezett annak választói befolyását csökkenteni, amint ezt az utóbbi években tartott választások tükrözték, s a miniszterelnöki posztot megkaparintva a kormányzati pozíciókat is arra törekszik kihasználni, hogy a saját pártját erősítse. Az OSZP „új kurzusának" tendenciája kétségkívül az együttműködés ellen hat, de az olasz társadalom élesedő gazdasági és szociális problémái számos területen konzerválják, sőt erősítik a kommunisták és szocialisták hagyományos együttműködését. A hagyományok erejére és az OKP-nak az együttműködés fenntartására kifejtett erőfeszítéseinek súlyára jellemző, hogy nagy ellenállásba ütköztek azok a törekvések, amelyek a kormánykoalíció szintjén megvalósult balközép (kereszténydemokraták, szocialisták, szociáldemokraták, köztársasági pártok, liberálisok) formulát tarto-

mányi és községtanácsi szinten is érvényesíteni próbálták. A szocialista-kommunista összetételű tartományi és községtanácsokban e baloldali szövetség felbontására irányuló törekvések csak az utóbbi időben értek el jelentős eredményeket.

Ugyanakkor a szocialista vezetésű, de kereszténydemokrata többségre támaszkodó kormánynak a dolgozókra nézve kedvezőtlen válságszanáló gazdasági intézkedései támadásra késztették a kommunista pártot a Craxi-kormány megbuktatása érdekében, különösen azután, hogy az Európa Parlamentbe történt 1984. júniusi választásokon az OKP jelentős sikert ért el.

Berlinguer váratlan halála óta az OKP új vezetése igyekezett rugalmasan reagálni a tekintélynövelő 1984-es választási eredményei után a kommunista párt irányában hajlékonyabbá vált Craxi pozitív kezdeményezéseire, de kitartott amellett, hogy a pártnak meg kell kapnia a kormányban az őt megillető helyet. Amint az 1985 júniusában a mozgó bérskála kérdésében megtartott népszavazás és novemberben a külpolitikai kérdések miatt kirobbant kormányválság mutatta, az OKP kényes helyzetbe került: Craxi távozása a kereszténydemokrata kormányzat visszaállításával fenyegetett. Az 1986 áprilisára összehívott rendkívüli pártkongresszus vitára bocsátott dokumentumában nagy súlyt kapott a szociáldemokráciával való együttműködés igénye mind európai, mind olaszországi szinten. A jelenlegi politikai helyzetből a kibontakozást az OKP vezetésében a választók 30%-át képviselő kommunista és a választók 11–15%-ára támaszkodó szocialista párt együttműködésén alapuló nagy baloldali összefogásban látják, amely közösen kívánt reformcélokból indul ki.

A verseny kiéleződése az együttműködés terén éles politikai fordulatokat hozott Franciaországban. 1972-ben a közel azonos, de még a Francia Kommunista Párt előnyét érvényesítő erőviszonyok mellett került sor a kommunisták és szocialisták, valamint a baloldali radikálisok kis csoportjának együttműködését egy közös kormányprogramra

alapozó baloldali szövetség létrehozására. Az újjászerveződő Szocialista Pártot a francia választási rendszer ösztönözte az FKP által szorgalmazott együttműködési forma elfogadására, de amint erről Mitterrand-nak a közös program aláírását követően a Szocialista Internacionálé bécsi ülésén elhangzott nyilatkozata[13] mutatta, a szocialisták alapvető törekvése lett a baloldalon belül az erőviszonyok megváltoztatása partnerük rovására. Az erőviszonyok ilyen irányú változása az 1974-es elnökválasztások után egyre inkább a két párt közötti versenyt juttatta előtérbe. S ez 1977 nyarára, amikor már kitűnt, hogy a Szocialista Párt választói befolyása felülmúlta az FKP-ét, a baloldali szövetség felbontásához, a közös program érvénytelenítéséhez, a két párt politikai vitáihoz vezetett, miközben a jobboldali erők kormányzatával szemben, a válság által felvetett gazdasági és szociális kérdések körüli harcokban azonos fronton küzdöttek, s az együttműködés alacsonyabb szinteken továbbra is érvényesült. Az egymás közötti versengés az 1978-as parlamenti választásokon akadálya lett a baloldal győzelmének. Az 1981-es elnökválasztás idejére viszont a gazdasági válság elmélyülésének társadalmi hatásai megérlelték a helyzetet az 1958 óta működő jobboldali hatalmi-kormányzati erők leváltásához. A változás vágya a francia közvéleményben olyan erőssé vált, és a jobboldalon a széthúzás olyan méreteket öltött, hogy ez – a baloldali pártok megegyezése híján – a baloldalon belül a győzelemre esélyesebb szocialista jelölt támogatásában, a kommunista párt választói befolyásának jelentős visszaesésében jutott kifejezésre. A választások első fordulójában Mitterrand 25,8%-ot, Marchais, a kommunista párt jelöltje 15,4%-ot kapott, ami a kommunisták számára 5%-os veszteséget jelentett az 1978-as parlamenti választás eredményéhez képest. Ezt júniusban az SZP újabb sikere követte a parlamenti választásokon, ahol a baloldali radikálisokkal együtt 37,8%-ot ért el, az FKP pedig csak 16,1%-ot. Az ily módon megerősödött Szocialista Párt az új erőviszonyok alapján már kész volt megegyezést kötni az FKP-val, hogy

biztosítsa a kommunisták és a hatásuk alatt álló legbefolyásosabb szakszervezet, a CGT hozzájárulását és támogatását a szocialista kormány tevékenységéhez. S Mitterrand hajlandó volt ezt az együttműködést kommunista miniszterekne k a kormányba való bevonásával is alátámasztani. Az FKP, amelynek nem maradt lehetősége – a megváltozott erőviszonyok miatt – a baloldali egységre vonatkozó eredeti koncepciójának érvényesítésére, az SZP által meghirdetett és a szocialista kormány első évében jelentős részben megvalósított reformprogram előmozdítása végett vállalta az együttműködést, a kormányzati felelősségben való osztozással együtt.

A jobboldali revanstörekvések, amelyek sikerük esetén hosszú távra szóló negatív következményekkel lehetnének a francia munkásmozgalomra, valamint a baloldali erők kormányzásának eddigi nehézségei, amelyek kiábrándulásokat és egyes társadalmi rétegek elégedetlenségét tükrözve a baloldal választói bázisának csökkenéséhez vezettek, a baloldali egység fenntartásának létfontosságára figyelmeztettek. Az FKP lojális együttműködési magatartása alapvetően nem változott meg – bár a kritikai elemek növekedtek – az 1982. júniusi fordulat, a „szigorúság politikájára", a gazdaság helyreállítását célzó takarékossági politikára való áttérés után. Ez azután elhúzódva újabb és újabb szakaszokban folytatódott, közelítve a neokonzervatív válságellenes intézkedésekhez, a deflációs politikához, erősítve a nézeteltéréseket és az FKP fenntartásait a kormány gazdaságpolitikai irányával kapcsolatban. A kommunista pártnak ez az együttműködési készsége annak ellenére megvolt, hogy a két párt közötti verseny a baloldalon belüli erőviszonyok konzerválása, illetve „helyreállítása" körül nem zárult le, nem került nyugvópontra. Franciaországban a kommunista és a szociáldemokrata párt legmagasabb szintű kormányzati együttműködése kedvező feltételeket teremtett az együttműködésre más területeken is (üzemekben, községtanácsokban, megyei tanácsokban, szakszervezetekben stb.), de a versenyből adódó ellentmondások e

szinteken is kifejezésre jutottak. E verseny a különböző irányzatú szakszervezetek között is kibontakozott, ez nyilvánult meg pl. 1984 elején a Talbot-autógyárban lezajlott konfliktusban, amikor a CGT „realista" és a CFDT szélsőségesen radikális magatartást tanúsított.

Az ellentmondások 1984 júliusában oda vezettek, hogy a kommunisták kiváltak a kormányból. Nem hozta meg a várt eredményt ugyanis a kommunista párt kísérlete, hogy a kormányban való konstruktív részvételével biztosítsa a baloldal haladó társadalmi programjának megvalósulását, s egyidejűleg bírálja a kormány gazdasági és szociális politikájának eltávolodását az 1981-ben meghirdetett iránytól, amelyhez az FKP változatlanul ragaszkodott; különösen azokat a módokat kifogásolva, ahogy a kormányzat az ipar korszerűsítését végrehajtani szándékozott. A baloldali választók jelentékeny része megvonta aktív támogatását a baloldali pártoktól, s ez a júniusi Európa-parlamenti választásokon a baloldali kormányzat legitimitását fenyegető méretekben jutott kifejezésre. Nagy arányban tartózkodtak a szavazástól (43%), miközben a jobboldal sikeresen mozgósított (42,8%). A szélsőjobboldali Nemzeti Front is előretört (11%), amellyel ezt követően egyes helyi választásokon a nagy jobboldali pártok a baloldali jelöltek megbuktatására választási együttműködésre léptek. Így a jobb- és szélsőjobboldali erők a szavazatok 54%-át szerezték meg a baloldali pártok 32%-os eredményével szemben. A Szocialista Párt ezen az európai választáson közel ötmillió szavazót veszített az 1981-es elnökválasztáson elért eredményéhez képest és 5%-kal maradt az 1979-es hasonló jellegű választási eredménye mögött. A kommunista párt választási eredménye a második világháború óta a legalacsonyabbra esett vissza (11.3%). Ez mély csalódást okozott a kommunista párton belül, és amint az ilyenkor elkerülhetetlen, vitákat, a vezetést érintő bírálatokat váltott ki. Egyesek a párt eredeti, forradalmi tőkeellenes jellegének egyértelműbb hangsúlyozása, a szocialista kormány bírált politikájával szembeni határozottabb fellépésben látták a

lehetőséget a párt tömegek előtti hitelének visszaszerzésére. Mások a megoldást abban vélték felfedezni, hogy a párt arculatát határozottabban az eurokommunista pozíciók irányába kell megváltoztatni. Amikor 1984 júliusában Mitterrand elnök kormánycserével reagált a politikai fejleményekre, az FKP Központi Bizottságában hosszú vita után azt az álláspontot fogadták el, hogy a kommunisták kiválnak a kormányból és így növelik meg a párt politikai mozgásterét. Ezzel a párt mentesül attól is, hogy a belpolitikai problémákon túl a kormány olyan külpolitikai álláspontjával is kényszerű szolidaritást vállaljon, amellyel kifejezetten nem ért egyet (pl. a középhatótávolságú amerikai rakéták Európába telepítésének helyeslése, vagy a francia nukleáris erő beszámítása az általános erőviszonyok meghatározásánál stb.). E döntéssel egyidejűleg azonban nem került sor annak kritikai mérlegelésére, hogy a párt irányvonala mennyire felelt meg a franciaországi szocialistáknak. A két párt elhatárolódását tovább erősítette az FKP 1985. februári kongresszusának irányvonala, amely változatlanul ragaszkodott az 1981-es programhoz. Így a Szocialista Párt az 1986-os parlamenti választásokra nem a kormányzati többség, hanem csak a legnagyobb parlamenti párt elérésének célkitűzésével készült. A kommunista párt kétfrontos harcot folytatva a jobboldali pártokkal és a Szocialista Párttal szemben egy „új többségi népi tömörülés" létrehozását hirdette meg, amely a párt politikai mozgásterét szavatoló politikai bázist lenne hivatott biztosítani. (Az 1986. márciusi választásokon a többséget a jobboldali pártok szerezték meg a baloldali pártok 44%-ával szemben. A Szocialista Párt 31,2%-ot, az FKP 9,8%-ot ért el.)

A kommunista és szociáldemokrata pártok közti együttműködés iránt a szociáldemokrata pártok részéről továbbra is érdektelenség nyilvánul meg azokban az országokban, ahol a nagy szociáldemokrata pártok a munkásmozgalomban élvezett hegemóniájukkal a kommunista pártokat kiszorították a parlamenti tevékenység területéről és perifé-

riális politikai erő helyzetében törekednek tartani őket (Ausztria, NSZK, Nagy-Britannia). Ezekben az országokban a kommunisták – akik tömegkapcsolataikat a szociáldemokrata irányítás alatt levő szakszervezetek és a szociáldemokrata párt és szervezetek révén tudnák kiépíteni és fenntartani – egyoldalúan érdekeltek a szociáldemokrata, illetve munkáspárti baloldallal való együttműködésben, és jobbára eredménytelenül szorgalmazzák azt. A szociáldemokrata pártok érvényben tartják vagy megújítják azokat a tiltásokat, amelyekkel a hidegháború idején tagjaikat távol tartani igyekeztek mindenféle kommunista tevékenységhez való csatlakozástól. Ausztriában az Osztrák Szocialista Párt (SPÖ) 1967 után Bruno Kreisky vezetésével a kommunistáktól való elhatárolódást erőteljesebben hangsúlyozva törekedett a párt arculatának megújítására, és az 1969. október 2-i Kismartoni Nyilatkozatban megtiltotta tagjainak a kommunistákkal való bármilyen együttműködést. Tette ezt azután, hogy a kommunista párt 1965-ben megváltoztatta akcióegység-koncepcióját és 1966-ban tagjait egyoldalúan az SPÖ támogatására szólította fel a szavazáson. A kommunista párt, amely az 1970-es kongresszusán újabb irányt vett, az 1970-es években egyrészt továbbra is az akcióegység-politikát képviselte alsó szinten, a bázisokon, és a balszárny kialakulására számított a szociáldemokrata párton belül. Másrészt bírálta az SPÖ vezetését és annak bukásában, az SPÖ átalakulásában látta a lehetőségét, hogy az akadályok elháruljanak az együttműködés és a szocializmus irányába való haladás útjából.

Nagy-Britanniában a Munkáspárt kollektív tagságra épülő szervezete megkönnyítené a brit kommunista párt csatlakozását, szervezeti kapcsolat létesítését a kommunista és a Munkáspárt között. Ezzel azonban a kommunisták pártjuk megalakulása óta több ízben hiába próbálkoztak. Ha a múltban elő is fordult, hogy a kommunista pártban egyesek a Munkáspárt felbomlasztása érdekében szorgalmazták a csatlakozást, a kommunista párt koncepciója a két párt viszonyára vonatkozóan az együttműködést elő-

segítő módon változott. Nagy-Britannia Kommunista Pártja az 1960-as évek elejétől nem tekintette magát a Munkáspárt alternatívájának, hanem a partnerviszony kialakulását tartotta kívánatosnak. 1978-as programjában elismerte, hogy a Munkáspárt a munkásosztály tömegpártja, amely jobboldalának leküzdése útján szervezeti ereje lehet a szocializmushoz vezető brit útnak. Mindezek ellenére a Munkáspártban érvényben maradt annak tiltása, hogy a kommunisták szakszervezeti küldöttekként a Munkáspárt képviselő-jelöltjei vagy tisztségviselői legyenek, illetve részt vegyenek a Munkáspárt évi döntést hozó konferenciáin, vagy tisztséget töltsenek be, továbbá, hogy a Munkáspárt tagjai a kommunistákkal közös akciókban vegyenek részt. A Munkáspártban 1979-ben az utóbbi hat-hét éve tartó balratolódás sem tette lehetővé, hogy hivatalos kapcsolatok jöjjenek létre a Munkáspárt és Nagy-Britannia Kommunista Pártja között, mivel a Munkáspárt nem érdekelt ebben. Pedig a kommunisták és a munkáspárti baloldal közötti együttműködés és párbeszéd széles skálája alakult ki, ami többek között a sajtóban kapott teret, s megnyilatkozott a mozgalom gyakorlatának különböző területein (szakszervezeti mozgalom, békemozgalom, községpolitika). Az 1970-es évek eleje óta a Munkáspártban a korábbinál jobban eltűrik a kommunistákkal való kontaktust, de a kommunista pártról – mint önálló politikai pártról – a baloldali vezetés mellett sem vesznek tudomást. A meglevő erőviszonyok alapján az összefogás lehetőségét csak abban látják, ha a kommunista párt, lemondva szervezeti, programbeli és a választásokon való részvételi önállóságáról, lényegében beolvadna a Munkáspártba. A két pártvezető 1980 végén tartott nem hivatalos megbeszélésén a munkáspárti Fábiánus Társaság státusát ajánlotta a kommunista pártnak, amelyhez az identitásának megőrzése végett nem járulhatott hozzá.[14] Az 1980-as években az egész baloldalra kiterjedő vita bontakozott ki a konzervatív befolyás visszaszorításának módjáról. Egyesek, a program kapitalistaellenes élének erősítésében és a korábbinál na-

gyobb mértékben a munkásságra támaszkodó mozgalomban látják a megoldást. Mások minimális programra épülő, a konzervatív erőkkel szembeni lehető legszélesebb politikai szövetséget tartják kivezető útnak a jelenlegi helyzetből. A két álláspont mindkét pártban megtalálható. A vita azonban a brit kommunistákat megoszláshoz vezette, ami tovább gyengíti a Munkáspártra gyakorolt befolyásukat.

A kommunista pártok tevékenysége iránt bizonyos toleranciára késztetett az, hogy a szociáldemokrata pártok a kelet–nyugati gazdasági, államközi kapcsolatok fejlesztésében való érdekeltségük alapján törekedtek a szocialista országok kommunista pártjaival való kapcsolatok kiépítésére. Az NSZK-ban az „új keleti politikára" való áttérés időszakában, 1968-ban került sor egy új kommunista párt megalakításának engedélyezésére, anélkül, hogy a KPD-t betiltó 1956-os alkotmánybírósági határozatot megszüntették volna. Az új kommunista párt (DKP) 1970. évi együttműködési felhívását a Németország Szociáldemokrata Pártja elutasította, majd kiadta a „Szociáldemokrácia és Kommunizmus" című dokumentumot, amelyben az SPD-tagok számára minden kapcsolatot megtiltott a kommunistákkal. A szocialista országok irányába történt nyitást nem tekintették a kommunista mozgalom irányában is nyitásnak, miként azt W. Brandt, a párt elnöke, szövetségi kancellár a szovjet–nyugatnémet szerződés aláírása után 1970 augusztusában kifejtette: „Természetesen semmi kétséget nem hagyok afelől, hogy én mint az SPD elnöke, erős kommunista pártot óhajtanék, pontosan ellenkezőleg ... A kormánynak nem áll módjában egy alkotmányjogi ítéletet semmisnek nyilvánítani."[15] A kommunista pártra nehezedő adminisztratív nyomást a szociáldemokrata kormányzat is növelte, amikor 1972-ben – a terrorizmus, a szélsőjobboldali és szélsőbaloldali aktivitás elterjedését megakadályozandó – a szélsőséges radikális elemekkel szemben közszolgálati foglalkozási tilalmat léptetett életbe. A rendelet érvényét a kommunista pártra is kiterjesztették. Ha a későbbiekben enyhítették is a rendelet végrehajtásának mód-

·ját, végeredményben elnézték, hogy ez a rendelet politikai diszkrimináció eszközéül szolgáljon – főként a jobboldali befolyás alatt álló hatósági szervek kezében – a kommunistákkal szemben. Ilyen körülmények között a szociáldemokraták és a nyugatnémet kommunisták együttműködése az utóbbiak egyoldalú érdekeltsége és ajánlata maradt. Abból adódóan azonban, hogy az SPD ellenzékbe szorult és a zöldek-alternatívok kihívásaival is szembekerült, a pártot – megújulásának lehetőségeit keresve – nyitottabbá tette, s ez új lehetőségeket nyújthat az együttműködésre irányuló törekvéseknek. Egyúttal nemzetközi színtéren az SPD az európai enyhülés és a kelet–nyugati párbeszéd javára pozitív szerepet játszott a szocialista országok kommunista pártjaival való kapcsolatok kiépítése terén.

Nem ilyen elutasító a kommunista párthoz való viszony, és az együttműködésben bizonyos mértékű érdekeltség alakult ki néhány olyan országban, ahol a szociáldemokrácia szervezeti és politikai túlsúlya érvényesült ugyan, de az adott politikai erőviszonyok mellett időnként a kommunisták parlamenti vagy azon kívüli támogatását is elfogadták (Finnország, Svédország, Benelux-államok). Taktikai megfontolások uralják e pártok szövetségesi kapcsolatait, s ez esetenként a kommunista pártokra is kiterjed. A reformizmus mély hatását tükröző munkásmozgalommal rendelkező Hollandiában például a Munkáspárt (125 000 tag, 28,3% szavazat 1981-ben) nem zárta ki, hogy meghatározott esetekben, közös célok elérésére együttműködjön a kommunista párttal (27 000 tag, 2% szavazat), de országos szintű és programra épülő kapcsolatot már nem tartott lehetségesnek. A holland Munkáspárt az 1970-es évek végén így foglalt állást: „A magát baloldalinak tekintő Holland Kommunista Párttal is lehetséges ad hoc együttműködés, mégpedig meghatározott konkrét célok elérésére. Országos szintű és közös programon alapuló együttműködést a Munkáspárt vezetősége addig nem tart lehetségesnek, amíg a HKP állásfoglalásaival szemben sok elvi és gyakorlati kifogást lehet emelni."[16] A szociáldemokraták és kommunis-

ták együttműködése valóban létrejött személyes kapcsolatok, helyi-községi politikai tevékenység, valamint a tömegszervezeti munka révén, s az 1980-as évek elején különösen jelentős lendületet kapott a holland békemozgalomban, környezetvédelmi, lakásfoglalási akciókban, valamint a női egyenjogúsítási mozgalomban. A HKP 1982 novemberében és 1983 áprilisában tartott kongresszusán, ahol a párt fokozta a Szovjetuniótól való elhatárolódását, előbb egy szűkebb együttműködési forma („baloldali együttműködés" a „progresszív együttműködés" helyett) mellett döntöttek. A kongresszus második részében viszont „... nagy reményeket fűztek a Munkáspárttal való együttműködéshez, annál is inkább, mert úgy értékelték, hogy a HKP gazdasági-társadalmi céljai, követelései nagyon közeledtek a szociáldemokratákéihoz és éppen ezért a Munkáspárton belül csökkentek a HKP-val kapcsolatos fenntartások".[17]

Belgiumban, ahol főként a vallon területeken osztályharcosabb szellem jellemzi a munkásmozgalmat, a Belga Szocialista Párt (vallon és flamand párt együtt: 255 000 tag, 28,4% szavazat) és Belgium Kommunista Pártja (10 000 tag, 1,2% szavazat 1985-ben) ellentétei dacára időnként közeledett egymáshoz, mint például 1969-ben Léo Collard, akkori szocialista pártelnök kezdeményezésére, vagy később 1976-tól annak megfelelően, ahogy a kommunisták erősítették „eurokommunista" pozícióikat. Néha pedig, főként amikor a szocialisták kormányra kerültek, elhidegültek kapcsolataik. S ha a pártok között országos szintű együttműködési megállapodásra nincs is kilátás, közép- és főként alsó szintű együttműködés mégis megvalósul, döntően a vallon szakszervezeti mozgalomban és a nyolcvanas évek elején erőre kapott békemozgalomban.

A leghosszabb ideig (1932 óta) szociáldemokrata kormányzás alatt álló Svédországban az 1970-es alkotmányreform alapján megtartott választásokon olyan helyzet alakult ki, hogy a 163 mandátumot szerzett Szociáldemokrata Munkáspárt a polgári ellenzék 170 mandátumával szemben csak a kommunisták 17 mandátumára támaszkodva tudott

kormányozni. Az SZMP (1,1 millió tag) akkor elfogadta a Baloldali Párt–Kommunisták (18 000 tag, 1976 óta 20 mandátum, 5,6% szavazat) parlamenti támogatását a konzervatív polgári koalícióval szemben. S bár a svéd szocialista vezetés 1973-ban kísérletet tett a liberálisokkal való kompromisszumra, a kommunisták parlamenti támogatása az 1982-es választások után is időszerűvé vált, amikor az SZMP 166 mandátummal ugyan ismét parlamenti többségre tett szert (az ellenzéki koalíció 163 mandátumával szemben), ez azonban elég vékony többséget jelent a szociáldemokrata kormányzat számára. A svéd kommunisták részéről az SZMP-nek nyújtott politikai támogatás – aminek fejében helyet kaptak 12 parlamenti bizottságban a 16 közül – a szociáldemokrata alternatívát előnyben részesítette a polgári koalíció konzervatív alternatívájával szemben. Nem épült azonban kölcsönös partnerviszonyra, az együttműködésre vonatkozó formális politikai megállapodásra. Az SZMP-nek a nemzetközi kérdésekben képviselt pozitív állásfoglalásai (háború elhárítása, atomfegyverek ellenzése, USA politika bírálata stb.) viszont megkönnyítették az együttműködést nemcsak a svéd kommunistákkal, hanem a szocialista országok pártjaival való párbeszéd terén is. Az 1985. szeptemberi választásokon az SZMP némi visszaszorulása (44,9% és 159 mandátum) még inkább növeli a kommunisták (5,4%, 19 mandátum) parlamenti támogatásának jelentőségét.

Sajátos politikai feltételek között alakult a kommunisták és szociáldemokraták viszonya Finnországban, ahol a két mozgalom a második világháború után közel azonos erőt képviselt, először az előbbiek, 1966 óta az utóbbiak nagyobb súlya érvényesült. A Finn Szociáldemokrata Párt évtizedek óta a szavazók egynegyedének bizalmát élvezi. Rendszeresen részt vett a Kekkonen (centrum párti) elnök (1956–1981) által szorgalmazott balközép koalíciókban. 1966 óta Finnország legerősebb pártjává fejlődött. Politikai tekintélyét megnövelte, hogy az ország történetében először, 1982. január 27-én Mauno Koivisto személyében szo-

ciáldemokratát választottak meg köztársasági elnöknek. Kisebb, de továbbra is jelentős szervezeti és politikai erőt képvisel a Finn Kommunista Párt (30 000 tag – FSZDP kb. 100 000 tagjához képest), amely 1945 óta baloldali szocialistákkal és más haladó erőkkel összefogva a Finn Népi Demokratikus Unió keretében vesz részt a választásokon és a politikai élet egyéb területein (1979: 17,9% – FSZDP 23,8%, 1983: 14% – FSZDP 26,7%). Jó ideig Finnország egyedüli ország volt Nyugat-Európában, ahol a kommunisták is helyet kaptak a balközép kormányokban, s a szociáldemokraták és kommunisták jelenléte 1966 óta megszokott jelenséggé vált. A szociáldemokrata vezetésű kormányban való részvétel kérdése a kommunistákat megosztotta, olykor még nyílt szakadáshoz is vezetett. A párt többségben levő szárnya úgy vélte, hogy amikor nincs forradalmi helyzet, a kommunista párt a szociáldemokrata és más demokratikus erőkkel együttműködve a parlamentben és a kormányban jobban tudja a munkásosztály érdekeit képviselni. A kisebbségben levő irányzat – hivatkozva a dolgozók növekvő elégedetlenségére és a párt tömegbefolyásának csökkenésére – eleve kizárta az együttműködést olyan koalíciós kormányban, amely távlati célként nem tűzi ki a szocializmus megvalósítását. 1982-ben szociáldemokrata államelnök megválasztása a szociáldemokrata miniszterelnök mellett új helyzetet teremtett a finn politikai életben, anélkül, hogy a franciaországihoz hasonló baloldali fordulat történt volna. A továbbra is polgári többségű parlament mellett megőrizték a balközép kormányzást, amelyben 1982 decemberéig három FNDU miniszter is részt vett, de a katonai kiadások kérdésében keletkezett nézeteltérés miatt kiléptek a kormányból. A válság politikai hatásai Finnországban is a politikai élet polarizálódását erősítették. Az FKP parlamenti képviseletének csökkenése és a Centrum Párt gyengülése hozzájárult ahhoz, hogy a finn politikai életet eddig meghatározó négy politikai erő helyett most két pólus alakuljon ki, a politikai erők jobboldalon a konzervatív párt (Nemzeti Koalíciós Párt), baloldalon vi-

szont a Finn Szociáldemokrata Párt köré csoportosuljanak. A kommunista pártban a kormányzati részvétel, a kormánypolitikához való viszony s egyéb taktikai kérdések miatt kirobbant viták, s a belső viszály alámosta a párt tekintélyét és választói befolyását (az FNDU 1979-ben még 17,9%-ot és 35 mandátumot szerzett, 1983-ban már csak 14%-ot és 27 mandátumot). A Finn Kommunista Párt nem újította fel kormányzati részvételét, a szociáldemokraták és kommunisták együttműködése (ami például Koivisto elnökké választásakor is megnyilvánult) a kormányzati szintről alacsonyabb szintekre helyeződött át, s főként a szakszervezeti, sport- és szövetkezeti mozgalomban kap teret, ahol a szociáldemokraták mellett a kommunisták befolyása is számottevő. Amikor az FSZDP presztízse a kormányzat révén növekszik, a kommunista párt csökkenő befolyása nehezebbé teszi, hogy az együttműködés a kölcsönösen elfogadható partneri viszony alapján fejlődjék. Csökken a szociáldemokraták érdekeltsége abban, hogy kapcsolatot építsenek saját kommunista pártjukkal (vagy pártjaikkal), ugyanakkor ez az érdekeltség egyre nagyobb mértékben nyilvánul meg a szocialista országok vezető pártjaival való kapcsolatok fejlesztésében.

Óhatatlanul felmerül a kérdés, mi idézte elő az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején a két irányzat közötti erőviszonyok fent jellemzett eltolódását, a kommunista pártok – helyenként mindkét munkáspárt – befolyásának csökkenő tendenciáját? E tanulmányban a rendszeres elemzés igénye nélkül, csak néhány tényezőre utalhatunk. A változások összefüggnek a társadalmi szerkezetben, a munkásság rétegződésében végbemenő átalakulásokkal. Főként a bérből élők sokrétűbbé válása, azoknak az alkalmazotti, műszaki értelmiségi, magasan kvalifikált dolgozói rétegeknek, szolgáltatóipari dolgozóknak számbeli gyarapodása játszott szerepet e változásokban, akiknél az erős politikai gyökerek és tradíciók hiányában bizonytalan, kiforratlan, sőt ingadozó a politikai elkötelezettség, a politikai orientáció. A kormányzó, vagy a kormánykoalícióban

részt vevő szociáldemokrata pártoknak a válság negatív szociális hatásainak adóját választói támogatóik elvesztésével kellett megfizetniük, miután a keynesi alapokon álló szociáldemokrata „jóléti társadalmat", „szocialista államot" ígérő alternatíva – gazdasági növekedés híján – válságba jutott. A szociáldemokrácia válsága általában nem a kommunista pártok befolyását, hanem a polgári konzervatívokét növelte. A megváltozott társadalmi és politikai feltételekre válaszul a nyugat-európai kommunista pártokban az 1970-es években kifejtett stratégiai és ideológiai útkeresés negatív jelenségeket is felszínre hozott. Belső viták, bizonytalanságok keletkeztek, identitászavarok léptek fel, s mindez legtöbbször veszteségeket okozott a pártok társadalmi befolyásában. A mozgósításra kijelölt cél, a kommunisták szocializmusalternatívája, amely a hetvenes években új arculatot öltött, túl elvont, túl elméleti és az objektív körülmények folytán nagyon kevéssé operatív volt ahhoz, hogy a megvalósítás közvetlen perspektíváját jelenthette volna.

A válság problémáira adott válaszok, kidolgozott közvetlen programok vagy kevéssé különböztek a radikálisabb hangot ütő szocialista (szociáldemokrata) célkitűzésektől, vagy a valóságtól túlságosan elrugaszkodva hajtották túl azokat, mint ahogy például a Francia Kommunista Párt tette a közös kormányprogram 1977-es „időszerűsítése" során. A válság megoldására kialakított olyan közvetlen alternatívák, mint a „történelmi kompromisszum" politikája – amely kísérlet volt arra, hogy a válságból való kilábalás idejére hatalmi együttműködést valósítson meg a jobboldali, konzervatív politikai erőkkel – a tőke hazai és nemzetközi erőinek ellenállása miatt kudarcot vallottak. Tarthatatlan egyoldalú engedménynek bizonyultak, miközben rontották a baloldali szövetség kiépítésének esélyeit. A kommunista pártok tehát a távlati forradalmi alternatíván, a szocializmuson túl nem rendelkeztek markáns alternatívával a válság demokratikus szanálására, s nem sikerült létrehozni a baloldali erők összefogására építő

alternatívát sem. A feszültebbé váló társadalmi légkörben növekedett a kommunistaellenes ideológia és propaganda nyomása, amelynek során a létező szocializmus gazdasági és politikai nehézségeit eszközül használták a kommunista pártok hitelének rontására. A szocialista országokban felmerült válságjelenségek is akadályozták, hogy a létező szocializmus alternatívája nagyobb hatást gyakoroljon a nyugat-európai országok politikai folyamataira, a válság által sújtott nyugati dolgozó tömegek számára a tőkés rendszer felszámolására mozgósító tényező legyen. Sőt, ebben az időszakban romlott a tömegek körében a létező szocializmusról kialakított kép, ami az objektív tényezők mellett az antikommunista ideológiai offenzívák hatásának tudható be, s nem kis mértékben járult hozzá az „eurokommunista" pártoknak a szocialista országokat érintő nyilvános kritikája is, amely nem volt mentes eltorzításoktól sem. Tehát a nyugat-európai kommunista mozgalom utóbbi években mutatkozó visszacsésének okait szélesebb körben, mind az objektív körülmények, mind a politikaformálás szubjektív szférájában kereshetjük.

Mélyrehatóbb kutatásokat igényelne annak megválaszolása, hogy az 1970-es években előretört szocialista pártok esetében mennyiben beszélhetünk „neoszocialista" irányzatról, ahogy ezt Eric Hobsbawm, a neves brit kommunista történész a párt elméleti folyóiratában, a *Marxism Today*-ben felvetette.[18] Kétségtelenül megújult (Franciaország), hazai tevékenységük hosszabb szünete után újjáalakult (Portugália, Spanyolország), vagy újonnan alapított pártokról van szó (Görögországban a PASOK), amelyek könnyen határolhatták el magukat elődjeik tevékenységének negatív, vagy már időszerűtlenné vált hagyatékaitól. Lehetőségük nyílt arra, hogy csak annyiban vállaljanak közösséget a múlttal, amennyiben az szélesíti társadalmi bázisukat. Így nyitottabbá váltak a növekvő politikai súllyal bíró új társadalmi rétegek felé, és nagyobb hatékonysággal tudták körükben befolyásukat érvényesíteni. Továbbá e pártok között vannak, amelyek radikális baloldali prog-

rammal kerültek hatalomra, s néhány merész reformot és politikai intézkedést megvalósítottak, amivel a kommunisták támogatását elnyerték (Franciaország, Görögország). Ez már kevésbé állítható a Spanyol Kommunista Munkáspártról, és a Portugál Szocialista Párt baloldali jellegét maga Hobsbawm is megkérdőjelezte. A svéd szociáldemokraták visszakerülése a hatalomba. s még inkább a finn szociáldemokraták további előretörése az 1983. márciusi választásokon, illetve a nyugatnémet szociáldemokraták tartományi választásokon elért sikerei viszont cáfolják azt, hogy a „hagyományos" szociáldemokrata pártok hanyatlása általános tendenciát jelentene. Azt az állítást, hogy itt egy „neoszocialista" irányzat született, még jobban megkérdőjelezi, ha az előbbiekhez hozzávesszük, hogy a gazdasági és szociális helyzet romlása miatti társadalmi elégedetlenség nem kímélte a kormányra került „neoszocialista" pártok társadalmi presztízsét és választói befolyását sem. Ezt jelezték Franciaországban az időközi választások, s erre utalt a spontán sztrájkmozgalmak fellendülése 1984 elején Olaszországban, Portugáliában, Franciaországban, Spanyolországban, amelyekre a szocialista vezetésű kormányok s helyenként a szakszervezeti központok akarata ellenére került sor.

Viszont kétségtelen különbséget takar az, hogy egy párt szocialistának vagy szociáldemokratának nevezi magát. A szociáldemokrata pártok többnyire mérsékeltebb álláspontot képviselnek a társadalmi átalakítások kérdésében, mint a szocialista pártok. Saját értelmezésük szerint is a szocialista pártok haladóbbak, radikálisabb antikapitalizmust képviselnek, legalábbis az ideológia szintjén, mint a szociáldemokraták. A szociáldemokrácia előretörésének sajátos kísérőjelensége az is, hogy a szociáldemokrata elnevezést manapság néha centrista polgári párttömörülések megnevezésére is felhasználják, mint például Portugáliában.[19]

Ha az erőviszonyok módosulása a versengést erősítve több országban negatívan hatott a kommunista és szociál-

demokrata (szocialista) pártok kapcsolatainak fejlődésére, ugyanakkor megfigyelhető, hogy más alapvető politikai fejlemények növelték az együttműködés szükségességét, sőt az érdekeltséget is fokozták. Ezek sorában említhetők az elhúzódó gazdasági válság negatív hatásai a munkásság és általában a bérből élők helyzetére, a munkáltatók keményedő magatartása a dolgozók követelésmozgalmával szemben, a szakszervezeti jogok korlátozására irányuló erőfeszítéseik, s a mindehhez kapcsolódó politikai tendenciák, a jobboldali, konzervatív erők aktivizálódása, támadása. Mindezt kiegészíti és erősíti a nemzetközi síkon jelentkező, az amerikai kormányzatból kiinduló enyhülésellenes, konzervatív, konfrontációs irányzat offenzívája, amely az 1985-ös genfi csúcstalálkozó után sem szűnt meg, ha növekedtek is az enyhülés irányába fordulás reményei. Továbbra is fenyeget a fegyverkezési verseny újabb lendülete, amely részben a gazdasági-szociális problémákat súlyosbítja, másrészt növeli egy európai háború, illetve egy nukleáris világháború kockázatát, a háborútól való félelmet. A jobboldali politikai alternatívával szemben fokozódik a baloldali erők összefogásának időszerűsége és fontossága. Még azokban az esetekben is, amikor a szociáldemokrata (szocialista) pártok előretörtek, amennyiben e pártok alternatívája elég markáns volt ahhoz, hogy „változást" képviseljen és a dolgozó osztályok érdekeit figyelembe vevő megoldásokat próbáljon érvényesíteni a gazdasági és politikai problémákra a jobboldali és reakciós megoldásokkal szemben, a közvetlen program alapján létrejött és javult az együttműködés, még ha ez esetenként formálisan csak a kommunista pártok részéről a szociáldemokrata pártok haladó törekvéseinek egyoldalú támogatását jelentette is (pl. Franciaország, Görögország, Svédország).

A kommunista pártokhoz való viszony kérdésében bizonyos pozitív magatartásváltozás volt tapasztalható a Szocialista Internacionáléban is az 1970-es években. Amíg megelőzően a kommunista pártokkal való kapcsolatok elutasítása volt az uralkodó álláspont, a Szocialista Interna-

cionálé XII. kongresszusa (1971), éppen a kelet-nyugati párbeszéd előrehaladása (aláírták az NSZK keleti szerződéseit, megindultak a szovjet-amerikai fegyverzetkorlátozási tárgyalások), az eltérő rendszerű országok közötti kapcsolatok javulása és az európai enyhülési folyamat beindulásának hatására kezdte tolerálni a kommunista pártokkal létesített kapcsolatot. Feloldotta a tilalmat és szabad kezet engedett tagpártjainak annak eldöntésére, hogy célszerűnek tartják-e a kommunista párttal vagy pártokkal való együttműködést. 1972-ben a francia kommunisták és szocialisták szövetségének fogadtatása a Szocialista Internacionálé keretében azt mutatta, hogy az egyenlő partnerségre épülő, ilyen szintű kapcsolatot a szociáldemokrata pártok többsége még nem tartotta elfogadhatónak, és csak nehezen törhet utat magának a szociáldemokrácia köreiben a kommunistákkal való politikai szövetség gondolata. Gyorsabban fejlődhettek a szociáldemokrata (szocialista) pártoknak a szocialista országok kormányzó pártjaival való kapcsolatai. Ennek alapját az adja, hogy a Szocialista Internacionálé pártjai elkötelezték magukat az enyhülési folyamat mellett, az 1970-es évek közepétől viszont ezzel szemben a nemzetközi politikában ellenirányzat bontakozott ki. A Szocialista Internacionálé kongresszusai és más fórumai 1976 óta a kelet-nyugati kapcsolatok és az enyhülés fenntartása mellett foglaltak állást. E törekvései részben találkoznak a szocialista országok külpolitikai törekvéseivel, s diplomáciájuk hatékonysága szempontjából fontosnak tartják, hogy a szocialista országok kommunista pártjaival közvetlen kapcsolatot létesítsenek, azok vezetőivel tárgyaljanak. Az enyhüléshez és a kelet-nyugati kapcsolatokhoz fűződő érdekeltségük miatt kerültek szembe az Egyesült Államok vezetésének az előbbicket zavaró politikájával. Ez motiválja azt, hogy a Szocialista Internacionálé XV. kongresszusán (1980), vagy amszterdami konferenciáján (1981) erősebben bírálták az Egyesült Államok politikáját, mint a Szovjetunióét. A Szocialista Internacionálé pártjai részéről a hetvenes évek második felétől, a nyugat-

európai és az amerikai érdekek ütközéseinek fokozódása mellett erősödött az a törekvés, hogy Nyugat-Európa önálló, harmadik világpolitikai erővé váljon. A nyolcvanas években a Szocialista Internacionálé mellett leszerelési ügyekkel foglalkozó bizottság közvetítő szerepet igyekezett játszani az 1985-ös genfi csúcstalálkozó előtt, s bécsi értekezletére mind az SZKP, mind az amerikai politikai élet képviselőit meghívták. A szociáldemokrata pártok számára ilyen szempontból is jelentőssé vált a kétirányú kapcsolat.

Az enyhülési politika melletti kötelezettségvállalást és a szocialista országok kommunista pártjaival való – de mindig differenciálásra törekvő – kapcsolatok javítását a Szocialista Internacionáléban a „demokratikus szocializmus" népszerűsítésére szánt ideológiai offenzíva kísérte. Ennek lényeges eleme volt a kommunisták ideológiájának megkérdőjelezése, a Szovjetunió és a szocialista országok belső rendszerének bírálata. Ezzel kapcsolatban támogatták, illetve részt vettek a szocialista országok politikai destabilizációját célzó ideológiai kampányokban, fórumot adtak a szocialista országokon belüli ellenzéknek, és ösztönözték azok tevékenységét. Céljuknak nyilvánították a liberalizációs folyamatok kibontakozásának előmozdítását a szocialista országokban. Ugyanakkor fontosnak tartották, hogy ideológiai kampányuk ne ártson az enyhülésnek. Hangsúlyozták, hogy az ideológiai harcot és a szocialista országok liberalizálásáért folytatott harcot alá kell rendelni az enyhülésnek. E vonatkozásban pártok szerint eltérő magatartásokkal találkozhattunk, például B. Craxi, illetve W. Brandt között jelentős eltérések vannak. Horst Ehmke, az SPD enyhülésparti vezetője a *Socialist Affairs* 1977. július-augusztusi számában megjelent írásban megállapította: „Az enyhülés nem szünteti meg az ideológiai ellentétet és az ideológiai harcot, de arra vigyáznunk kell, hogy ez a harc ne veszélyeztesse az enyhülést és ne adjon lehetőséget a hidegháborúhoz való visszatéréshez... Az enyhülés politikája lehetővé teszi, hogy a kommunista pártok önállósága fejlődjön... Politikai téren hajlandók

vagyunk tárgyalni az NDK-val, de semmiben nem változott elvi álláspontunk a Német Kommunista Párttal szemben."

A szociáldemokrata pártok eltérő mértékben tanúsítottak érdekeltséget a szocialista országok kommunista pártjaival való kapcsolatépítés terén, s a hajlandóság mértéke nem is aszerint volt nagyobb vagy kisebb, hogy a balszárny vagy a jobbszárny képviselte. Mindemellett, miként Vigvári András tanulmányában rámutat: „A szociáldemokrata pártok többsége igyekszik korlátok között tartani az együttműködést..., a dialógust kizárólag a nemzetközi kérdésekre korlátozni és elzárkóznak a munkásmozgalom szélesebb problémáinak megvitatásától."[20]

A kommunista és a szociáldemokrata pártok együttműködése azonban nagyon különböző szinteken és formákban érvényesül és változó mértékben fejlődött ki országonként. Legmagasabb szinten kormányzati együttműködés, gyakrabban közös fellépés a parlamentben. Megtestesül a tartományi és még inkább a községtanácsokban, főként ahol szocialista-kommunista koalícióra épülnek e testületek. S az együttműködés kiszélesedik alsóbb szinteken, a szakszervezeti mozgalomban, tömegszervezetek, egyesületek tevékenységében, ahol gyakran a pártközpontok ellenőrzése alól is kisiklik. Az utóbbi időben az együttműködés fontos terepe lett a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján újra fellendült békemozgalom (nukleáris fegyverek, a neutronbomba elleni tiltakozó mozgalmak, az eurorakéták telepítése elleni mozgalmak).

A felsorolt területek mind sajátos vonatkozásait képezik az együttműködést építő politikai törekvéseknek, s ezek szerint a szociáldemokrácia is differenciált magatartást tanúsít.

Az együttműködésre vonatkozó koncepciók

A kommunisták és szociáldemokraták kapcsolatait az érdekeltséghez képest csak másodlagosan, de mégis jelentősen befolyásolja az, hogy milyen elveket alakítanak ki a két irányzat viszonyára és együttműködésére vonatkozóan, milyen egységkoncepciót képviselnek.

Az első világháborút követő szervezeti szakítás utáni évtizedekben mindkét irányzat az egység helyreállítását a másik irányzat csatlakozásától, megváltozásától várta. A szociáldemokraták a kommunistáknak a „régi házba" való visszatérésére számítottak úgy, hogy ismét elfogadják a szociáldemokrácia elveit és szabályait. A kommunisták viszont a szociáldemokrata pártok bázisának forradalmi öntudatosodásától remélték az egység helyreállítását a forradalmi marxizmus alapján. Súlyos károkat okozott a munkásmozgalomnak, hogy a két irányzat ellenséges viszonya gyengítette ellenállóképességét a szélsőjobboldali reakció, a fasizmus támadásával szemben.

A polgári demokráciához és az osztály-együttműködéshez fűződő illúziók, a fasizmus veszélyének lebecsülése oda vezették a szociáldemokráciát, hogy a kommunista mozgalomban csak ellenfelet és vetélytársat látva – egészen addig, hogy a kommunista mozgalmat ellenkező előjelű fasizmusnak, a demokrácia ellenségének minősítették –, a vele való bármilyen együttműködést elutasították. A két mozgalomnak a fasiszta reakció ellen szükségessé vált összefogását gátolták másrészt a kommunista mozgalom oldaláról azok az értékelések az 1920-as évek végén, amelyek az „osztály osztály elleni harc" célkitűzése jegyében a szociáldemokráciára a „szociálfasizmus" bélyegét sütötték rá, és alkalmanként a legfőbb ellenfelüknek – az osztályharcos munkásmozgalom legveszélyesebb ellenségeinek – a baloldali szociáldemokratákat nevezték meg.

A súlyos tapasztalatok nyomán az antifasiszta küzdelmek időszakában (1934–1947) az együttműködésben való, erőteljesen érvényre jutó érdekeltség differenciáltabb ál-

láspontok kialakításához vezetett. A kommunista pártok népfrontpolitikája megkülönböztetést tett a minimális közös törekvésekre épülő, meghatározott célok eléréséig érvényes akcióegység és a hosszabb távra szóló, ideológiai és politikai alapelvek egyeztetését is igénylő „politikai egység", szervezeti enyhülés között. A munkásmozgalom akkori állapota az utóbbi lehetőségét is felvetette, nemcsak Kelet-Európában, ahol a népi demokratikus forradalmak folyamán, a munkáshatalom létrejöttének elemeként sor került a munkáspártok egyesülésére, hanem több nyugat-európai ország munkásmozgalmában is (Franciaország, Olaszország, Belgium). A szocialista pártokban az ellenállási mozgalom idején előtérbe került baloldal hajlott arra, hogy a népfrontpolitika alapján helyreálljon a munkásmozgalom szervezeti egysége a pártok egyesülése révén is, ahogy az a szakszervezeti és tömegszervezeti szinten meg is történt.

A világháború után a kezdeti bénultságából felocsúdó jobboldal, amely a hidegháborús politika kibontakozásától hátszelet kapott, az „autonomista" irányzatot erősítette és a szakításra, a népfrontszövetségben létrejött kommunista és szociáldemokrata kapcsolatok felszámolására törekedett.

Visszalépés történt az egységfelfogás terén a két irányzat viszonyában 1947-ben bekövetkezett újabb fordulat után, amikor ismét megszakadt a munkásmozgalom épp hogy fejlődésnek indult egyesülési folyamata. Egyfelől a szociáldemokrácia, bár a hidegháborúval előretört jobboldali tendenciák őt is hátrányosan érintették, a világ politikai kettéosztódásakor az Egyesült Államok vezette nyugati tábor mellett kötelezte el magát, s részt vállalt a kommunista pártoknak a nyugat-európai országokban a kormányokból való kiszorítására és politikai elszigetelésére irányuló nemcsak politikai, hanem adminisztratív lépésben is. Másfelől a kelet-európai országokban a proletárdiktatúra kiépítéséért és az egységes munkáspártok létrehozásáért folytatott politikai küzdelmekben a szociáldemokráciát ért sérelmek, továbbá az, hogy a személyi kultusz idő-

szakának törvénysértései a volt szociáldemokrata vezetőket, káderekat is érintették, maradandó sebeket ütöttek általában a kommunisták és a szociáldemokraták kapcsolataiban. A szociáldemokraták – 1956-ig az Olasz Szocialista Párt kivételével – ideológiai-politikai különbségekre hivatkozva nemcsak elutasították az együttműködést a kommunista párttal, hanem tagjaikat eltiltották minden olyan mozgalomban való részvételtől is, amelyben a kommunisták szerepet vállaltak. A Tájékoztató Iroda határozatainak a szociáldemokráciára vonatkozó elhibázott értékelése viszont oda vezetett, hogy az 1934 előtti taktika számos szektás eleme éledt fel a szociáldemokráciához fűződő viszonyban. Az 1960-as évekig ismét az a felfogás vált uralkodóvá, hogy együttműködésre csak akkor kerülhet sor, ha a kommunista pártok szociáldemokratizálódnak, illetve a másik oldalról, ha a szociáldemokrata pártok bázisa rákényszeríti e pártok vezetőit az osztály-együttműködési, antikommunista és szovjetellenes álláspontok feladására, és csatlakoznak a munkásosztály és annak forradalmi élcsapata (a kommunista pártok) által meghatározott politikához. Mindkét részről gyakorlatilag lehetetlennek tartották a felső szintű, pártok közötti kapcsolatok és együttműködés kialakulását. Az 1960-as évektől a kommunista pártok megújított antimonopolista stratégiája feltételezte a szociáldemokrata pártokkal való együttműködést is, s számos kezdeményezés, erőfeszítés, együttműködési ajánlat volt tapasztalható az akcióegység kifejlesztésére.

A pártok közötti együttműködésre vonatkozó olyan koncepció azonban, amely mindkét párt identitásának tiszteletben tartására, illetve az egyenlő partnerek kapcsolatára alapozza a politikai szövetséget, csak fokozatosan és részlegesen alakult ki a kommunista mozgalomban. A szövetség e koncepciója a kommunisták és szocialisták (szociáldemokraták) kapcsolatát stratégiai szövetségként fogja fel, amely nemcsak a közvetlen és időleges célok eléréséig van érvényben, hanem a szocializmus építésének időszakában is megmarad, miután a szocializmus politikai rendszere

több munkáspárt, demokratikus pártok létét foglalja magába. E koncepció újabb változata kapott kifejezést az „eurokommunista" állásfoglalásokban, amelyek a gazdaság, a társadalom, a politikai és hatalmi viszonyok, az ideológia pluralista jellegét feltételezik a szocialista rendszerben. A kommunista mozgalomnak az 1960-as évek vége óta nincsen egységes koncepciója a kommunisták-szocialisták kapcsolatáról, pártonként változó álláspont érvényesül, ha ennek megvannak a közös jellemzői is. Ezek közé tartozik, hogy szövetségi politikájuk hivatalos állásfoglalásokban rögzített eleme a szocialistákkal (szociáldemokratákkal) való együttműködés. A legtöbb kezdeményezés a kommunisták és szociáldemokraták kapcsolatainak fejlesztésére eddig a kommunistáktól származott.

A szocialista (szociáldemokrata) pártok csak kevés kivétellel fogalmaztak meg koncepciót a kommunistákkal való együttműködésre vonatkozóan (e kivétel például a francia Szocialista Párt), és a Szocialista Internacionálé dokumentumaiban sem szerepel erről állásfoglalás. Nézeteikről főleg gyakorlati politikájuk alapján vonhatunk le következtetést. Ez pedig mindenekelőtt a sokféleséget mutatja. A korábban általánosan negatív, a kommunistákkal minden kapcsolatot tiltó álláspont az 1970-es években visszaszorult. Elterjedt viszont az az állásfoglalás, amely meghatározott célok elérésére ideiglenesen megengedhetőnek tartja a közös akciókat, s ez lényegében megfelel a kommunista pártok által képviselt akcióegység-koncepciónak. Állandóbb, szervezettebb, a partneri viszonyt bizonyos mértékben elfogadó, a pártok identitásának kölcsönös tiszteletben tartását jelentő baloldali egységkoncepció érvényesül Franciaországban. Általában azonban a szociáldemokrata pártoknál fennmaradt az az igény, hogy a tartósabb és szorosabb politikai együttműködés feltétele a kommunista pártok megváltozása, forradalmi jellegük, szervezeti elveik feladása, internacionalista kapcsolatuk felszámolása, s ez az állásfoglalás valószínűtlenné teszi, vagy legalábbis gátolja az együttműködés kibontakozását. A

szociáldemokrata pártok, amelyek a centrista jellegű politikai erők megnyerésére, pártjaikkal való választási szövetségekre is számítanak, többnyire azzal hárítják el a kommunista pártokkal való kapcsolatukat, hogy nem akarnak azok taktikájának foglyaivá válni. E szociáldemokrata (szocialista) pártok általában hamarabb teremtenek kapcsolatot a nyugat-európai országok más kommunista pártjaival és a szocialista országok kormányzó pártjaival, mint saját országuk kommunista pártjaival.

Néhány következtetés

Az utóbbi időben a kommunisták és szociáldemokraták (szocialisták) viszonya a második világháborút követő konjunkturális évtizedek és strukturális átalakulások után az 1970-es évek elején bekövetkezett és elnyúló világgazdasági válság politikai körülményei között alakul. A válság elhúzódása és a válság szanálására eddig alkalmazott módszerek a szociális feszültségek – úgy tűnik – még hosszan tartó forrásait hozták létre, amelyek társadalmi nyugtalanságot kelthetnek azután is, hogy a gazdasági konjunktúra újra beindul. A válságnak csak eddig érvényesülő hatásairól alkothatunk képet, végső kimenetele még nyitott.

A dolgozó osztályok képviseletében fellépő kommunista és szociáldemokrata mozgalom korunk politikai realitásai, amelyek történetileg a munkásmozgalom forradalmi és reformista irányzatának szakításából születtek és napjainkban létezésük reális, objektíven jelentkező társadalmi szükségletek, társadalmi-politikai törekvések kifejezése. A két irányzat politikai súlya, társadalmi befolyása, egymás közti erőviszonyuk nemcsak földrajzilag változó, hanem állandó mozgásban is van.

Az utóbbi másfél évtized változásai felszínre hozták, hogy a munkásmozgalom növekvő nehézségei, bizonyos válságjelei mindkét irányzatnál a befolyás hanyatlásában is kifejezésre jutottak. Az utóbbi időben a szociáldemokrata

(szocialista) választói bázis fluktuációja volt megfigyelhető, amely részben korábban a szociáldemokráciához pártolt, önálló kormányzati alternatívával nem rendelkező centrista választók elfordulásából, másrészt e választói bázis radikálisabb érzékenységű, vagy speciális gazdasági-társadalmi kérdések radikálisabb megoldását igénylő rétegeinek az új radikális mozgalmakhoz (pl. „zöldek", környezetvédők) való átpártolásából következett. Ugyanakkor a kommunista pártok befolyásának helyenkénti és időnkénti erősödését (Olaszország, Portugália) a kommunista pártok választói bázisának fokozatos, általánosan jellemző szűkülése váltotta fel. A társadalmi szerkezet hosszabb ideje zajló átrétegződési folyamatának politikai következményeként, továbbá a munkáspártoknak a munkásosztályon kívüli rétegek felé történt nyitásából adódóan általában is a munkáspártok kapcsolata a tömegekkel a korábbihoz képest fellazult, sokrétűbbé, de egyben bizonytalanabbá is vált, aminek következménye a választói bázis nagyobb ingadozása.

A kormányzati hatalomra jutott szociáldemokraták (szocialisták) népszerűségét az mosta alá, hogy programjaik radikalizmusa és a világgazdasági válságból fakadó olyan gazdasági problémák, mint a gazdasági egyensúlyok megbomlása, a technológiaváltás szükséglete, a világpiaci verseny kiéleződéséből adódó nehézségek stb. közötti ellentmondások szorítójában a társadalmi konszenzus fenntartásával és az egyeztetés módszereivel kísérleteznek, miközben a valóságos ellentétek feszülése a konfrontációk irányába hat. Programjaikhoz képest mérsékeltebb gyakorlat felé tolódásuk a dolgozó osztályok jelentős rétegeinek várakozását, reményeit hagyta kielégítetlenül, és kiábrándulásához, a választói bázis olvadásához vezet. Az ellenzékbe visszaesett szociáldemokrata pártokban a vereség okainak elemzése és politikai megújulásuk lehetőségeinek kutatása került előtérbe. Ezek az utak a szociáldemokrata mozgalmat radikálisabb, baloldalibb álláspontok irányába viszik, illetve a felülvizsgálat időszakában felerősödnek a balol-

dali, kritikai irányzatok e pártokban, ahogy ezt Nagy-Britanniában, az NSZK-ban tapasztalhatjuk.

A választói bázis fluktuációja ellenére, a nyugat-európai országok többségében megfigyelhető politikai mozgások alapján arra következtethetünk, hogy történelmi tradíciói, tömegbefolyása és a társadalom meghatározott részének képviseletében betöltött funkciója alapján a szociáldemokrata pártok jelentősége a polgári parlamenti rendszerek váltógazdaságában a konzervatív pártok (vagy néppártok) alternatívájaként fennmarad, aligha fog belátható időn belül elhalványodni vagy megszűnni.

Jóllehet a kommunista és a szociáldemokrata (szocialista) pártoknak az utóbbi évtizedekben ideológiai, politikai területen megfigyelt változási tendenciái egyes területeken közeledéshez vezettek, együttműködésük ügyének előrehaladása nem állt ezzel arányban. A különbségeik annyira mélyek, hogy jó ideig a munkáspártok szervezeti egyesüléséhez szükséges politikai feltételek hiányával számolhatunk. Az együttműködés fejlődésére – amelyet az objektív körülmények növekvő mértékben igényelnek – főként a szervezetileg különálló, identitásukat oltalmazó, egymást kölcsönösen tiszteletben tartó és egymással is befolyási versenyben álló pártok közötti együttműködés formájában látszik lehetőség. A szervezeti egyesülés kérdése legfeljebb olyan kis pártok esetében merülhet fel, amelyek tömegkapcsolataikat csak a munkásmozgalomban mindvégig hegemón reformista munkáspárton keresztül építhetik ki és a kollektív tagság rendszere az autonómia bizonyos lehetőségeivel kecsegtet. Ennek a megoldásnak azonban gyakorlati jelei nem mutatkoznak, ha felvetése az utóbbi évtizedekben többször is megtörtént. Reálisabb törekvés az egyenlő partnerek közti szövetség elve, amely elismeri az eltérő irányzatok polgárjogát a munkásmozgalomban. E vonatkozásban az egymás közötti verseny zavaró, az együttműködés fejlődésére negatívan ható tényező, amelynek kiiktatását szubjektíve bármennyire is kívánjuk, objektív jelenlétével számolni kell.

Az együttműködés fejlődésének irányába visz, hogy a valóságos politikai folyamatok a két irányzatot szaporodó esetben a politikai küzdelmek azonos frontjára helyezik, másrészt az, hogy az esetek többségében egyedül egyik irányzat sem boldogulhat. A meglevő erőviszonyok mellett csak a két irányzat összefogása teszi hatékonnyá, cselekvőképessé, a reformtevékenységben operatívvá bármelyik pártot, különösen, ha a bérből élők érdekében teendő lépések erősebben polarizálják a tőkés társadalom politikai erőit. Ha az egységpolitikának nem lehet reális igénye, hogy az egység érdekében az együttműködésben részt vevő felek mondjanak le saját arculatukról, helyezkedjenek a másik fél ideológiai és politikai platformjára, az parancsoló szükségletként állítható fel, hogy pártérdekeiket hozzák összhangba a baloldali erők összefogásának érdekeivel, hogy kiindulópontjuk a munkásosztály, a munkásmozgalom, a társadalom haladó erőinek érdekei legyenek, mert jelen körülmények között ez a társadalmi haladás feltétele, mert a baloldali erők összefogása nélkül aligha történhet bárminő előrehaladás a kapitalizmus meghaladása irányába.

A baloldali egység és a pártok saját politikai befolyásának érdekei azonban a szociáldemokrácia előnyomulásával egyidejűleg ellentmondásba keveredtek és az együttműködésben való érdekeltségük kialakulása ellen hatottak. Míg egyrészről erősödött a kommunisták és szociáldemokraták (szocialisták) összefogására nézve kedvező tényezők hatása, ezt más objektív tényezők gyengítették. Ezen objektív ellentmondások között említhető a két irányzat eltérő elhelyezkedése a nyugat-európai országok ún. pluralista rendszerében a politikai erők skáláján. Miután a kormányzati hatalomra jutás legális útja a parlamenti többség elhódítása a választásokon – vagy az olyan koalícióban való részvétel, amely biztosítja ezt a többséget – a szociáldemokrata pártoknak egyrészt a kommunista párt és a szélsőjobboldali szervezetek, másrészt a polgári centrista pártok közti elhelyezkedése a választásokon előnyöket biztó-

sít számukra, s egyben meg is határozza orientációjukat a politikai szövetségkötések terén. Amíg a kommunista pártok politikai törekvéseik és programjuk megvalósítását az egyértelmű baloldali szövetségektől várhatják, a szociáldemokrata pártok általában számíthatnak a baloldali szavazók automatikus támogatására, az ún. hasznos szavazatokra, amikor esélyesek a kormányzati hatalom megszerzésére, s ezért főként a politikai népesség középen álló csoportjaira koncentrálnak. Azután, hogy a nyugat-európai országok egész sorában az utóbbi időben szoros arány alakult ki a jobboldali és baloldali erők tábora között, a néhány százaléknyi középen elhelyezkedő és ingadozó választó magatartása döntővé vált abban, hogy a jobb- vagy a baloldali erők koalíciója juthat-e kormányzatra. Ez a helyzet jobbára keményítette a szocialista pártok álláspontját a kommunistákkal való kapcsolatteremtés tekintetében, mert nem szeretnék elriasztani maguktól a centrista erőket a kommunistákkal kötendő szövetség vagy kötelezettségvállalás miatt.

Ezzel a helyzettel függ össze az az ellentmondás is, amivel a kommunista pártok egy része az 1970–1980-as években szembekerült, és ami így fogalmazható meg: ha a reális előrehaladás biztosítása érdekében a szocialista pártokkal való együttműködést, a baloldali erők egységének politikáját követik, saját befolyásuk csökkenését kockáztatják. Ha viszont saját szervezetük, identitásuk erősítését helyezik előtérbe, a baloldali szövetség létrejötte válik kérdésessé. Ilyen dilemmával kerül szembe a brit kommunista párt, amikor a választásokon az önálló jelöltek állításáról vagy a munkáspárti jelöltek támogatásáról kell döntenie, s ez jelentett komoly problémát a Francia Kommunista Párt számára a Szocialista Párthoz fűződő viszonyában, amint az a legutóbbi időszakban erőteljesen megmutatkozott. A baloldali szövetségben való részvétel – többnyire a szocialista (szociáldemokrata) párt által támasztott feltételből adódóan – elhomályosította a kommunista párt sajátos karakterét, vagy annak háttérbe szorítását követel-

te, zavart okozva ezáltal e pártok társadalmi bázisában. Viszont a szövetségből való kiválás, a szociáldemokráciával való politikai együttműködés elutasítása a kommunista párt elszigetelődéséhez vezethet. Olyan helyzetbe juttathatja, ahol csupán a tiltakozó ellenzék szerepét töltheti be, ami rövid távon esetleg társadalmi befolyásán javíthat, de az adott helyzetben a baloldal lehetőségeinek elszalasztását kockáztatja.

A kommunista pártoknak ma ilyen ellentmondások mellett kell a szövetségi politikájukat alakítaniuk, s a politikai vezetés képességén és ügyességén múlik, hogy megtalálja-e a helyes arányt a kommunista mozgalom, illetve a munkásmozgalom és szélesebben a társadalmi haladás általánosabb érdekeinek érvényesítése között, tudja-e a konzervatív erők előretörésével szemben a baloldali szövetséget úgy építeni, hogy a kommunista pártok politikai-társadalmi befolyását is erősítse. Az utóbbi természetesen nem pusztán a megfelelő szövetségi politika függvénye. Az utóbbi idők tapasztalai csak megerősítik, hogy a kapkodás, a hirtelen fordulatok, a meggondolatlan lépések súlyos károkat okozhatnak a két irányzat viszonyában, amelynél amilyen nehezen halad előre a kapcsolatok építése, olyan könnyen semmisülnek meg az elért eredmények.

A nyugat-európai országok kommunista pártjai számára a jelen egyik fő gondja a hanyatlás tendenciájának megfordítása, s ennek részeként identitásuk megszilárdítása. Ahhoz, hogy a mozgalom hatékonysága – a nyugati társadalmak fejlődési folyamatára gyakorolt hatás értelmében – növekedjék, a szövetségi politikájuk dinamizmusának fokozására, s ennek keretében a szocialista (szociáldemokrata) pártokkal való kapcsolatok erősítésére van szükség. Ügyelnünk kell arra, hogy a társadalmi befolyásért folyó harcban, amely részben a szociáldemokráciát is érinti, a verseny vállalása ne a baloldali szövetség és a baloldali egységpolitika rovására történjen. Szubjektíve megfogalmazható olyan igény is, hogy pártérdekeiket rendeljék alá a szociáldemokratákkal (szocialistákkal) való együttműkö-

désnek. Ez objektíve kivihetetlen, mert a pártok a szövetséget is pártérdekből – politikai célkitűzéseik megvalósításáért – vállalják, s így nyilvánvalóan nem azonosulhatnak bármilyen, rajtuk kívül meghatározott politikával.

A kommunisták és szociáldemokraták (szocialisták) közötti együttműködés történetéből az a tanulság szűrhető le, hogy az ideológiai és politikai találkozási pontok alapjául szolgálhatnak az együttműködésnek, de önmagában nem vezetnek el szükségszerűen az együttműködéshez. A spanyol példa tanúsítja, hogy ahol az ideológiai és stratégiai álláspontok közelítése a kommunisták részéről a legmesszebbre ment el, ez a legkevésbé tükröződött a kapcsolatok alakulásában. A két irányzat között 1934 és 1947 közötti periódusban megvalósult történelmi találkozók tapasztalata szerint az együttműködés létrejöttében legtöbbször két körülmény játszott közre. Egyrészt a munkásmozgalom bázisát alkotó néprétegek erősödő radikalizálódása és magában a szociáldemokráciában bekövetkezett balratolódás. Másrészt a forradalmi irányzat képesnek bizonyult, hogy a legszélesebb társadalmi rétegek közvetlen törekvéseinek konkrétan kezdeményező képviselője legyen, s a közbenső alternatíva kerüljön az irányzat távlati céljai helyett az előtérbe.

Manapság, a gazdasági válsággal előállt helyzetben, a kommunista pártok számára sem a forradalmi perspektíva előtérbe helyezése, sem a merev magatartási formák felélesztése nem lehet az identitásuk megerősítésének járható útja. A nyugat-európai országok jelenlegi társadalmi és politikai feltételei még inkább aláhúzzák annak érvényét, hogy a válságnak nem forradalmi, hanem reális demokratikus alternatíváját kell kialakítaniuk. A kommunista pártok számára mind saját személyiségük megerősítése, tömegbefolyásuk növelése, mind a szociáldemokratákkal való együttműködés feltételeinek megteremtése szempontjából az tűnik célravezetőnek, ha olyan politikai alternatíva létrehozására törekednek, amely a néptömegeknek a válság hatására differenciálódó érdekeit képes integrálni

és egyúttal meg is haladva kifejezni, a társadalom széles rétegeit közvetlenül érintő megoldásokat tartalmaz, s amelyben a válság valóságos problémáira a gyakorlatban megvalósítható válaszokat adnak. A francia példa mutatja, hogy a szocialistákkal a tömegbefolyásért folytatott versenyt nem lehet pusztán a programok túllicitálásával megnyerni, mert az olyan program, amely elszakad a megvalósítás reális lehetőségeitől, a forradalmi irányzatot elszigeteli. Ha a kommunista pártok alternatívájának kialakítása nem a jövőkép részletezésére való összpontosításról egy pragmatikus álláspontra való áttérést fogja jelenteni, hanem a tőkés társadalom gyökeres átalakításának perspektíváját fenntartva a közvetlen, a már ma megvalósítható feladatokat helyezi előtérbe, s így teremt szerves kapcsolatot a távlati perspektívákkal, ettől fog függni, hogy a munkásmozgalom forradalmi irányzata képes lesz-e életrevalóságát bizonyítani olyan időszakban és olyan országok társadalmaiban, amikor és ahol a tőkés rendszer forradalmi felszámolása nem napirendre tűzhető közvetlen cél.

A jelen feladatai szerint a nyugat-európai kommunista pártok lényeges teendői közé tartozik, hogy minden lehetőséget megragadjanak, minden erőfeszítést megtegyenek a baloldali erők összefogásáért az egész munkásmozgalom érdekében. Az együttműködés nem egyirányú hatást jelöl, nem csupán a kommunisták „változását" feltételezi, vagy a szociáldemokráciának teendő egyoldalú engedményeket jelenti. Nyilvánvaló, hogy az együttműködés ügye mindkét mozgalom magatartásán múlik, mindkét párt józan belátását és erőfeszítéseit kívánja meg. A kommunista pártoknak a szociáldemokrata (szocialista) pártokkal való együttműködése erősítheti az utóbbiak befolyása alatt álló munkásmozgalomban és e pártok politikájában azokat a vonásokat, amelyek a munkásmozgalom érdekeivel összhangban állóak, progresszívek, a tőkés társadalmi viszonyok mind radikálisabb átalakításának irányába mutatnak.

A kommunisták-szociáldemokraták viszonyának másik vonatkozása a szocialista országok kormányzó kommunista

pártjaival való kapcsolatokat érinti. Az utóbbiak érdekeltsége világosan tükröződik abban, hogy a béke megőrzése és a békés egymás mellett élés érvényesítésére irányuló külpolitikai céljaik elérésében a nemzetközi kérdésekben elfoglalt szociáldemokrata irányvonal pozitív elemeire támaszkodjanak, és a kapcsolatok építésén munkálkodjanak. A szocialista országok kommunista pártjai a nyugat-európai szociáldemokrata pártokkal való kapcsolatok építésével – a lehetőségekhez képest –, az együttműködés kezdeményezésével és ösztönzésével növelik az általános nemzetközi problémák progresszív megoldásának politikai lehetőségeit. Ugyanakkor ezek a kapcsolatok kedvezően hatnak a Nyugat-Európában működő kommunista pártok és szociáldemokrata pártok viszonyára is, ha nem is feltételezhető közvetlen meghatározottság. Ezzel nemcsak a nemzetközi kérdések megoldásának eszköztárát bővíthetik, hanem hozzájárulhatnak a tőkés országok munkásmozgalmának fejlődéséhez is.

Jegyzetek

[1] E tanulmány elkészítésekor a kommunisták-szociáldemokraták viszonyát az egyes országokban vizsgáló esettanulmányokra támaszkodtam, amelyek szerzői Bassa Endre (Belgium és Hollandia), Harsányi Iván (Spanyolország), Havas Péter (Nagy-Britannia), Illényi Domokos (NSZK), Johancsik János (Franciaország), Juhász Imre (NSZK), Köpeczi-Nagy Gábor (Ausztria), Szigeti Istvánné (Svédország) és Vigvári András (Szocialista Internacionálé) voltak. Finnország vonatkozásában figyelembe vettem Kondor György észrevételeit. E kézirásos tanulmányok a Társadalomtudományi Intézetben találhatók, illetve A kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában (kiadja: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1985.) c. kötetben egy részük megjelent.

[2] Le Monde, 1969. július 15.

[3] Projet socialiste. Pour la France des années 80. Paris 1980. 119. és 361. old.

[4] Le Poing et la Rose, 1979. január. 37. old.

[5] Resoluciones del XXVII. Congreso. 2. old.

[6] 29 Congreso PSOE 21-24 de Octubre de 1981. Ponencia sobre politica y strategia. 1. old.

[7] A szociáldemokrácia ma. Kossuth Könyvkiadó 1981. 254. old.

[8] 9° Congreso del PCE del 19 al 23 de abril de 1978. Actas, debates y resoluciones. 40. old.

[9] Proyecto de tesis y estatuos. X. Congreso del Partido Communista de Espana. Mundo Obrero, 1981. május 15/21. 18–19. old.

[10] 1978 márciusában a Vörös Brigádok szélsőbaloldali szervezet tagjai elrabolták, majd május 9-én megölték Aldo Morót, a Kereszténydemokrata Párt elnökét, aki hajlott a kommunistákkal való együttműködésre.

[11] *Harsányi Iván*: A Spanyol Kommunista Párt és a Spanyol Szocialista Munkáspárt viszonya. Kézirat. 1983. 54. old.

[12] Ugyanott, 7–8. old.

[13] Le Monde, 1972. június 30. Idézi: *Johancsik János:* A francia baloldal (1958–1981). Kossuth Könyvkiadó 1983. 257. old.

[14] *Havas Péter:* A kommunista–munkáspárti viszony problémái Nagy-Britanniában. Kézirat. 1983. 10. és 14. old.

[15] Bulletin der Bundesregierung (Bonn), 109. sz. 1970. augusztus 17. 1105. old.

[16] Idézi *Bassa Endre:* A kommunista és szocialista pártok viszonyának problémái, kapcsolataik alakulása Belgiumban és Hollandiában. Kézirat. 1983. 12. old.

[17] Ugyanott, 16. old.

[18] Marxism Today, 1982. szeptember. (Magyarul: Nemzetközi Szemle, 1982. december.)

[19] Lásd Erkki Likonen, a Finn Szociáldemokrata Párt főtitkára előadását, amelyet 1983. szeptember 1-jén a Társadalomtudományi Intézetben tartott.

[20] *Vigvári András:* A Szocialista Internacionálé és a szocialista országok kommunista pártjainak viszonya, állásfoglalásaik a kapcsolatok alakításáról. Kézirat. 1982. 37–38. old.

Tartalom

Havas Péter:
Bevezető 5

Hülvely István:
A szociáldemokrata reformizmus sajátosságairól 17

G. Márkus György:
A szociáldemokrácia gazdaság- és szociálpolitikájának kérdései a politológia nézőpontjából 67

Balogh László:
A szociáldemokrácia és az állam 119

Mikecz Tamás:
A szociáldemokrácia kultúrafelfogásának néhány vonatkozása 141

Johancsik János:
A szociáldemokraták és a kommunisták együttműködésének kérdései Nyugat-Európában 197

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

86-4020. Szikra Lapnyomda, Budapest
Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató

A kötetet Stemler Gyula szerkesztette
A borító Székffy Gyula munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Pányi Béla
Terjedeleme 15 (A/5) ív

40,– Ft

Indokolt a korunk nyitott kérdéseire választ keresőknek az az igénye, hogy a mai szociáldemokráciáról mind átfogóbb keresztmetszetet kapjanak. E kötet szerzői és szerkesztői ennek a követelménynek a kielégítésére törekszenek. Most nem elsősorban különböző szociáldemokrata-szocialista pártokról adnak pillanatképet, hanem arra tesznek kísérletet, hogy tematikus elrendezésben, a történeti vizsgálódás eszközét is felhasználva a mai szociáldemokrácia leginkább közösnek felfogható jellemzőit vegyék számba. Ezért elemzik a szociáldemokrácia reformizmusa keletkezésének történelmi feltételeit, magának a reformizmusnak az evolúcióját és mai modern kereteit, gazdasági és szociális modelljének változását, megvalósulásának hatékonyságát és akadályait, kultúrafelfogását, különös tekintettel eszmetörténeti forrásaira, életminőség-értelmezésére és oktatáspolitikájára, viszonyát az államhoz és elhhez kapcsolódóan önigazgatási, demokratizálási törekvéseinek találkozásait a kapitalizmus technokratikus formájával, a szociáldemokraták (szocialisták) és a kommunisták viszonyának ideológiai, politikai és szervezeti aspektusait. Úgy látjuk, hogy egy ilyen típusú megközelítés segítségével világíthatjuk meg a szociáldemokráciát mint történelmi jelenséget, ismerhetjük meg tényleges potenciálját, tartalékait, ellentmondásait, korlátait, eredeti gondolkodásmódját, logikáját és mozgásterét.

A kötet az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében az 1980-as évek elejétől folyó kutatások eredményeit, egy kollektív munka első szintézisét adja közre.